

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 77 | 2023 | št. 1-2 (167) | str. 1–237

Josip Banič – Sebastiano Blancato, *The Agreement between the Patriarchate of Grado and the Patriarchate of Aquileia Regarding the Metropolitan Jurisdiction over Istrian Bishoprics (24th of July, 1180): New Critical Edition of the Charter* • Jaka Banfi, Jošt Helfenberški (Soteški) (ok. 1388–1458): krvnik Veronike Deseniške? • Aleksander Panjek, Črna leta in rdeče številke Ivana Černeta, župana v Tomaju sredi 18. stoletja: o dolžniško-upniških razmerjih na podeželju • Matic Batič, »Mislimo sicer nemško, čutimo nemško, a nikomur ne bomo zamerili njegovega drugačnega mišljenja«. Nemški goriški list *Görzer Wochenblatt* in njegova politična usmeritev • Matic Kristan, Anton Sovre med puško in kredo (1906–1929) • Denis Cerkenik, Kozaški korpus v službi nacistov s posebnim ozirom na obdobje delovanja v Operacijski coni Jadransko Primorje (1944–1945) • Goranka Kreačič, Miloš Štibler o sodobnikih: fragmenti iz dnevninskih zapisov

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 77 | 2022 | št. 1-2 (167) | str. 1–237

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 10. april 2023.

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2023: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokoјence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafika d.o.o. – zanjo Igor Kogelnik

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, maj 2023

Naklada: 500 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 10, 2023.

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2023): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASIX

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, May 2023

Print Run: 500 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

Razprave – Studies

- Josip **Banić** – Sebastiano **Blancato**, The Agreement between the Patriarchate of Grado and the Patriarchate of Aquileia Regarding the Metropolitan Jurisdiction over Istrian Bishoprics (24th of July, 1180): New Critical Edition of the Charter8–37
Sporazum med gradeškim in oglejskim patriarhatom o metropolitanski jurisdikciji nad istrskimi škofijami (24. julij 1180): Nova kritična izdaja listine
- Jaka **Banfi**, Jošt Helfenberški (Soteški) (ok. 1388–1458):
krvnik Veronike Deseniške?38–59
Jobst of Helfenberg (c. 1388–1458):
Veronika of Desenice's executioner?
- Aleksander **Panjek**, Črna leta in rdeče številke Ivana Černeta, župana v Tomaju sredi 18. stoletja:
o dolžniško-upniških razmerjih na podeželju60–87
The black years and red numbers of Ivan Černe, mayor of Tomaj in the middle of the eighteenth century: rural debt and credit relations
- Matic **Batič**, »Mislimo sicer nemško, čutimo nemško, a nikomur ne bomo zamerili njegovega drugačnega mišljenja«. Nemški goriški list *Görzer Wochenblatt* in njegova politična usmeritev88–115
"We Think German, We Feel German, but We Will Not Blame Anyone for His Different Opinion": the German Newspaper *Görzer Wochenblatt* and Its Political Orientation
- Matic **Kristan**, Anton Sovre med puško in kredo (1906–1929)..... 116–148
Anton Sovre between Rifle and Chalk (1906–1929)
- Denis **Cerkvenik**, Kozaški korpus v službi nacistov s posebnim ozirom na obdobje delovanja v Operacijski coni Jadransko Primorje (1944-1945)..... 150–162
Cossack Corps in the Service of the Nazis with the special Regard on the Period in the Operational Zone Adriatic Littoral (1944–1945)

Goranka Kreačič , Miloš Štibler o sodobnikih: fragmenti iz dnevniških zapisov	164–191
Miloš Štibler about his contemporaries: fragments from his diary notes	

Zapisi – Notes

Armando Pitassio, Marco Dogo, inovativen pristop k sodobni zgodovini Balkana	194–211
Marco Dogo, an innovative approach to the modern history of the Balkans	

V spomin – In memoriam

Andrej Studen (Žarko Lazarevič)	214–218
Desanka Kovačević Kojić (Darja Mihelič)	219–221

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Leto 1941 na Slovenskem: vojna in okupacija (Špela Chomicki)	224–226
Dr. Albin Šmajd, Dnevnik in dosje 1941–1946, znanstveno-kritična izdaja (Renato Podberšič)	227–229
Marta Verginella, Ženske in meje med preteklostjo in koronavirusom (Urška Strle)	230–233

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	234–237
Instructions for Authors	

Razprave

Josip Banić – Sebastiano Blancato

The Agreement between the Patriarchate of Grado and the Patriarchate of Aquileia Regarding the Metropolitan Jurisdiction over Istrian Bishoprics (24th of July, 1180): New Critical Edition of the Charter

Banić, Josip, PhD, postdoctoral researcher, History Department, Faculty of Humanities, Juraj Dobrila University in Pula, HR-52100 Pula, Ivana Matetića Ronjgova 1, jb@histria-historica.eu ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5329-4258>

Blancato, Sebastiano, PhD, research fellow, Istituto Pio Paschini, IT-33100 Udine, Via Treppo 5/B, s.blancato@yahoo.it, <https://orcid.org/0000-0002-7047-2105>

The Agreement between the Patriarchate of Grado and the Patriarchate of Aquileia Regarding the Metropolitan Jurisdiction over Istrian Bishoprics (24th of July, 1180): New Critical Edition of the Charter

Historical Review, Ljubljana, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana 77/2023 (167), No. 1–2, pp. 8–37, 43 notes
Language: En. (Sn., En., Sn.)

The paper analyzes, critically edits, and translates a treaty signed between the Patriarchate of Grado and the Patriarchate of Aquileia in 1180 whereby the former relinquished to the latter all the claims over Istrian bishoprics, mainly the metropolitan rights, the patriarchal treasury, and some other possessions in the vicinity of Aquileia, thus ending a dispute that plagued the relations between the two patriarchates for centuries and provoked several armed conflicts. As such, the document presents one of the most important historical sources in the context of medieval Istria and the Patriarchate of Aquileia, but the charter itself was never critically edited according to modern ecdotical standards. The authors aim to change this by critically editing the charter, both the treaty as well as the subsequent papal confirmation, and translating this seminal document into English in an effort to make it more accessible to a wider range of professional and non-professional audiences.

Keywords: the Patriarchate of Aquileia; the patriarchate of Grado; Pope Alexander III; Venice; Istria; 12th century.

Banić, Josip, dr, postdoktorski raziskovalec, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, HR-52100 Pula, Ivana Matetića Ronjgova 1, jb@histria-historica.eu ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5329-4258>

Blancato, Sebastiano, dr., raziskovalec, Istituto Pio Paschini, IT-33100 Udine, Via Treppo 5/B, s.blancato@yahoo., <https://orcid.org/0000-0002-7047-2105>

Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167), št. 1–2, str. 8–37, cit. 43

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Sporazum med gradeškim in oglejskim patriarhatom o metropolitanski jurisdikciji nad istrskimi škofijami (24. julij 1180): Nova kritična izdaja listine

Članek analizira, kritično objavlja in prevaja pogodbo, podpisano med gradeškim in oglejskim patriarhatom leta 1180, s katero se je prvi odpovedal vsem zahtevam do istrskih škofij, predvsem metropolitanskim pravicam, patriarhalni zakladnici in nekaterim posestvom v bližini Ogleja, s čimer se je končal spor, ki je stoletja obremenjeval odnose med obema patriarhatoma in povzročil več oboroženih spopadov. Dokument predstavlja enega najpomembnejših zgodovinskih virov v kontekstu srednjeveške Istre in oglejskega patriarhata, sama listina pa ni bila nikoli kritično objavljena v skladu s sodobnimi egdotičnimi standardi. Avtorja popravljata to stanje s kritično objavo pogodbe same kot poznejše papeške potrditve, ter njunim prevodom v angleščino, da bi bila dokumenta tako dostopnejša širšemu krogu občinstva.

Ključne besede: Oglejski patriarhat; Gradeški patriarhat; papež Aleksander III; Benetke; Istra; 12. stol.

It was the 24th of July, 1180, when the incumbent patriarch of Grado, Enrico Dandolo – a progeny of the famed Venetian noble house whose offspring included triumphant Doge Enrico Dandolo, the patriarch's nephew – finally reached a mutually acceptable settlement with the representatives of Aquileian Patriarch Ulrich II of Treffen.¹ On this fateful day a definitive treaty was solemnly signed, officially sanctioning the Patriarchate of Grado's renunciation of all the claims over Istrian bishoprics, that is, its metropolitan right, thus ending a conflict that had begun centuries ago, during the distant early medieval era of Lombard and Frankish lordship in Friuli. This seminal document, one that profoundly impacted the subsequent historical trajectory of Venice, the Patriarchate of Aquileia, and, most notably, Istria, has never been critically edited according to the standards of modern ecdothics.² The present contribution aims to change this by critically editing the fateful treaty and translating it into modern English in an effort to make it more accessible to as wide a range of audiences as possible. First, the author briefly outlines the contours of the centuries-long dispute that reached its conclusion with the official promulgation of the 1180 treaty. Second, the textual and archival tradition of the document in question is examined and discussed, showing that the text survives in three main manuscript traditions, all of which are then taken into account in the critical edition. Finally, the author briefly analyzes the contents of the treaty, correcting some long-enduring mistakes regarding the identification of the mentioned toponyms and offering a detailed summary of the document's subject matter.

Grado vs. Aquileia

The centuries-long conflict between the two patriarchates for the metropolitan rights over the bishoprics of Istria is a well-known, thickly described and meticulously analyzed chapter of both Venetian and Friulian historiography.³ It would

¹ On Patriarch Enrico Dandolo, see Cracco, "Dandolo, Enrico,"; Madden, *Enrico Dandolo*, 19–38.

² See e.g., Petrucci, "L'edizione," pp. 69–80; Stipišić, *Pomoćne*, pp. 175–80; Cammarosano, *L'edizione*, pp. 29–54. The same Cammarosano lamented back in 1988 that he was forced to analyze the seminal document based on "mediocre" editions; Cammarosano, "L'alto Medioevo," p. 113 fn. 22.

³ Meyer, *Spaltung*; Lenel, *Venezianisch-Istrianische Studien*, pp. 14–97; Kehr, *Rom und Venedig*, pp. 56–101; Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, pp. 12–16; Rando, *Chiesa di Frontiera*, pp. 73–83; Madden, "Alexander III," pp. 316–37; Štih, "Gradež kot *Aquileia nova*," pp. 354–67.

therefore be redundant to re-narrate it here in detail, but a short overview is needed to contextualize the hereby-edited treaty.

In summary, the seed from which the fateful conflict would eventually spring was planted already in the 6th century when the Lombards descended into Friuli and subjected great parts of the former Roman province of *Venetia et Histria*.⁴ During this invasion, the incumbent patriarch of Aquileia Paul ran from Aquileia and, together with the treasury of his Church, relocated to a safer location – Grado.⁵ The so-called Three Chapters Controversy further divided the ecclesiastical province of Aquileia when, in 607, the newly elected patriarch of Grado Candidian officially accepted the decrees of the Second Ecumenical Council of Constantinople, provoking the remaining schism-supporting clergy to gather behind a newly elected patriarch, John, with his seat in the “old” Aquileia.⁶ When, at the end of the 7th century, the Lombard patriarch of Aquileia finally renounced the schism, the two patriarchates were officially recognized by the Apostolic See: the Byzantine Patriarchate of Grado and the Lombard Patriarchate of Aquileia.⁷ From this moment on the two patriarchs split between themselves the once integral ecclesiastical province of Aquileia: the patriarch of Grado retaining the metropolitan jurisdiction over the Byzantine parts (Venetian duchy and Istria), and the patriarch of Aquileia over the Lombard jurisdictions of the former *Venetia et Histria*.⁸ The entire situation was further complicated by the Frankish conquest of the Lombards (774/76) and the annexation of Byzantine Istria (most probably in 788, *terminus ante quem* 791) when the territory united under one temporal jurisdiction (Charlemagne) remained divided between two metropolitans.⁹

This division would eventually engender numerous disputes, controversies, and ultimately even armed conflicts between the two patriarchs, both of whom pressed claims over Istrian bishoprics as their lawful metropolitans. While the Synod of Mantua of 827 officially recognized the patriarch of Aquileia as the sole metropolitan over Istrian bishoprics, the conflict was far from over as the Venice-backed

⁴ *HL*, book 2, chaps. 7–9, ed. Bethmann–Waitz, pp. 89–91. See also, Krahwinkler, *Friaul*, pp. 29–35; Borri, “Arrivano i barbari,” pp. 224–28.

⁵ *HL*, book 2, chap. 10, ed. Bethmann–Waitz, p. 92; Bratož, *Med Italijo*, 519–20; Štih, “Gradež kot *Aquileia nova*,” 354; Colombi, “Storie di cronache,” pp. 761–807 (the most extensive analysis of the episode based on all the principal primary sources).

⁶ *HL*, book 4, chap. 33, ed. Bethmann–Waitz, pp. 159–60; Cuscito, *Cristianesimo antico*, 304–10; Cammarosano, “Aquileia e Grado,” pp. 129–55; Bratož, *Med Italijo*, p. 563; Fon, “Istrska cerkev”. On Three Chapters Controversy the literature is substantial, see e.g., Cuscito, “Aquileia e Bisanzio”; Sotinel, “The Three Chapters.”

⁷ *Carmen de synodo Ticinensi*, ed. Bethmann, pp. 189–91; Cuscito, *Cristianesimo antico*, pp. 310–12; Krahwinkler, *Friaul*, p. 79; Bratož, *Med Italijo*, p. 567; Štih, “Gradež kot *Aquileia nova*,” p. 355.

⁸ Fedalto, *Aquileia* is a comprehensive monographic treatment on the topic. See also, Rando, *Chiesa*, pp. 13–132; Bratož, *Med Italijo*, pp. 505–67.

⁹ Štih, “Gradež kot *Aquileia nova*,” p. 355. Krahwinkler, *Friaul*, pp. 119–43 for a comprehensive analysis of Charlmagne’s actions in Friuli between 774 and 776; Benussi, *Nel medio evo*, pp. 116–17 for the Frankish annexation of Istria, showing that 788 is indeed the most likely year when it took place.

Patriarchate of Grado simply refused to accept and implement the decrees of the Mantuan synod.¹⁰ The subsequent centuries saw not only both patriarchs procuring privileges from the Roman popes (and in the case of Aquileian patriarchs also from the Roman kings/emperors) in favor of their Church and to the detriment of their opponents, but there was also Patriarch Poppo's military invasion of Grado of 1024 whereby the patriarchal treasury was stolen and taken back to Aquileia.¹¹ Another military invasion of Grado was undertaken by Patriarch Ulrich II of Treffen in the 1160s, this one ending in utter failure for the invading cleric who had to spend some time in the Venetian prison; as a condition of his release, the defeated patriarch had to sign a humiliating treaty obliging the heads of his Church to a yearly tribute of twelve loaves of bread and twelve pigs due to the doge of Venice, a tribute that would remain an integral part of Veneto-Aquileian treaties for centuries to come.¹²

Following the failed attempt at a military invasion of Grado, Patriarch Ulrich II slowly began changing his political standpoints throughout the 1160s, remaining faithful to the emperor, but also becoming more supportive of Pope Alexander III.¹³ By 1169 not only did the Aquileian patriarch manage to be officially recognized as the lawful head of his Church by the Roman pontiff, but he was also made an

¹⁰ *Concilium Mantuanum*, ed. Werminghoff, pp. 583–89; Fedalto, *Aquileia*, pp. 224–26; Krahwinkler, *Friaul*, pp. 172–79; Štih, “Gradež kot *Aquileia nova*,” pp. 356–57; Azzara, “Patriarchi contro,” pp. 287–97.

¹¹ Štih, “Gradež kot *Aquileia nova*,” pp. 357–66. Privileges in favor of Aquileia: *Conradi II. et Iohannis XIX. synodus Romana*, ed. Weiland, pp. 82–84; *Papsturkunden 2*, doc. 578, ed. Zimmermann, pp. 1093–94 (both privileges were issued in 1027); *Conradi II. diplomata*, doc. 205, ed. Bresslau, pp. 277–78 (issued in 1034); Ughelli, *Italia sacra* 5, cols. 62–63 (Pope Innocent II's 1132 privilege), 65–66 (Pope Alexander III's 1177 privilege), the last two papal privileges confirm the metropolitan right over Istrian bishoprics. Privileges in favor of Grado: *Papsturkunden 2*, docs. 561–62, 618, ed. Zimmermann, pp. 1057–63 (Pope John XIX privilege of 1024), 1159–164 (Pope Benedict IX's privilege of 1044) *PL* 143, doc. 82, ed. Migne, col. 727 (Pope Leo IX's 1053 recognition of Grado as *Aquileia nova*); subsequent papal privileges – Ughelli, *Italia sacra* 5, cols. 1120–1121, 1124 (Pope Innocent II's privilege of 1135, Pope Lucius II's privilege of 1144, Pope Hadrian's privilege of 1157, all of them confirming old privileges); Corner, *Ecclesiae Venetae* 3, pp. 73–74 (Pope Alexander III's confirmation privilege of 1161) – are not formulated in direct opposition to the metropolitan rights of the Patriarchate of Aquileia, but they do confirm older privileges, some of them explicitly referencing Pope Leo IX's 1053 privilege; see also Rando, *Una chiesa*, pp. 75–83. For Patriarch Poppo's invasion of 1024: Andrea Dandolo, *Chronica per extensum*, ed. Pastorello, pp. 205–6; *Translatio sanctae Anastasiae*, ed. Wattenbach, pp. 225–26; Paschini, “Il patriarca Poppo,” pp. 93–95; Paschini, “Vicende del Friuli,” pp. 18–21.

¹² *PV* 12, ed. Härtel, pp. 46–51 and 52–55 for primary sources; Marino Sanudo, *Le Vite dei dogi*, ed. Monticolo, pp. 256–59 fn. 1; Paschini, “I patriarchi d'Aquileia,” p. 120. It should be noted that the oldest chronicler who explicitly connects the Aquileian tribute of twelve loaves of bread and twelve pigs to Patriarch Ulrich II's imprisonment in Venice is not Andrea Dandolo, as stated by Härtel (cited above), but the so-called “Chronicler Mark” who penned his account in 1292: “Ceperunt itaque Acquilegensis patriarcham, ducem Carentani et magnam quantitatem hominum Foroiuliensium et Carentanorum quos conduxerunt Rivoaltum in captivitate. Iuxta hec inter eos concordia facta fuit, propter quod dictus patriarcha annuatim pro tributo duci Venetorum exhibet duodecim panes magnos et duodecim porcos non parvos.”; Zon, “Estratti,” p. 263.

¹³ Paschini, “I patriarchi d'Aquileia,” p. 126, 128–31; Härtel, “Friedrich I.,” pp. 326–30; *PV* 12, ed. Härtel, p. 58; Madden, “Alexander III,” p. 331.

official legate of the Apostolic See.¹⁴ Moreover, the relations between Venice and the incumbent patriarch of Aquileia also drastically improved due to Ulrich II's support of Pope Alexander III.¹⁵ Following Emperor Barbarossa's ignominious defeat at the Battle of Legnano of 1176, the stage was set for a peace treaty between the Empire and the Papacy, a diplomatic endeavor whereby Patriarch Ulrich II, an *amicus communis* of both parties, could play a seminal (and a remunerative) role of a mediator.¹⁶ Indeed, the patriarch of Aquileia was present throughout the ensuing peace negotiations between Emperor Frederick I and Pope Alexander III that were taking place in Venice during the spring and summer of 1177; he was also there, right next to the emperor (to whom he translated the pope's Latin into German vernacular) and with his impressive retinue counting three hundred men (at least according to contemporary Venetian chronicles) when the momentous peace treaty was finally promulgated on the 24th of July.¹⁷

For his diplomatic efforts, Patriarch Ulrich II was aptly rewarded by the emperor and by the pope, both of whom issued solemn privileges in favor of the Church of Aquileia following these fateful events.¹⁸ As Pope Alexander III solemnly confirmed Aquileian patriarch's metropolitan jurisdiction over all Istrian bishoprics, the centuries-long conflict between Grado and Aquileia was, at this point (if not already in 1132 with Pope Innocent II's privilege), effectively over.¹⁹ However, the definitive treaty that would officially and solemnly sanction the end of this historic dispute would only be reached three years later when, again in the presence of Pope Alexander III, Patriarch Enrico of Grado met with the representatives of Patriarch

¹⁴ First time using the title "Dei gratia sancte Aquilegensis ecclesie patriarcha et Apostolice Sedis legatus" in March of 1169: *MDC* 3, doc. 1123, ed. Von Jaksch, pp. 421–22; Paschini, "I patriarchi d'Aquileia," p. 132; Härtel, "Friedrich I.," pp. 311, 329–30.

¹⁵ *PV* 12, ed. Härtel, pp. 58–59 for some examples.

¹⁶ Paschini, "I patriarchi d'Aquileia," pp. 142, 151–56; Härtel, "Friedrich I.," pp. 330–38. On the Battle of Legnano, see Freed, *Frederick Barbarossa*, pp. 389–91.

¹⁷ Romuald of Salerno, *Chronicon*, ed. Garufi, pp. 284–85; *Historia ducum Venetorum*, ed. Berto, p. 54; Andrea Dandolo, *Chronica per extensum*, ed. Pastorello, pp. 262–64. The text of the peace treaty: *Pactum praeivum inter imperatorem et Ecclesiam*, ed. Weiland, pp. 362–65. Madden, "Alexander III," pp. 332–35 offers a detailed account of these events.

¹⁸ *Friderici I. diplomata*, docs. 685, 791, ed. Appelt, pp. 199–200, 354–56; Ughelli, *Italia sacra* 5, cols. 65–66.

¹⁹ "Venerabilis in Christo frater Aquileiensis patriarcha, tibi et per te sancte Aquileiensi ecclesie, cui auctore Deo preesse dignosceris, ad exemplar predecesoris nostri bone memorie Adriani pape, potestatem super sexdecim episcopatus, videlicet Polensem, Tergestinensem, Parentinensem, Petenensem, Emonensem, Concordiensem, Tarvisiensem, Cenetensem, Bellunensem, Feltrensem, Paduanensem, Vicentinensem, Tridentinensem, Mantuanensem, Veronensem, Cumanensem, metropolitico iure concedimus. Item Iustinopolitanam vero ecclesiam, quam tibi et ecclesie tue nichilominus confirmamus, sedem episcopalem de omnium fratrum nostrum consilio instituimus." Ughelli, *Italia sacra* 5, col. 65; *Le carte del capitolo della cattedrale di Verona* 2, doc. 76, ed. Lanza, pp. 140–43. See also, Paschini, *Storia del Friuli*, pp. 279–81; Cammarosano, "L'alto medioevo," pp. 111–12; Härtel, "Friedrich I.," pp. 344–45. For Pope Innocent II's privilege (preserved in original in ACU, Raccolta Pergamene, vol. 1A, doc. 11), confirming the same metropolitan jurisdiction (minus the Bishopric of Koper that did not exist at the time), see Ughelli, *Italia sacra* 5, cols. 62–63; Härtel, "Friedrich I.," p. 338.

Ulrich II in Rome during the Third Lateran Council of 1179.²⁰ The outcome of these negotiations was the 1180 treaty hereby edited, confirming the *status quo* and essentially confirming the decision of the distant Synod of Mantua of 827.²¹ Solemnly promulgated before the pope, nine cardinals, eight invited witnesses from Istria, the Veneto, Cremona and Pisa, and officially attested to by the handwritten signatures of five bishops of the ecclesiastical province of Aquileia, the treaty ceremoniously marked an end of an era, ushering in a new period of Veneto-Aquileian relations.

The 1180 Treaty

The 1180 treaty has thus far been edited only by Fernando Ughelli in the 5th volume of his *Italia sacra* series.²² From there it was taken over by Giuseppe Cappelletti and by Pietro Kandler, but the edition has remained identical.²³ As will be shown, Ughelli based his edition of the treaty on a late-14th-century copy of the treaty that features some erroneous transcriptions and blank spaces. Coupled with Ughelli's liberal use of emendations to "fix" the text, the edition leaves much to be desired.

The text of the treaty survives only in later copies, the two principal ones being either coeval to the original or made very shortly thereafter. First, there is an imitative copy of the treaty written on a particularly large piece of parchment that is held in the State Archive in Venice.²⁴ This imitative copy was not known to any editor and remained unedited to this day. Based on paleographical evidence, the fact that the script can be characterized as a transitional form from late Carolingian miniscule (or Praegothisca) into early Gothic, and especially on the nowadays unfamiliar form of the letter -z that "resembles -h with a long stroke at the top of the shaft" (as featured in the word "Zemulis"), the imitative copy is dated to roughly the same age in which the original treaty was written.²⁵ The same script was used in the famous *Tabula Peutingeriana* that is, also based on the paleographical evidence, dated to c. 1200.²⁶ The imitative copy, hereby dubbed B, contains only the text of the treaty and features two lists of witnesses in the eschatocol: the first list featuring only the names of the witnesses next to the word "testis", whereas the second one lists the name of the witnesses next to a sign of the cross, the names given in subjective form with the verb *subscribere* in the first person of perfect indicative active (*et ego N subscripsi*). The two lists of witnesses are physically

²⁰ Tanner, *Decrees* 1, pp. 205–6.

²¹ Lenel, *Venezianisch-Istrische*, p. 97; *PV* 12, ed. Härtel, p. 60.

²² Ughelli, *Italia sacra* 5, cols. 1129–131.

²³ Cappelletti, *Le chiese* 8, pp. 252–56; *CDI*, doc. 166, ed. Kandler, pp. 311–14.

²⁴ ASV, Miscellanea ducali e atti diplomatici, busta 6, filza B, reg. 13. On imitative copies (Germ. *Nachzeichnungen*), defined as copies that do not only aim to reproduce the tenor of the originals, but that "try to imitate in entirety or in part also their graphic characteristics", see Bresslau, *Manuale*, p. 85.

²⁵ Streinmann, "Paleography," p. 80 (quotation). On Praegothisca, see Derolez, *The Palaeography*, pp. 56–71.

²⁶ Streinmann, "Paleography," pp. 83–85.

separated from each other, the second one indented to the right and written below the first one. Sitting uneasily between the two lists of witnesses is a Vivian, “presbiter Gradensis ecclesie” who is featured in the first list, but with the “subscripti” instead of the “testis” added after his name. Since the second list of witnesses features only bishops, the Vivian in question was most likely a mere witness to the act that did not put the handwritten sign of the cross on the document as did his hierarchically more elevated peers. The parchment is unfortunately damaged by moisture, rendering certain parts unreadable. Luckily, these parts can easily be reconstructed from other surviving exemplars.

The second copy is the one inserted in Pope Alexander III’s confirmation of the treaty issued six days after the settlement had been reached, that is, on the 30th of July, 1180. This confirmation survives as a simple copy coeval to the original or made very shortly thereafter and it is held in the Archive of Udinese Chapter in the Diocesan Archive in Udine.²⁷ The script of the copy is the same transitional type employed in B and it even features the same peculiar form of the letter -z as the Venetian imitative copy. This copy was known to Gian Rinaldo Carli who published parts of it in his appendix to *Antichità italiane* and also offered some corrections to Ughelli’s edition.²⁸ This copy was also known to Paschini who erroneously interpreted it as the original.²⁹ Both Carli and Paschini misread the original written “Zemulis” as “Hemulis” due to the already mentioned peculiarity of the letter’s form.³⁰ This exemplar, hereby dubbed C, features later interpolations in the first part concerning papal confirmation, changing phrases such as “nobis et fratribus nobis” (referring to Pope Alexander III) into “felicis recordationis Alexandro predecessori nostro et fratribus eius.” These “emendations” were interpreted by Paul Fridolin Kehr as corrections made by the papal curia as they were preparing to issue a confirmation of the said privilege.³¹ Be that as it may, the exemplar in question features both the papal confirmation and the text of the treaty, but the series of witnesses includes only those from the first list of B and without the aforementioned Vivian. In any case, exemplar C is very similar to B and readable in its entirety, making the lacunae from parchment damage in B easily reconstructable from C. Unlike B, which does not feature either suffixal -ae or -e, C does, however occasionally and irregularly, introduce the suffixal -e in place of the classical diphthong -ae.

Finally, there is a notarial copy made on the 6th of April, 1397, by Aloysius Foscari, a cleric and canon of Chioggia, who copied the original treaty by the mandate of Bishop of Castello Leonardo Dolfino.³² The copy was certified by two other

²⁷ ACU, Raccolta Pergamene, vol. 1A, doc. 17.

²⁸ Carli, *Appendici*, pp. 194–96, subsequently partially taken over in *CDI*, doc. 165, ed. Kandler, p. 310.

²⁹ Paschini, “I patriarchi d’Aquilaia,” p. 175 fn. 3.

³⁰ Carli, *Appendici*, p. 195; Paschini, “I patriarchi d’Aquilaia,” p. 175.

³¹ “Textus in B [referring to the exemplar I dubbed C] correctus est in curia Romana novae privilegii confirmationis recensendae causa.” *IP* 7/1, n. 102, ed. Kehr, p. 40.

³² Notary Aloysius Foscari attested twice to the document’s copy. Here is the first *in extenso* notarial attestation (based on the ms. cited in fn. 34): “In nomine domini nostri Iesu Christi, amen. Anno Eiusdem nativitatís millesimo trecentesimo nonagesimo septimo, inditione quinta,

notaries, Morando of Philip and Angelo of Luca of Gubbio, who found the copy identical to the original, although there were some parts that, as notary Aloysius himself professed in his attestation, could not be read as “*antiquitas temporis*” made them illegible.³³ This 1397 copy, hereby dubbed D, was not found in the State Archive in Venice. What survives, however, are two copies of D: one made by Philip of Rimini of late Frederick, notary and chancellor of Maffeo Girardi, the

die sexto mensis aprilis, Venetiis, in episcopatu Castellano. Hoc exemplum seu transumptum scriptum et exemplatum per me Alouisium Foscari clericum et canonicum Clugiensis ac notarium infrascriptum ex originali et autentico instrumento facto ac publicato manu Iohannis Nicolai Philippi publici notarii subscripti insinuatum fuit in presentia reverendi in Christo patris et domini domini Leonardi Delphino Dei et Apostolice Sedis gratia episcopi Castellani et a me infrascripto notario unacum Morando et Angelo notariis publicis infrascriptis cum dicto originali et autentico instrumento diligenter et fideliter auscultatum collationemque cum ipsis faciens diligentem, idem dominus episcopus reperiens ipsum exemplum seu transumptum cum predicto originali et autentico instrumento in omnibus et per omnia concordare ut ipsi exemplo seu transumpto fides plenaria adhibeatur decetero suam auctoritatem interposuit et decretum, mentione facta de suprascriptis dictionibus quas non posui, eo quod in originali instrumento videri nec legi potui, quas antiquitas temporis delinivit.” The second attestation is appended after the certification of two other notaries who inspected the copy and compared it to the original. See the following footnote.

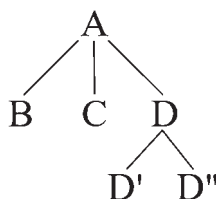
³³ Here are the *in extenso* certifications of the two notaries and the second attestation of notary Aloysius Foscari (based on the ms. cited in fn. 34): “(SN) Et ego Morandus Philippi clericus Cenetensis diocesis publicus apostolica et imperiali auctoritate notarius, quia supradictum transumptum sive copiam instrumenti cum ipso originali et autentico cum infrascriptis Angelo Luce et Ludovico notariis publicis coram supradicto reverendo in Christo patre et domino domino Leonardo episcopo Castellano vidi, legi et auscultavi, collationem cum ipsis faciens diligentem, et repperi ad invicem in omnibus et per omnia concordare, ideo hic manu propria subscripsi et signum meum consuetum apposui rogatus et requisitus in testimonio veritatis omnium premisorum.

(SN) Et ego Angelus quondam Luce de Ugubio clericus Tarvisinus publicus apostolica et imperiali auctoritate notarius suprascriptum exemplum sive transumptum et exemplatum per supra et infrascriptum Ludovicum notarium publicum a suprascripto publico et originali instrumento unacum suprascriptis Ludovico et Morando coram subscripto reverendo patre domino episcopo Castellano cum ipso originali instrumento diligenter et fideliter auscultavi, et quia ipsum transumptum cum dicto originali instrumento repperi in omnibus concordare, ideo de mandato prefati domini episcopi hic cum signo meo solito me subscripsi in testimonio et robur omnium premisorum.

(SN) Ego Aluisius Foscari clericus et canonicus Clugiensis publicus imperiali auctoritate notarius ac iudex ordinarius hoc exemplum seu transumptum a predicto originali et autentico instrumento scripto et publicato manu Iohannis Nicolai Philippi publici notarii suprascripti legaliter sumpsi et exemplavi bona fide et sine fraude, nihil addens vel minuens quod sententiam mutet vel variet intellectum. Postea unacum supradictis Morando et Angelo notariis publicis coram supradicto reverendo patre domino episcopo Castellano cum suprascripto originali et autentico instrumento vidi, legi et fideliter auscultavi collationemque cum ipsis faciens diligentem. Et quia ipsum exemplum seu transumptum cum predicto originali et autentico instrumento inveni in omnibus et per omnia concordare ut eidem exemplo seu transumpto decetero plena fides adhibeatur, de ipsi domini episcopi mandato in testimonium et robur omnium premisorum me subscripsi signumque meum apposui consuetum, sed quia in originali et autentico instrumento alique dictiones ex antiquitate temporis ita delinere erant quod videri nec legi poterant, tantummodo pro ipsis et in eodem loco, prout in ipso repperi, spacia dimisi.”

patriarch of Venice (elected 1466, confirmed 1468, †1492),³⁴ and the second one featured in the codex titled *Catasticum privilegiorum et notabilium Patriarcatus Venetiarum*, made during the reign of Tommaso Donà as the patriarch of Venice (1492–1504), and copied under the subsequently appended title *Exemplum concordii inter patriarchas Aquileiensem et Gradensem*.³⁵ These two copies of D, hereby dubbed D' and D'' respectively, are largely identical. Compared to exemplars B and C, D and its derivatives differ in some important passages. Most notably, instead of “Zemulis”, both D' and D'' have “Cenetensi”, thus erroneously referring to the distant Ceneda instead of correctly to Zëmole by Grado. Compared with existing editions of the treaty, it becomes clear that Ughelli based his edition either on the nowadays lost D or on one (or both) of its subsequent copies. Besides “Cenetensi” being transcribed instead of “Zemulis”, both Ughelli's edition and the derivatives of D feature blank spaces in exactly the same places. The fact that Ughelli introduced many “silent” emendations of his own makes any closer identification of the exemplar he had used impossible to ascertain. What can be deduced, however, is that D was not made on the basis of B because the parts that were illegible to Aloysius Foscari back in 1397 are in B perfectly legible even today.

All of the above leads to the construction of the following *stemma codicum*:

Kehr was, it would seem, either not aware of exemplar hereby dubbed B or he misinterpreted it; his regestum of the 1180 treaty states that it is preserved only as an insert in Pope Alexander III's confirmation, whereas the regestum of that confirmation states that an original of this document exists in “Atti diplomatici” series of the State Archive in Venice.³⁶ The “Atti diplomatici” series is nowadays divided into two, *Miscellanea atti diplomatici e privati* and *Miscellanea ducali e atti diplomatici* – none of the two series features the supposed original of the papal confirmation, but B is indeed featured in the second of the two archival collections. Either Kehr mistook the imitative copy of the 1180 treaty (which does not include the papal confirmation) for the supposed original or he made some other interpretative/scrubal error, but it may safely be stated that the original charters of both the 1180 treaty as well as of the subsequent confirmation issued by Pope

³⁴ ASV, Mensa patriarcale, busta 3, doc. A n. 34. Here is Philip's notarial attestation *in extenso*: “(SN) Ego Philyppus Ariminensis quondam Federici publicus imperiali auctoritate notarius necnon et cancellarius reverendi in Christo patris et domini domini Maphei Girardi miseratione divina patriarche Venetiarum Dalmatieque primatis de mandato eidem transcripsi fideliter suprascriptum transumptum et in fidem me subscripsi signumque meum apposui consuetum.” On Patriarch Girardi, see Del Torre, “Girardi, Maffeo.”

³⁵ ASV, Mensa patriarcale, busta 1, fols. 18v–19v.

³⁶ *IP* 7/1, n. 102, ed. Kehr, p. 40.

Alexander III are found neither in the State Archive in Venice nor in the Archive of Aquileian Chapter.

Subsequent later copies of either the 1180 treaty or the subsequent papal confirmation featured in 18th-century manuscripts penned by Friulian erudites – such as Giusto Fontanini, Giuseppe Bini, and Bernardo Maria de Rubeis – are not taken into consideration in this critical edition.³⁷

The Contents

The treaty is structured in the following way:

- I. The protocol opens with a standard *invocatio verbalis* and *datatio chronica* expressed in the year of Christ's incarnation, the year of the incumbent pope's pontificate, indiction, and the day of the month expressed progressively.
- II. *Dispositio* follows, featuring a total of six sections (as surmised by the editor), the first three detailing the concessions of the patriarch of Grado (hereby progressively marked G1 to G3) and the other three the counter-concessions of the patriarch of Aquileia (hereby progressively marked A1 to A3). The clauses of the disposition are written in subjective style ("I Enrico, the patriarch of Grado... renounce" etc.) and, in order of their appearance, they detail the following:

- G1) In front of ten named witnesses – the Lord Pope and nine cardinal-priests/deacons of Roman churches –, Patriarch of Grado Enrico Dandolo solemnly renounces all the rights that he and his Church pressed over the bishoprics of Istria, renounces the possession of the treasury that Patriarch Poppo stole from Grado, and all the possessions of his Church in Morsano by Belvedere di Aquileia, Aquileia and its territory, Zè mole by Grado and in Marano Lagunare. The new critical edition of the document thus shows that scholars like Cammarosano and Rando have been led astray by Ughelli's "mediocre" edition that had Ceneda (or the area around Ceneda) instead of Zè mole by Grado as one of the territories in which the Church of Grado renounces its jurisdictions and possessions.³⁸ That Zè mole is indeed the correct reading is further corroborated by the privileges of Pope John XIX from 1024 and Pope Benedict IX from 1044 that confirm the possessions of the Church of Grado "in confinio sue iam dicte Gradensis civitatis seu in Mureiano vel Gaiaco, in Zemulis, partim in territorio Aquilegie et in Marino termino".³⁹

³⁷ Kehr identified the manuscripts from Fontanini's, Bini's, De Rubeis', and Count Florio's collections as featuring the copy of the 1180 Pope Alexander III's confirmation. All of these manuscripts date from the 18th century.

³⁸ Cammarosano, "L'alto Medioevo," pp. 113–15; Rando, *Una chiesa*, pp. 191–92.

³⁹ *Papsturkunden* 2, docs. 562 and 618, ed. Zimmermann, pp. 1062 and 1161.

- G2) Repeating the renunciation, Patriarch Enrico adds that he retains for the Church of Grado the following: the right to wine from Koper, the undefined “outposts” (*stationes*), and aptly undefined “other” and “special rights” towards any bishop or cleric or parish priest of Istria. The right to Capodistrian wine stems all the way back from the 10th-century accords (from 932 and 977) between Koper and Venice whereby the Istrian community promised to bestow an annual tribute of one hundred amphorae of wine upon the doge, a tribute that was subsequently handed over by Doge Dominico Silvo (1071–1084) to the Patriarchate of Grado.⁴⁰
- G3) Patriarch Dandolo promises never again to bring up this settled dispute or stir controversies regarding all the renounced, acknowledging the patriarch of Aquileia’s metropolitan jurisdiction over the following: the diocese of Aquileia in its current boundaries and the bishoprics of Como, Mantua, Verona, Vicenza, Padua, Treviso, Trento, Belluno, Feltre, Ceneda, Concordia, Trieste, Koper, Poreč, Pula, Pićan and Novigrad, with the sole exception of the two donated parishes: Latisana and San Fior, and again the aptly undefined “special rights”.
- A1) In exchange for this renunciation, the representatives of Aquileian Patriarch Ulrich II – John the bishop of Vicenza and Romulus the master of the schools of the Church of Aquileia – bestow upon the Church of Grado two parishes in perpetual ownership, Latisana and San Fior, with all the appertaining ecclesiastical jurisdictions, with the sole exception of the three-fourths of the tithes which are reserved for the Church of Aquileia and their retainers. That is, the Church of Grado only gets the so-called *quartese*, the fourth part of the tithes usually reserved for the upkeep of local parishes.⁴¹
- A2) A clause follows that limits the bestowed incomes from these two parishes to the value of seventy pounds of Veronese coins (not counting the incomes from the fines adjudicated in ecclesiastical courts and from the benefices of the local clergy); everything collected above that amount is to be paid to the Church of Aquileia; if the amount of seventy pounds is not collected from the incomes of the two donated parishes, the Church of Aquileia promises to recompense the Church of Grado up to that amount.
- A3) The *dispositio* ends with a clause stating that the parishes with their appertaining ecclesiastical rights are given in exchange for the ceded

⁴⁰ CDI, docs. 70, 81, and 109, ed. Kandler, pp. 155–56, 177–78, and 224–26 (somewhat better editions of the first two documents are *DRSV* 2, docs. 35 and 56, ed. Cessi, pp. 52–55 and 105–8); Andrea Dandolo, *Chronica per extensum*, ed. Pastorello, p. 215; Marino Sanudo, *Le vite dei dogi*, ed. Monticcolo, p. 154 fn. 3. The chronicles mention the tribute of two hundred amphorae of wine and based on a decree promulgated by the Venetian Great Council in 1297 that also mentions a tribute of two hundred amphorae (*MC* 3, 23rd of October, 1297, ed. Cessi, p. 430), the original sum was doubled at some point between 1074 and 1297.

⁴¹ Boyd, *Tithes*, pp. 4, 118–21, 132–53.

metropolitan rights over Istrian bishoprics and other ecclesiastical rights, whereas the donated possessions and the incomes from these parishes are given in exchange for the ceded possessions (in Morsano, Aquileia, Zè mole and Marano Lagunare) and the treasury.

III. The *corpus* is closed by the *clausulae finales* and *sanctiones*. The sanctions, all of them temporal and expressed either in monetary fines or in loss of jurisdictions over specific territories, are embedded within the final clauses which are, in turn, *clausulae obligativae*, *praeceptivae*, and *prohibitivae*.⁴² In order of their appearance in the text and marked with either A if referring to the obligations of the patriarch of Aquileia or G if referring to the Church of Grado, they are the following:

A1) First, the patriarch of Aquileia swears to uphold the treaty and legally defend it under the threat of double the value of donated properties. This *clausula obligativa* is unique to the Church of Aquileia and the same obligation is, for some reason, not assumed by the Patriarchate of Grado.

A2/G1) Second, the patriarch of Aquileia promises never to act against this treaty; in case that he does, his fine is defined as the relinquishment of two additional parishes under the same conditions and as much income to the Patriarchate of Grado, namely, San Polo al Tagliamento and Flambro. The same clause obligating the patriarch of Grado follows, who promises never to act against this treaty under the threat of losing the two donated parishes and their return under the spiritual jurisdiction of the Patriarchate of Aquileia. Both of these obligation clauses are further defined so that the fines are to be incurred only following the official warning issued by the injured party and only if within two months of this warning the offending party fails to make proper amends.

A3/G2) Two clauses follow whereby the patriarchs promise that neither they personally nor their respective subjects will in any way molest the subjects and properties of the other party in the ceded territories under the threat of a fine of fifty pounds of Veronese coins. As in the two previous clauses, the penalty is incurred only following the official warning and the period of two months during which the offending party may either make proper amends or excommunicate the offender.

IV. Eschatocol closes with an *actum* line that features a *datatio topica* without any mention of a toponym (*Hoc actum est in presentia pape Alexandri et supradictorum cardinalium et subscriptorum testium*) and repeats the *datatio chronica* with reference to the protocol (*in millesimo et die et indictione supradicta*). Even though no place name is given, it can be safely inferred, based on witnesses, the fact that the clergy gathered in Rome for the Third Lateran Council that took place a year earlier, and based on Pope Alexander III's confirmation issued

⁴² Guyotjeannin *et al.*, *Diplomatique*, 80–83; Stipišić, *Pomoćne*, p. 152.

from Frascati (Tusculum) just six days later, that the treaty was officially signed and sanctioned in Rome. Handwritten signs of the signees follow, proceeded by the above-discussed two lists of witnesses, the first without and the second with the appended handwritten signs. Finally, the notarial attestation of notary John of Nicholas Philip, the secretary (*scriniarius*) of Lord Pope Alexander III closes the eschatocol and ends the text of the treaty.

Even though the 1180 treaty essentially confirmed the status quo with regard to metropolitan rights over Istrian bishoprics – the main bone of contention in the entire controversy –, it still solemnly ended a historical episode that spanned centuries and left an indelible mark in the history of Venice, Friuli, and the Istrian peninsula. From this point on, the influence of the Patriarchate of Aquileia in Istria – uncontested in the ecclesiastical sphere – would steadily rise, reaching its zenith with King Otto IV's donation of the entire Margraviate of Istria to Patriarch Wolfger of Aquileia on the 13th of January, 1209, during the imperial Diet of Augsburg.⁴³ The fateful disputes that ensued during the tumultuous 13th century – between Istrian bishops and communes, between the counts of Gorizia, the patriarchs of Aquileia and Venice – all stemmed from the lordship of Aquileian church over Istria and they decisively impacted the historical trajectory of the entire region. This contribution shed some much-needed light on one primary source of seminal importance in this context, but many more documents relevant to the Istrian Middle Ages still await modern, better critical editions which will, hopefully, engender the interest of scholars worldwide in the study of the medieval history of this unique European region.

⁴³ Banić, "King Otto IV's Donation."

Document 1

Date and Place: 24th of July, 1180, place not specified (Rome).

Regestum: Enrico Dandolo, the incumbent patriarch of Grado, officially renounces all the claims that he and his Church pressed in Istria, the treasury that Patriarch Poppo snatched from Grado, and all the possessions of the Church of Grado in Morsano (by Belvedere di Aquileia), Aquileia, Zèmole by Grado and Marano Lagunare in favor of the Church of Aquileia and the incumbent Patriarch Ulrich II of Treffen; in return, the Church of Aquileia relinquishes the parishes Latisana and San Fior to the Church of Grado together with the quarter of their tithes and the annual income of up to seventy pounds of Veronese coins, and in the case of the agreement not being promptly carried out, the Church of Aquileia promises to further relinquish the parishes San Polo al Tagliamento and Flambro; both parties solemnly promise not to reignite the centennial controversy regarding the metropolitan jurisdiction over Istrian bishoprics.

Sources: B = ASV, Miscellanea ducali e atti diplomatici, busta 6, filza B, reg. 13; imitative copy coeval to the original; C = Udine, Archivio Storico Diocesano, Archivio Capitolare, Raccolta Pergamene, vol. 1/A, doc. 17; insert in Pope Alexander III's confirmation of the agreement issued on the 30th of August, 1180 (a simple copy either coeval to the original or made shortly thereafter); D' = ASV, Mensa Patriarcale, busta 3, doc. A n. 34; a late 15th-century copy made during the reign of Maffeo Gherardi as the patriarch of Venice (1466–1492) by notary Philip of Rimini of late Frederick based on the copy of the original made on the 6th of April, 1397, by notary and canon of Chioggia Aloysius Foscari (= D, a nowadays lost copy); D'' = ASV, Mensa Patriarcale, busta 1, ms. *Catasticum privilegiorum et notabilium Patriarcatus Venetiarum*, fols. 18v–19v; a simple copy of D under the subsequently appended title *Exemplum concordii inter patriarchas Aquileiensem et Gradensem* made during the reign of Tommaso Donato as the patriarch of Venice (1492–1504).

Previous Editions: U = Ughelli, *Italia sacra* 5, cols. 1129–31 (= Cappelletti, *Le chiese d'Italia* 8, pp. 252–56 = CDI, doc. 166, ed. Kandler, pp. 311–14); based on D (and/or on D'/ D'') and featuring liberal use of emendations.

Notes on the edition: The following edition is based primarily on B with unreadable passages due to parchment damage reconstructed from C. *Variae lectiones* from B, C, D', D'' and U (= Ughelli's edition) are reported in the critical apparatus. Note that words differing only in suffixal -æ/-ē/-e, in -c/-t or in the doubling of consonants are not reported in the critical apparatus. The editorial principles follow those used in the *Fontes Istrie medievalis* series, explicated in detail on the following link: <https://fontesistrie.eu/editorial> (last access: 4th of August, 2022).

In nomine domini nostri Iesu Christi^a, amen.

Anno Dominice incarnationis M^oC^oLXXX^o, pontificatus vero domini Alexandri pape Tertii^b anno XX^oI^o, indictione XIII, mensis iulii die XXIII^c.

Ego H[enricus]^d Gradensis ecclesie patriarcha hac presenti die – in presentia domini pape^e Alexandri et dominorum^f cardinalium Ubaldi^g videlicet Hostiensis^h episcopiⁱ, Theodini^j Portuensis et sancte Ruphine^k episcopi^l, Iohannis^m tituli sanctorum Iohannis et Pauli presbyteri cardinalis, Bibianiⁿ tituli sancti Stephani in Celio Monte presbyteri cardinalis, Arduini tituli sancte Crucis^o Ierosolimitane^p presbyteri cardinalis, Mathei tituli sancti Marcelli presbyteri cardinalis, Pauli tituli sancte Pudentiane^q presbyteri cardinalis, Gratiani sanctorum Cosme et Damiani diaconi cardinalis, Iohannis sancti Angeli diaconi cardinalis – renuntio omni iuri adquisito et acquirendo^r et omnibus^s actionibus, tam in rem quam in personam, adquisitis et acquirendis^t quod^u et quas habeo nomine meo et Gradensis ecclesie, vel habere possem^v ego vel successores mei in futurum, adversus Öldericum^w Aquilegenssem^x patriarcham et eius ecclesiam super omnibus^y episcopatibus Hystrie^z, et super^{aa} thesauris quos Poppo^{bb} Aquilegensis patriarcha de Gradu asportavit, et super possessionibus quas Gradensis ecclesia habuit in Mursiano^{cc} et in territorio Aquilegie^{dd},

^a *om. C.*

^b *III C.*

^c *XXIV U.*

^d *H. BD' D''; Henricus CU.*

^e *om. U.*

^f *duorum U.*

^g *Hubaldi C.*

^h *Ostiensis U.*

ⁱ *et U.*

^j *Teodini D''.*

^k *Rufine CD'D''U.*

^l *episcoporum U.*

^m *Ioannis et undique Ioannes loco Iohannes D''; Joannis et undique Joannes loco Iohannes U.*

ⁿ *sic BCD'D''; pro Viviani; Viviani U.*

^o *seq. in add. U.*

^p *Hierosolimitane C; Hierusalem U.*

^q *Potentiane D'D''; Potentianae U.*

^r *adquisito et acquirendo] sic et undique sic B; adquisito et acquirendo et undique sic CD'D''U.*

^s *oi cum sign. abbr. BD'; omnibus CU.*

^t *adquisitis et acquirendis] aquisitis et aquirendis U.*

^u *quos D'D''U.*

^v *possum U.*

^w *Ölricum et undique Ölricus C; Uldericum et undique Uldericus U.*

^x *Aquilegiensem et undique Aquilegiensis loco Aquilegensis D''.*

^y *om. U.*

^z *Ystrie et undique Ystria C; Istrie et saepe Istria seu Histria D''; Istriae et undique Istria U.*

^{aa} *sup B; super CU.*

^{bb} *Popo D'D''.*

^{cc} *Marsiano D''.*

^{dd} *Aquilegiensi D''; Aquilejensi U.*

in Zemulis^a et in Mariano et in prefatis episcopatibus^b. Et hanc^c renuntiationem facio vobis domino Iohanni Vicentino^d episcopo et Romulo Aquilegensis ecclesie magistro scholarum^e procuratoribus Ő[dalrici] Aquilegensis patriarche constitutis ad transigendum et paciscendum super controversiis quas ego nomine Gradensis ecclesie movebam coram domino Alexandro papa Tertio^f contra^g Aquilegensem ecclesiam^h et per vos ipsi Ő[Ilderico] Aquilegensi patriarche etⁱ eius ecclesie.

Et cedo vobis procuratoribus et per vos ipsi Ő[Ilderico] Aquilegensi patriarche ac^j eius ecclesie omne ius adquisitum et adquirendum et omnes actiones, tam in rem quam in personam, adquisitas et acquirendas quod^k et quas habeo nomine meo et Gradensis ecclesie vel habere possem ego vel successores mei in futurum in predictis et pro predictis omnibus, servato mihi et ecclesie Gradensi iure vini quod annuatim recipere^l soleo de Capite Hystrie, et salvis stacionibus et aliis, si qua in presentiarum ibidem possideo, et speciali iure, si quod habet ecclesia Gradensis^m, adversusⁿ aliquem episcoporum vel clericorum vel parochianorum Hystrie super aliis rebus, si quas detinent.

Et renuntio vobis procuratoribus et per vos Ő[Ilderico] Aquilegensi patriarche ac eius ecclesie quod nec ego nec mei successores nomine Gradensis ecclesie amplius movebimus controversiam adversus Aquilegensem ecclesiam de metropolitico^o iure super his^p, videlicet^q Aquilegensi diocesi^r, quam^s nunc possidet, et Cumano^t, Mantuano, Veronensi, Vicentino, Paduano, Tervisino^u, Tridentino, Bellunensi, Feltrensi, Cenetensi, Concordiensi, Tergestino, Iustinopolitano, Parentino, Polensi, Petenensi^v et Emonensi episcopatibus, et aliis que^w in presentiarum ipsa Aquilegensis ecclesia possidet, salva datione et compositione duarum plebium, scilicet^x de Latisana^y

^a Cenetensi *D'D''U*.

^b et super thesauris—in prefatis episcopatibus] *add. sup. l. C*.

^c hac *C*.

^d Vincentino *et undique* Vincentinus *loco* Vicentinus *D'D''*.

^e scholarum *ed undique sic U*.

^f III *CD'U*.

^g *om. U*.

^h Aquilegensem ecclesiam] Aquilejensi ecclesias *U*.

ⁱ ac *U*.

^j et *D''U*.

^k quos *U*.

^l habere *C*.

^m ecclesia Gradensis] Gradensis ecclesia *inv. D''*.

ⁿ adversum *U*.

^o metropolitico *D''*.

^p hiis *D''*; iis *U*.

^q ecclesiis *U*.

^r Aquilegensi diocesi] Aquilegensis diocesis *U*.

^s quas *U*.

^t *seq. et add. D'D''*.

^u Tarvisino *C*.

^v Penetensi *D'D''*.

^w quos *U*.

^x silicet *D''*; videlicet *U*.

^y de Latisana] *della Tisana U*.

et de Sancto Floro, salvo etiam spetiali iure, si quod habeo, in possessionibus rerum immobilium adversus ipsum^a vel alios in aliis locis quam^b in predictis locis et rebus^c cessis et renuntiatis^d.

Nos igitur prenominati procuratores constituti ad^e transigendum et paciscendum super controversiis quas vos, domine Gradensis patriarcha, nomine Gradensis ecclesie^f movebatis^g contra Aquilegensem ecclesiam pro prefata renuntiatione et cessione omnium predictorum nomine transactionis et^h pactionis vice domini Ő[Iderici] Aquilegensis patriarche eiusque ecclesie damus etⁱ tradimus vobis, domine Henrice, Gradensi patriarche vestreque ecclesie imperpetuum duas plebes, videlicet illam de Latisana^j et alteram de Sancto Floro cum earum capellis omnibus, cum quartesiis et omni parochiali et diocesano iure habito et acquirendo necnon et placito christianitatis, quod est ius sinodandi^k, cum earum libris, parametis et omnibus earum ornamentis, cum^l cimiteriis^m, domibus, prediis et famulis, si quos habent, et cum omni earum honore ac omnibus ipsarum pertinentiis, excepto iure trium partium decimarum illarum plebium et capellarum, quas tres partes Aquilegensi ecclesie in integrum reservamus. Sane, illi qui predictas tres partes decimarum vel aliquid illarum trium partium per Aquilegensemⁿ ecclesiam hodie nomine feudi vel alio titulo^o tenent vel amodo^p tenebunt^q, si in territorio earumdem^r plebium vel capellarum terram laborare inventi fuerint, Aquilegensi ecclesie de tribus partibus decimarum, vobis vero Gradensi patriarche^s in cuius parochia ipsarum agricultura erit de quartesiis^t sive quarta parte decimarum, proprie^u agriculture hoberient^v et respondebunt.

Predictas autem plebes et capellas vobis et ecclesie vestre ita tradimus et damus^w quod vos et vestri successores de redditibus earumdem plebium et capel-

^a adversus ipsum] ad et spatium vacuum D'D''; ad et puncta posuit U.

^b quas U.

^c locis et rebus] rebus et locis inv. D''.

^d cessis et renuntiatis] cessi et renuntiavi U.

^e a B.

^f nomine Gradensis ecclesie] om. U.

^g CD'D''U; movebat B

^h ac U.

ⁱ ac U.

^j de Latisana] de la Tisana U.

^k synodandi CU.

^l add. sup. l. C.

^m seq. cum add. C; cymiteriis D'D''.

ⁿ per Aquilegensem] pro Aquilejensi U.

^o ecclesiam—titulo] spatium vacuum D'D''; om. et puncta posuit U.

^p amodo] modo aliquo D'D''U.

^q tenebant U.

^r earumde ex earum corr. C.

^s Gradensi patriarche] Gradensis patriarcha U.

^t sic BC; quartesiis D'D''U.

^u spatium vacuum D'D''; om. et puncta posuit U.

^v obedient CD'D''U.

^w donamus U.

^x et capellarum] add. sup. l. C.

larum^x singulis annis possitis percipere valens^a LXX^b librarum Veronensis^c monete, deductis eis que presbyteri et clerici in eisdem plebibus et capellis divina^d celebrantes hodie per plebanos nomine beneficii habere videntur. Que utique beneficia per vos et ecclesiam vestram amodo^e tenebunt. Si vero prefate plebes et capelle tantas facultates habere invente fuerint, quod ultra valens^f LXX librarum Veronensium^g et ultra ea que presbyteri^h siveⁱ clerici hodie ibidem per plebanos tenent nomine beneficii aliquid superabundaverit^j, liceat Aquilegensi patriarche illud totum detrahare et Aquilegensi ecclesie reservare. Si autem eedem^k plebes et capelle, exceptis predictis beneficiis^l clericorum, in suis facultatibus et^m redditibus valensⁿ LXX librarum non habent^o, Aquilegensis patriarcha^p usque ad eandem summam in ipsis finibus eisdem plebibus supplebit. Banni qui de^q placito christianitatis vel alio placito spirituali provenire solent in summam predictarum LXX librarum vobis non extimabuntur^r; predictas quidem plebes et earum capellas et alia iura ecclesiastica pro episcopatibus et aliis ecclesiasticis iuribus damus; possessiones autem et redditus earundem plebium et capellarum et reliqua in transactione posita pro prefatis possessionibus et thesauris damus.

Promittimus insuper vobis et vestris successoribus per stipulationem sub pena^s dupli vice Aquilegensis patriarche suprascriptas plebes cum predictis earum redditibus ab omni homine iure defensare.

Promittimus etiam per stipulationem subnixam vobis et vestris successoribus nomine domini Ő[Iderici] Aquilegensis patriarche et eius ecclesie quod nullo in tempore veniet ipse vel eius successores contra^u predictam transactionem, pactionem et dationem per se vel per summissam^v personam. Quod si hanc promissionem non observaverit, ipse vel eius successores nomine pene dare teneantur ecclesie

^a valorem *U*.

^b septuaginta *C* et undique sic loco LXX.

^c ver *cum sign. abbr. BD'*; ven *cum sign. abbr. D''*; Veronensis *C*; vestre *U*.

^d seq. officia add. *D'D''U*.

^e modo *U*.

^f valorem *U*.

^g monete *U*.

^h presbyteri et sic undique *U*.

ⁱ seu *U*.

^j superabundaverit *D'D''U*.

^k dicte *D'D''U*.

^l predictis beneficiis] beneficiis predictis *inv. D'D''U*.

^m etiam *U*.

ⁿ valoris *U*.

^o habeant *D'U*.

^p ecclesia *U*.

^q banni qui de] banna quae *U*; banna quidem *D'D''*.

^r estimabuntur *CD'D''*.

^s sub pena] suppena *B*; sub pena *C*; sub poena *U*.

^t om. *D'D''U*.

^u tempore veniet contra, ipse vel eius successores *inv. U*.

^v submissam *D'D''U* et undique sic.

vestre alias duas plebes, videlicet illam de Sancto Paulo et illam de Fambrio^a, cum simili causa^b et tanto redditu sicut prenominata tradite sunt, nisi commoniti per Gradensem ecclesiam infra duos menses post commonitionem^c satisfecerint, predicta transactione, pactione et datione in sua firmitate imperpetuum^d permanente^e.

Et ego suprascriptus^f Gradensis patriarcha nomine ecclesie mee promitto per stipulationem subnixam vobis predictis procuratoribus et per vos domino Ő[Ilderico] Aquileiensi patriarche et eius ecclesie quod nullo in^g tempore veniam ego vel mei successores^h contraⁱ predictam transactionem, pactionem, renuntiationem^j et cessionem per nos vel per^k summisam personam. Quod si hanc promissionem non observaverimus^l ego et mei successores nomine pene^m aⁿ iure predictarum plebium cadamus et ipsas Aquilegensi ecclesie restituere teneamur, nisi commoniti per Aquilegensem ecclesiam infra duos menses post commonitionem satisfecerimus, prefata transactione, pactione, renuntiatione^o et^p cessione in sua firmitate imperpetuum permanente.

Et insuper nos suprascripti procuratores vice domini Ő[Ilderici] Aquilegensis patriarche promittimus vobis prefato patriarche Gradensi^q et vestris successoribus per stipulationem subnixam nomine pene L libras Veronensium^r, ita quod si aliquis^s de iurisdictione^t Ő[Ilderici] Aquilegensis patriarche et eius ecclesie Gradensem ecclesiam in predictis sibi concessis offenderit, et Aquilegensis patriarcha a Gradensi patriarcha commonitus, si infra duos menses ipse malefactor non satisfecerit, ex tunc, si eum non excommunicaverit aut excommunicatum ante satisfactionem absolverit, supradicta pena L librarum committatur.

Et ego suprascriptus^u Gradensis patriarcha promitto vobis supradictis procuratoribus et per vos ipsi Ő[Ilderico]^v Aquilegensi patriarche et eius ecclesie per

^a Fabio D'D''U.

^b om. et puncta posuit U.

^c commotionem D''.

^d in perpetuum D''U.

^e manente U.

^f supradictus U.

^g om. U.

^h mei successores] successores mei inv. D''.

ⁱ circa D''.

^j renovationem U.

^k om. D'D''U.

^l ex servaverimus corr. C; observavero U.

^m pene C et undique pēna loco pena.

ⁿ ac U.

^o om. U.

^p ac U.

^q prefato patriarche Gradensi] patriarche Gradensi prefato inv. D''.

^r L libras Veronensium] librarum L Veronensis D'D''.

^s aliquid D''.

^t iurisdictione U.

^u supradictus D''.

^v om. U.

stipulationem subnixam nomine pene L libras^a Veronensium, ita quod si aliquis de iurisdictione mea et Gradensis ecclesie Aquilegensis ecclesiam in predictis sibi concessis et renunciatis offenderit, et ego vel mei successores ab Aquilegensi patriarcha commoniti^b, si infra duos menses ipse malefactor non satisfecerit, ex^c tunc, si eum ego vel mei successores^d non excommunicaverimus aut excommunicatum^e ante satisfactionem absolverimus, supradicta pena L librarum^f comittatur.

Hoc^g actum est in presentia domini^h pape Alexandri et supradictorum cardinalium et subscriptorum testium in millesimoⁱ et^j die et indictione supradicta.

Signa (SC SC SC) manuum supradictorum domini, videlicet^k H[enrici] Gradensis patriarche et domini Iohannis Vicentini episcopi et Romuli Aquilegensis^l ecclesie magistri scholarum prefati Aquilegensis patriarche procuratorum, huius carte rogatorum.

Petrus Polensis ecclesie episcopus electus testis^m.

Iohannesⁿ Felix domini pape subdiaconus testis.

Magister Presbiter de Meudanbertis^o Cremonensis ecclesie canonicus testis.

Marcus Gradensis ecclesie canonicus et primicerius testis.

Iohannes^p Polensis ecclesie canonicus testis.

Filyppus^q sancti Luce de Venetia plebanus testis.

Magister Robertus Pysanus^r causidicus testis.^s

Vivianus presbiter Gradensis ecclesie subscripsi.

(SC) Ego Gerardus Paduanus episcopus subscripsi.

(SC) Ego Octo Bellunensis episcopus subscripsi.

(SC) Ego Iohannes Vicentinus episcopus subscripsi.

(SC) Ego Conradus Tarvisinus episcopus subscripsi.

(SC) Ego Ionathas Concordiensis episcopus subscripsi.^t

^a librarum *D'D''*.

^b admoniti *U*.

^c et *U*.

^d eum ego vel mei successores] ego vel mei successores eum *inv. D'D''U*.

^e om. *U*.

^f L librarum] *om. D'D''U*.

^g om. *D'D''U*.

^h om. *U*.

ⁱ mense *C*; anno *U*.

^j om. *U*.

^k om. *U*.

^l Equilesensis *U*.

^m electus testis] testis electus *inv. D''U*.

ⁿ Iohannis *C*.

^o *lect. dub. B*; Madalbertus *C*; Meudelbertis *D'*; Meudelbertis *ex* Meudelbertis *corr. D''*; *om. et puncta posuit U*; *profecto pro* Presbitero de Medolago, *olim episcopo-electo Cremonensi* (v. Savio, *Gli antichi vescovi* 2/2, pp. 86–87).

^p P. Jo *U*.

^q Philippus *CD''U*; Philyppus *D'*.

^r Pisanus *CD'D''U*.

^s Magister Presbiter—causidicus testis] *add. al. man. in fundo C*.

^t Vivianus presbiter Gradensis—Concordiensis episcopus subscripsi] *om. C*.

Ego Iohannes Nycolay Filippy^a sancte Romane ecclesie scrinarius^b, in presentia domini^c Alexandri pape Tertii^d et supradictorum cardinalium et predictorum testium, rogatus a domino Gradensi^e patriarcha et supradictis domini Aquilegensis procuratoribus scripsi hec.

Document 2

Date and place: 30th of July, 1180, Frascati (Tusculum).

Regestum: Pope Alexander III confirms the afore-edited pact concluded between Enrico Dandolo, the patriarch of Grado, and Ulrich II of Treffen, the patriarch of Aquileia.

Sources: B = Udine, Archivio Storico Diocesano, Archivio Capitolare, Raccolta Pergamene, vol. 1/A, doc. 17; a simple copy either coeval to the original or made shortly thereafter, featuring some later “emendations” and interpolations.

Previous Editions: Gian Rinaldo Carli, *Appendici di documenti spettanti alla parte quarta delle Antichità italiane* (Milan: Imperial monistero di San Giorgio Maggiore, 1791), 194–96; seemingly based on B; Pietro Kandler (ed.), *Codice diplomatico istriano*, 2nd ed. (Trieste: Riva 1986), doc. 165, p. 310, is a partial copy of Carli’s edition published under the erroneous date of 23rd of July, 1180.

Notes on the edition: The following is a diplomatic edition of B with subsequently “emended” passages and additions reported in the critical apparatus. The editorial principles follow those used in the *Fontes Istrie medievalis* series, explicated in detail on the following website: <https://fontesistrie.eu/editorial> (last access: 4th of August, 2022).

Alexander episcopus servus servorum Dei venerabili fratri Ő. Aquileiensi patriarchę Apostolicę Sedis legato salutem et apostolicam benedictionem. Cum^f inter venerabilem fratrem nostrum Heinricum Gradensem patriarcham et procuratores tuos^g super episcopatibus Ystrie, quos patriarcha ipse ad ecclesiam suam spectare iure metropolitico proponebat, super thesauris et possessionibus quondam Gradensis ecclesie coram nobis et fratribus nostris^h fuisset diutius litigatum tandem ad commonitionem nostramⁱ controversia ipsa de assensu partium per transactionem finem

^a Nycolay Filippy] Nycholai Philippi C; Nicolai Philyp[pi D’; Nicolai Philippi D’U.

^b seq. et exp. C.

^c add. sup. l. C.

^d III CU.

^e add. sup. l. C; Gerardo D’D’; Henrico U.

^f seq. olim add. al. man. supra l B.

^g canc. B et al. man. add. bone memorie Ő. predecessoris tui.

^h nobis et fratribus nostris] canc. al. man. et add. supra l. felicitis recordationis Alexandro predecessori nostro et fratribus eius.

ⁱ canc. al. man. et add. supra l. ipsius predecessoris nostri.

accepit; quam utique compositionem per scriniarium nostrum^a iubentibus nobis^b in scriptum redactam de verbo ad verbum expressam ad exemplar quidem^c ut maiorem habeat firmitatem sicut instrumento publico per manum Iohannis Nycholai Philippi scrinarii confecto continetur auctoritate apostolica confirmamus, statuentes nulla privilegia ecclesie tuę seu Gradensis vel alia instrumenta ad suscitandam questionem transactione sopitam aliquid ulterius valitura.

[*seq. doc. 1*]

Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostrę confirmationis infringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare presumpserit indignationem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum Eius se noverit incursurum.

Data Tusculani III kalendas augusti.

Translation of Documents 1 and 2

Note on the translation: The following is a translation into English of the hereby edited document 2 and including the document 1 as inserted and edited in the same appendix. Document 1 is further indented to clearly mark the contents of the two documents in the translations. Gender natural pronouns (singular “they”) are preferred and introduced where necessary.

Alexander, bishop, the servant of servants of God, to the venerable brother Ulrich, the patriarch of Aquileia, the legate of the Apostolic See, greetings and apostolic blessing.

Since there had been a long dispute presented before us and our brethren between our venerable brother Enrico, the patriarch of Grado, and your representatives regarding the bishoprics of Istria, which the said patriarch argued belonged to the metropolitan jurisdiction of his Church, regarding the treasury, and the possessions formerly of the Church of Grado, finally, by our admonition, the very dispute has ended by a settlement consented to by the parties. Which settlement – by our request written down word for word and modelled by our secretary so that it would possess greater legal force as a public charter composed by the hand of Secretary John of Nicholas Philip – we have, of course, confirmed with apostolic authority, stipulating that no privileges of your Church or of Grado or any other charters referring to the issue settled by this treaty will henceforth have any legal force.

^a *canc. al. man. et add. supra l. suum.*

^b *iubentibus nobis] canc. al. man. et add. supra l. iubente predecessore nostro.*

^c *ad exemplar quidem] add. supra. l. B.*

In the name of our Lord Jesus Christ, amen.

In the year of our Lord's incarnation 1180, the 21st year of the pontificate of Lord Pope Alexander III, 13th indiction, 24th day of the month of July.

On this very day, I, Enrico, the patriarch of the Church of Grado – in the presence of lord Pope Alexander and lords cardinals Ubaldo, that is the bishop of Ostia, Theodino the bishop of Porto and St. Ruphina, John, the cardinal priest of the titular Church of St. John and Paul, Vivian, the cardinal priest of the titular Church of St. Stephan on the Celian Hill, Arduin, the cardinal priest of the titular Church of the Holy Cross in Jerusalem, Matthew, the cardinal priest of the titular Church of St. Marcellus, Paul, the cardinal priest of the titular Church of St. Pudentiana, Gratian, the cardinal deacon of St. Cosmas and Damian, John, the cardinal deacon of St. Angel – renounce every right, acquired and to be acquired, and all the actions, both in matters of property rights as in matters of personal rights, acquired and to be acquired, that and which I have in my name and in the name of the Church of Grado, or that I or my successors could have in the future, in opposition to Ulrich, the patriarch of Aquileia, and his Church regarding all the bishoprics of Istria, and regarding the treasury that Poppo, the patriarch of Aquileia, took away from Grado, and regarding all the possessions that the Church of Grado had in Morsano and in the territory of Aquileia, in Zè mole and in Marano Lagunare, and in the aforesaid bishoprics. And this renunciation I offer to you, Lord John, the bishop of Vicenza, and Romulus, the master of the schools of the Church of Aquileia, representatives of Ulrich, the patriarch of Aquileia, appointed to settle and negotiate regarding the disputes that I, in the name of the Church of Grado, have filed against the Church of Aquileia to Lord Pope Alexander III, and through you to the very Ulrich, the patriarch of Aquileia, and to his Church.

And I relinquish to you, the representatives, and through you to the very Ulrich, the patriarch of Aquileia, and to his Church every right, acquired and to be acquired, and all the actions, as in the matter of property rights so in the matter of personal rights, acquired and to be acquired, that I have in my name and in the name of the Church of Grado or that I or my successors could have in the future in the aforesaid and on behalf of everything aforesaid, retaining for myself and for the Church of Grado the right to wine which I customarily receive from Koper every year, and with the exception of outposts and other, if I possess any therein at the present, and special right, if the Church of Grado has any towards any bishop or cleric or parish priest of Istria over other things, if they possess any.

And I promise to you, the representatives, and through you to Ulrich, the patriarch of Aquileia, and to his Church, that in the name of the Church of Grado neither I nor my successors will ever again stir up controversies to the detriment of the Church of Aquileia regarding the metropolitan right over these: the diocese of the Church of Aquileia, which he has at present, and the bishoprics of Como, Mantua, Verona, Vicenza, Padua, Treviso, Trento, Belluno, Feltre, Ceneda, Concordia, Trieste, Koper, Poreč, Pula, Pićan and Novigrad, and other that the very Church of Aquileia may have in the present, with the exception of the parishes that were donated and bequeathed, that is Latisana and San Fior, and with the exception of a special right, if I have any, regarding the possessions of immovable properties towards himself or the others in places other than these aforesaid places and over the ceded and renounced property. Accordingly, in exchange for the aforesaid renunciation and the concession of all the aforesaid rights by way of settlement and agreement, we, the aforesaid representatives appointed to settle and negotiate over the disputes that you, lord patriarch of Grado, have raised against the Church of Aquileia in the name of the Church of Grado, give and surrender in place of lord Ulrich, the patriarch of Aquileia, and his Church to you,

Lord Enrico, the patriarch of Grado, and to your Church two parishes in perpetual ownership, that is the one of Latisana and the other of San Fior, together with all their chapels, the quarters [of tithes] and every held and acquired parochial and diocesan right, and also the right to administer justice in ecclesiastical matters (*placitum christianitatis*), that is, the right to hold synods, together with their books, apparel, and their every ornament, with their cemeteries, houses, estates and servants, if they have any, and with their every honor and all of their dependencies, with the exception of the right to the [remaining] three parts of the tithes of these parishes and chapels, as these three parts we in entirety reserve for the Church of Aquileia. Of course, those who today hold or in the future will hold the aforesaid three parts of the tithes or any part of these three parts from the Church of Aquileia as fiefs or by some other title, if they would be caught tilling the land in the territories of the said parishes or chapels, they will submit and be held accountable to the Church of Aquileia regarding the three parts of the tithes; to you, however, the patriarch of Grado, in whose parish they will till their lands, [they will submit and be held accountable] concerning the quarter, that is, the fourth part of the tithe from their own agricultural produce.

We bequeath and give the aforesaid parishes and chapels to you and to your Church, so that you and your successors may be able to collect a seventy pounds of Veronese coins worth a year from the incomes of the same parishes and chapels, not counting that what nowadays the priests and the clergy celebrating Mass in the same parishes and chapels seem to receive from their parish priests as benefices, which benefices they will certainly preserve in the future under you and your Church. If, however, the said parishes and chapels are found to have so much means that they produce in excess a value above seventy pounds of Veronese coins and above that what the priests and the clergy nowadays hold there as benefices from their parish priests, may the patriarch of Aquileia deduct this entire excess and reserve it for his Church. If, however, these parishes and chapels, except the benefices of the aforesaid clergy, do not produce the income value of seventy pounds from their own resources, the Church of Aquileia will recompense the very parishes in these territories up to that sum. The incomes from fines customarily adjudicated in ecclesiastical courts or in other spiritual courts will not be included in the aforesaid sum of seventy pounds.

We bequeath the aforesaid parishes and their chapels and other ecclesiastical rights for the bishoprics and other ecclesiastical rights; for the aforesaid possessions and the treasury, however, we bequeath possessions and the incomes of these parishes and chapels and the rest included in this settlement.

Moreover, in the name of the patriarch of Aquileia we swear to you and to your successors, supported by the promise and under the threat of a fine of double the offered value, to justly defend the aforementioned parishes with their aforementioned incomes from every person.

Also, supported by the promise we swear in the name of Lord Ulrich, the patriarch of Aquileia, and his Church to you and your successors that never shall he himself or his successors act against the aforesaid settlement, pact, and bestowal, either personally or through a subjected person. In case that he will not observe this agreement, either he himself or his successors ought to give as a fine to your Church two other parishes, that is, the one of San Polo al Tagliamento and the one of Flambro, with similar conditions and as much income, just as the aforementioned [parishes] have been bequeathed, unless they make amends within two months of them being warned by the Church of Grado, [and] the aforesaid settlement, pact, and bestowal remaining firm in perpetuity.

And in the name of my Church, I, the above-written patriarch of Grado, supported

by the promise swear to you, the aforesaid representatives, and through you to Lord Ulrich, the patriarch of Aquileia, and his Church, that never shall I or my successors act against the aforesaid settlement, pact, renunciation and concession, either personally or through a subjected person. In case that we will not observe this agreement, I or my successors ought to lose the rights over the aforesaid parishes and return them to the very Church of Aquileia as a fine, unless we make amends within two months of us being warned by the Church of Aquileia, [and] the aforesaid settlement, pact, renunciation and concession remaining firm in perpetuity.

And moreover, in the name of Lord Ulrich, the patriarch of Aquileia, we, the afore-written representatives, supported by the promise and under the threat of a fine of fifty pounds of Veronese coins swear to you, the aforesaid patriarch of Grado, and to your successors, that if anyone subjected to the jurisdiction of Ulrich, the patriarch of Aquileia, and to his Church would offend the Church of Grado in the aforesaid conceded [territories], and if the patriarch of Aquileia is warned by the patriarch of Grado and if within two months of this warning the offender does not make amends, then the aforementioned fine of fifty pounds is incurred, unless the offender is excommunicated or absolved of excommunication after they had made amends.

And I, the afore-written patriarch of Grado, supported by the promise and under the threat of a fine of fifty pounds of Veronese coins swear to you, the aforementioned representatives, and through you to the very Ulrich, the patriarch of Aquileia, and to his Church, that if anyone subjected to the jurisdiction of the Church of Grado would offend the Church of Aquileia in the renounced and conceded [territories], and if either I or my successors were admonished by the patriarch of Aquileia and if within two months of this admonishment the very offender does not make amends, then the aforementioned fine of fifty pounds is incurred, unless either I or my successors excommunicate the offender or absolve them from excommunication after they had made amends.

This was done in the presence of Pope Alexander and the above-written cardinals and the below-written witnesses in the above-written year and the day and the indiction. Handwritten signs (SC SC SC) of the above-written lords who asked for this charter [to be written], that is, Enrico, the patriarch of Grado, and Lord John, the bishop of Vicenza, and Romulus, the master of the schools of the Church of Aquileia, the aforementioned representatives of the patriarch of Aquileia.

Peter, the bishop-elect of the Church of Pula, witness.

John Felix, the subdeacon of lord the pope, witness.

Master Presbiter de Medolago, a canon of the Church of Cremona, witness.

Mark, a canon and primicerius of the Church of Grado, witness.

John, a canon of the Church of Pula, witness.

Philip, the parish priest of Santa Luca of Venice, witness.

Master Robert, the advocate of Pisa, witness.

[I,] Vivian, a priest of the Church of Grado, signed.

(SC) I, Gerard, the bishop of Padua, signed.

(SC) I, Otto, the bishop of Belluno, signed.

(SC) I, John, the bishop of Vicenza, signed.

(SC) I, Conrad, the bishop of Treviso, signed.

(SC) I, Jonathan, the bishop of Concordia, signed.

I, John of Nicholas Philip, the secretary of the holy Roman Church, asked by the patriarch of Grado and by the above-mentioned lords Aquileian representatives, wrote this in the presence of Lord Pope Alexander III and the above-mentioned cardinals and the aforesaid witnesses.

Let no man, therefore, be in any way permitted to infringe upon this our charter of confirmation, or to act against it by reckless audacity.

But if anyone presumes to attempt this, they should know that they will incur the indignation of Almighty God and His blessed apostles Peter and Paul.

Given in Frascati (Tusculum) on the 30th of July.

References

Archival Sources

ASV – Archivio di Stato di Venezia

Miscellanea ducali e atti diplomatici, busta 6.

Mensa patriarcale, busta 1, ms. *Catasticum privilegiorum et notabilium Patriarcatus Venetiarum*, and busta 3.

ACU – Archivio Storico Diocesano, Archivio del Capitolo di Udine

Raccolta Pergamene

Printed Primary Sources

Andrea Dandolo. *Chronica per extensum descripta aa. 46–1280*, ed. Ester Pastorello, *Rerum Italicarum Scriptores*, 2nd ser., 12/1 (Bologna: Zanichelli 1938), pp. 1–327.

Cappelletti, Giuseppe. *Le chiese d'Italia dalla loro origine sino ai nostri giorni*. 21 vols. Vol. 8: *Chiese degli stati austro-italiani* (Venice: Giuseppe Antonelli, 1851).

Carli, Gian Rinaldo. *Appendici di documenti spettanti alla parte quarta delle Antichità italiane* (Milan: Imperial monistero di San Giorgio Maggiore, 1791).

Carmen de synodo Ticinensi, ed. Ludwig Bethmann, *Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Langobardorum et Italicarum* 1 (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1878), pp. 189–91.

CDI – Codice diplomatico istriano, ed. Pietro Kandler. 5 vols, 2nd ed. edited by Fulvio Colombo, Renzo Arcon, and Tito Ubaldini (Trieste: Riva, 1986).

Concilium Mantuanum, ed. Albert Werminghoff, in *Concilia aevi Karolini*. Vol. 2: 819–842, *Monumenta Germaniae historica, Concilia* 2 (Hannover–Leipzig: Hahnsche Buchhandlung, 1908), doc. 47, pp. 583–589.

Conradi II. diplomata / Die Urkunden Konrads II., ed. Harry Bresslau, *Monumenta Germaniae historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae* 4 (Hannover–Leipzig: Hahnsche Buchhandlung, 1909).

Conradi II. et Iohannis XIX. synodus Romana, ed. Ludwig Weiland, *Monumenta Germaniae historica, Constitutiones et acta publica imperatorum et regum* 1 (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1893), doc. 38, pp. 82–84.

Corner, Flaminio. *Ecclesiae Venetae antiquis monumentis nunc etiam primum editis illustratae ac in decadis distributae*. Vol. 3: *Decas quarta et quinta* (Venice: Giovanni Battista Pasquali, 1749).

DRSV – Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille, ed. Roberto Cessi. 2 vols. Vol. 2: *Secoli IX–X*, Testi e documenti di storia e di letteratura latina medioevale 3 (Padua: Gregoriana, 1942).

Friderici I. diplomata / Die Urkunden Friedrichs I., ed. Heinrich Appelt, *Monumenta Germaniae historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae* 10 (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1975–1990).

Historia ducum Venetorum, ed. Luigi Andrea Berto. In *Testi storici veneziani (XI–XIII secolo)*, *Medioevo Europea* 1 (Padua: CLEUP, 1999), pp. 2–83.

- HL – Paul the Deacon. *Historia Langobardorum*, ed. Ludwig Konrad Bethman and Georg Waitz, Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 48 (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1878).
- IP 7 – *Italia pontificia*, ed. Paul Fridolin Kehr. Vol. 7: *Venetia et Histria*, p. 1: *Provincia Aquileiensis*, p. 2: *Respublica Venetiarum – Provincia Gradensis – Histria* (Berlin: Weidmann, 1923–1925).
- Le carte del capitolo della cattedrale di Verona*. Vol. 2: 1152–1183, ed. Emanuela Lanza (Rome: Viella, 2006).
- Marino Sanudo. *Le vite dei dogi*, ed. Giovanni Monticolo, Rerum Italicarum scriptores, 2nd. ser., 22/4 (Citta di Castello: Lapi, 1900–1911).
- MC – *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia*, ed. Roberto Cessi. 3 vols., Atti della Assemblee costituzionali italiane dal Medio Evo al 1831, 3/1: Parlamenti e Consigli Maggiori dei Comuni italiani (Bologna: Zanichelli, 1931–1950).
- MDC 3 – *Monumenta historica Ducatus Carinthiae*. Vol. 3: *Die Kärntner Geschichtsquellen 811–1202*, ed. August von Jaksch (Klagenfurt: Ferd V. Kleinmayr, 1904).
- Pactum praevium inter imperatorem et Ecclesiam*, ed. Ludwig Weiland, Monumenta Germaniae historica, Constitutiones et acta publica imperatorum et regum 1 (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1893), pp. 362–65.
- Papsturkunden*, ed. Harald Zimmermann. 2 vols. Vol. 2: 996–1046, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der phil-hist. Klasse 177, Veröffentlichungen der Historischen Kommission 4 (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1985).
- PL – *Patrologia Latina*, ed. Jacques-Paul Migne. 221 vols. Vol. 143 (Paris: Jacques-Paul Migne, 1853).
- PV 12 – *I patti con il patriarcato di Aquileia 880–1255*, ed. Reinhard Härtel, Pacta Veneta 12 (Rome: Viella, 2005).
- Romuald of Salerno. *Chronicon*, ed. Carlo Alberto Garufi, Rerum Italicarum scriptores, 2nd. ser., vol. 7/1 (Città di Castello: Lapi, 1914–1935).
- Tanner, Norman P. *Decrees of the Ecumenical Councils*. 2 vols. Vol. 1: *Nicea I to Lateran V* (London–Washington DC: Sheed & Ward–Georgetown University Press, 1990).
- Translatio sanctae Anastasiae*, ed. Wilhelm Wattenbach, Monumenta Germaniae historica, Scriptores 9 (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1851), pp. 224–29.
- Ughelli, Ferdinando. *Italia sacra sive de episcopis Italiae et insularum adiacentium*, 2nd ed. edited by Nicolò Coleti. 10 vols. Vol. 5 (Venice: Sebastian Coleti, 1720).
- Zon, Angelo. “Estratti dall’opera ms. in lingua Latina del cronista Marco esistente nella Marciana.” *Archivio storico italiano* 8 (1845): pp. 257–67.

Secondary Sources:

- Azzara, Claudio. “Patriarchi contro: Aquileia, Grado e il concilio di Mantova dell’827.” In *Ingenita curiositas: Studi sull’Italia medievale per Giovanni Vitolo*, ed. Bruno Figliuolo, Rosalba Di Meglio, and Antonella Ambrosio (Battipaglia: Laveglia & Carlone 2018), pp. 287–97.
- Banić, Josip. “King Otto IV’s Donation of the Margraviate of Istria to the Patriarchate of Aquileia: Augsburg, 13th of January, 1209.” *Historijski zbornik* 75 (2022): pp. 1–20.
- Benussi, Bernardo. *Nel Medio evo: Pagine di storia istriana*. 2nd ed. Collana degli Atti 23 (Rovinj: Centro di ricerche storiche Rovigno, 2004).
- Borri, Francesco. “Arrivano i barbari a cavallo! Foundation Myths and *Origines gentium* in the Adriatic arc.” In *Post-Roman Transitions: Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West*, ed. Walter Pohl and Gerda Heydemann. Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages 14 (Turnhout: Brepols, 2013), pp. 215–70.
- Boyd, Catherine E. *Tithes and Parishes in Medieval Italy: The Historical Roots of a Modern Problem* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1952).

- Bratož, Rajko. *Med Italijo in Ilirikom: Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki* [Between Italy in Illyric: Slovenian area and its neighbourhood in Late Antiquity]. Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 39 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 46 (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti 2014).
- Bresslau, Harry. *Manuale di diplomatica per la Germania e l'Italia*. Trad. Anna Maria Voci-Roth (Rome: Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici, 1998).
- Cammarosano, Paolo. "Aquilaia e Grado nell'Alto Medioevo." *Antichità Altoadriatiche* 36: *Aquilaia e l'Arco Adriatico* (1990): pp. 129–55.
- _____. "L'alto medioevo: Verso la formazione regionale." In *Storia della società friulana: Il Medioevo*, ed. Paolo Cammarosano (Tavagnacco: Casamassima, 1988), pp. 9–155.
- _____. *L'edizione dei documenti medievali: Una guida pratica*. Collana strumenti 3 (Trieste: CERM, 2014).
- Colombi, Emanuela. "Storie di cronache e reliquie: la nascita del patriarcato di Grado nelle prime cronache veneziane." *Cristianesimo nella Storia* 3 (2010): pp. 779–825.
- Cracco, Giorgio. "Dandolo, Enrico." In *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 32 (Rome: Treccani, 1986), https://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-dandolo_res-ce05e794-87eb-11dc-8e9d-0016357ee51_%28Dizionario-Biografico%29/ (last access: 4th of August, 2022).
- Cuscito, Giuseppe. "Aquilaia e Bisanzio nella controversia dei Tre Capitoli." *Antichità Altoadriatiche* 12: *Aquilaia e l'Oriente Mediterraneo* (1976): pp. 231–62.
- _____. *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*. Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia, ser. 2: Studi 3 (Trieste: Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, 1977).
- Del Torre, Giuseppe. "Girardi, Maffeo." In *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 56 (Rome: Treccani, 2001), [https://www.treccani.it/enciclopedia/maffeo-girardi_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/maffeo-girardi_(Dizionario-Biografico)) (last access: 4th of August, 2022).
- Derolez, Albert. *The Palaeography of Gothic Manuscript Books: From the Twelfth to the Early Sixteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- Fedalto, Giorgio. *Aquilaia: Una chiesa due patriarcati*. Scrittori della chiesa di Aquileia 1 (Rome: Città Nuova, 1999).
- Fon, Miloš. "Istrska cerkev od Justinijanove obsodbe Treh poglavij do izbruha shizme" [The Church of Istria from Justinian's Condemnation of the Three Chapters to the Outburst of the Schism], *Zgodovinski časopis* 63/1–2 (2009): pp. 62–84.
- Freed, John B. *Frederick Barbarossa: The Prince and the Myth* (New Haven: Yale University Press, 2016).
- Guyotjeannin, Oliver, Jacques Pycke, and Benoît-Michel Tock. *Diplomatique médiévale. L'atelier du médiéviste* 2 (Turnhout: Brepols, 1993).
- Härtel, Reinhard. "Friedrich I. und die Länder an der oberen Adria." *Vorträge und Forschungen* 40: *Friedrich Barbarossa: Handlungsspielräume und Wirkungsweisen des staufischen Kaisers* (1992): pp. 291–352.
- Kehr, Paul Fridolin. "Rom und Venedig bis ins 12. Jahrhundert." *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 19 (1927): pp. 1–180.
- Krahwinkler, Harald. *Friaul im Frühmittelalter: Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*. Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 30 (Vienna–Cologne–Weimar: Böhlau, 1992).
- Lenel, Walter. *Venezianisch-Istrische Studien*. Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg 9 (Strasbourg: Karl J. Trübner, 1911).
- Madden, Thomas F. "Alexander III and Venice." In *Pope Alexander III: The Art of Survival*, ed. Peter D. Clarke and Anne J. Duggan (Farnham: Ashgate, 2012), pp. 315–39.

- _____. *Enrico Dandolo and the Rise of Venice* (Baltimore–London: Johns Hopkins University Press, 2003).
- Meyer, Wilhelm. *Die Spaltung des Patriarchats von Aquileja*. Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen, phil.-hist. Klasse, Neue Folge, 2/6 (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1898).
- Paschini, Pio. "Il patriarca Poppo ed il suo assalto contro Grado nel 1024 in un racconto bava-rese." *Memorie storiche forogiuliesi* 10 (1914): pp. 93–95.
- _____. "I patriarchi d'Aquileia nel secolo XII." *Memorie storiche forogiuliesi* 10 (1914): pp. 1–36, 113–81, 249–305.
- _____. *Storia del Friuli*. 3rd ed. (Udine: Arti grafiche friulane 1975).
- _____. "Vicende del Friuli durante il dominio della casa imperiale di Franconia." *Memorie storiche forogiuliesi* 9 (1913): pp. 14–39, 176–205, 277–91, 333–52.
- Petrucchi, Armando. "L'edizione delle fonti documentarie: Un problema sempre aperto." *Rivista storica italiana* 75/1 (1963): pp. 69–80.
- Rando, Daniela. *Una chiesa di frontiera: Le istituzioni ecclesiastiche veneziane nei secoli VI–XII* (Bologna: Mulino, 1994).
- Savio, Fedele. *Gli antichi vescovi d'Italia dalle origini al 1300 descritti per regioni: La Lombardia*. Vol. 2/2: *Cremona, Lodi, Mantova, Pavia* (Bergamo: S. Alessandro, 1932).
- Schmidinger, Heinrich. *Patriarch und Landesherr: Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileia bis zum Ende der Staufer*. Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom 1/1 (Graz–Cologne: Hermann Böhlaus Nachfolger, 1954).
- Sotinel, Claire. "The Three Chapters and the Transformations of Italy." In *The Crisis of the Oikoumene: The Three Chapters and the Failed Quest for Unity in the Sixth-Century Mediterranean*, ed. Celia Chazelle and Catherine Cubitt. *Studies in the Early Middle Ages* 14 (Turnhout: Brepols, 2007), pp. 84–120.
- Stipišić, Jakov. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi* [Auxiliary historical sciences in theory and practice]. 3rd ed. (Zagreb: Školska knjiga, 1991).
- Streinmann, Martin. "Paleography." In Talbert, Richard. *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), pp. 76–85.
- Štih, Peter. "Gradež kot *Aquileia nova* in Split kot *Salona nova*? Lokalno zgodovinopisje in oblikovanje krajevne identitete" [Grado as *Aquileia nova* and Split as *Salona nova*? Local Historiography and the Formation of Local Identity]. *Zgodovinski časopis* 71/3–4 (2017): pp. 350–81.

POVZETEK

Sporazum med gradeškim in oglejskim patriarhatom o metropolitanski jurisdikciji nad istrskimi škofijami (24. julij 1180): Nova kritična izdaja listine

Josip Banić – Sebastiano Blancato

Ena ključnih epizod v zgodovini srednjeveške severnojadranske regije je bil usodni spor med dvema patriarhalnima sedežema, Oglejem in Gradežem, glede metropolitanske jurisdikcije nad petimi istrskimi škofijami - Trstom, Novigradom, Porečem, Puljem in Pićanom. Spor je nastal zaradi zgodnj srednjeveške razdelitve nekdanje celovite oglejske cerkvene province, ki se je raztezala na območju nekdanje Desete regije Italije *Venetia et Histria*. Do razdelitve je prišlo po prihodu Langobardov v Italijo in sporu o Treh poglavjih v šestem in sedmem stoletju. Spor, ki je trajal več stoletij in je sprožil celo več oboroženih spopadov, se je uradno končal šele julija 1180, ko je oglejski patriarh Ulrik II. v prisotnosti in na zahtevo papeža Aleksandra III. Podpisal z gradeškim patriarhom Enricom Dandolom dokončno pogodbo. Šele takrat se je gradeški patriarhat uradno odrekel vsem zahtevam do istrskih škofij, s čimer se je končal pomemben spor, kar je napovedalo začetek novega obdobja beneško-oglejskih odnosov.

Pogodbo iz leta 1180 je doslej objavil le Ferdinando Ughelli v petem zvezku svoje znamenite serije *Italia sacra*, ki je bila prvič objavljena sredi 17. stoletja. Vse naslednje izdaje – Coletijeva v drugi izdaji Ughellijeve zbirke *Italia sacra*, Cappellettijeva v *Le chiese d'Italia* in Kandlerjeva v *Codice diplomatico istriano* – so le prepisale Ughellijevo izdajo. Čeprav so se znanstveniki zavedali, da je obstoječa izdaja še vedno zelo pomanjkljiva, saj je bil Ughelli znan po tem, da je besedila virov pogosto emendiral, ni bila objavljena nobena nova kritična izdaja, ki bi temeljila na sodobnih ekdotičnih načelih. Avtorja sta želela s pričujočim prispevkom to spremeniti.

Članek tako prinaša kritično objavo pogodbe med patriarhoma iz leta 1180 in papeževo potrditev, izdano šest dni pozneje. Na podlagi arhivskih raziskav v beneških in furlanskih arhivih avtorja ugotavljata, da je besedilo pogodbe ohranjeno le v poznejših prepisih, med katerimi obstajajo tri glavna izročila: prvo je prepis, ki posnema izvirnik in mu je tudi sočasen ali pa je bil narejen kmalu zatem (hrani ga Državni arhiv v Benetkah), drugo izročilo je prepis potrditve papeža Aleksandra III., ki je bil sočasen izvirniku ali pa je bil narejen kmalu zatem (hrani ga Arhiv videmskega kapitlja), tretje izročilo pa je notarski prepis izvirnika iz leta 1397, od katerega sta ohranjena le dva poznejša prepisa (oba hrani Državni arhiv v Benetkah). Na podlagi teh rokopisov je pogodba ponovno analizirana, kritično objavljena in prevedena v angleščino.

Jaka Banfi

Jošt Helfenberški (Soteški) (ok. 1388–1458): krvnik Veronike Deseniške?

Jaka Banfi, mag. zgodovine, asistent, mladi raziskovalec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, , jaka.banfi@zrc-sazu.si, <https://orcid.org/0000-0002-3579-2234>

Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167), št. 1–2, str. 38–59, cit. 112

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Jošt Helfenberški (Soteški) (ok. 1388–1458): krvnik Veronike Deseniške?

Jošt Helfenberški (Soteški), rojen okoli leta 1388, je bil sin štajerskega deželnega podmaršala Hansa Helfenberškega. Njegova družina je v času njegovega rojstva že več kot stoletje prebivala na gradu Helfenberg v bližini Velenja na Spodnjem Štajerskem. Izvorno bi lahko šlo za ministeriale krških škofov, ki so leta 1340 postali vazali Žovneških (Celjskih). Po postopni inkorporaciji Savinjske marke v Štajersko leta 1311 so postopoma integrirali v vrste štajerskega deželnega plemstva. Jošt Helfenberški je najvidnejši predstavnik družine in je sodil med vidnejše vazale ter uradnike Celjskih, na dvoru katerih je več let služboval na različnih funkcijah. Po ljudskem izročilu naj bi bil krvnik Veronike Deseniške, česar pa ne moremo dokazati.

Ključne besede: srednji vek, vitez, plemstvo, Helfenberški, Celjski

Jaka Banfi, MA, Research Assistant, Young Researcher, ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, [jaka.banfi@zrc-sazu.si](mailto:banfi@zrc-sazu.si), <https://orcid.org/0000-0002-3579-2234>

Historical Review, Ljubljana, Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167), No. 1–2, pp. 38–59, 112 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Jobst of Helfenberg (c. 1388–1458): Veronika of Desenice's executioner?

Jobst of Helfenberg was born around 1388 and was a member of the Helfenbergs, a lower nobility family (knights) from Lower Styria. The Helfenberg family, named after Helfenberg Castle near Velenje, were originally likely ministeriales of the Bishops of Gurk. They were primarily a part of the nobility from the Savinja region, but were later made a part of the Styrian nobility with the gradual incorporation of the Savinja region into Styria after 1311. The *Untermarschall* of Styria, Jobst of Helfenberg, was the most prominent member of this family and was an important liege subject of the Counts of Celje whom he served for several decades. Popular tradition holds that he was also Veronika of Desenice's executioner, however, that could not (yet) be proven.

Keywords: Middle Ages, knight, nobility, the Helfenberg family, Counts of Celje

Uvod

Ritter Jobst von Helfenberg (als Pilger gekleidet): »Ha! ha! Ein niedlicher Anzug für einen Ritter! Hm! So weit ist's mit mir gekommen? Jobst von Helfenberg, der stolze, unbiegsame Ritter, dessen Schwert die kühnsten Helden zu Boden blizte, dessen Muth Welten trotzt, treibt elende Mummerei, sinkt herab zu Ränken weibischer, furchtsamer Höflinge. – Verfluchtes Loos, den Staub von den Füßen der Grossen zu lecken! Das Werkzeug ihrer Launen, die Puppe ihrer wandelbaren Gunst zu sein! – Aber, Thor! Für wen diese Erniedrigung? Für den trozigen Herman? Für die wollüstige, herschstüchtige Barbara? Nein, nicht für euch, stolzer Graf! mit euren hundert prächtigen Vesten, nicht für die königliche Buhlerin! – Rache, Rache ist mein zweck, Rache treibt mich, wie meinem Hengst der Sporn – Ha! der armseligen Waisheit, die wähnt, nur Liebe sei das seligste, allmächtigste Gefühl! nein; auch Rache ist allvermögend, auch ihre Befriedigung gibt Himmelswonne dem beleidigten, emporten Herzen.«¹

S temi besedami, položenimi v usta Jošta Helfenberškega, avstrijski literat Johann von Kalchberg (1765–1827) otvori dramsko delo *Die Grafen von Cilli: eine Begebenheit der Vorzeit*.² Gre za danes že skoraj pozabljeno dramo s konca 18. stoletja, ki tematizira ljubezensko razmerje med grofom Friderikom II. Celjskim in plemenito Veroniko Deseniško. Jošt je eden glavnih dramskih likov. Kalchberg je iz njega naredil zrcalno podobo dramskega protagonista, grofa Friderika. Jošt je vse, kar idealen vitez ni: hudoben, nadut, zavisten in maščevalen. Toda kdo je bil in kako je živel resnični Jošt Helfenberški, ki ga je Kalchberg ovekovečil? Ali je res umoril Veroniko Deseniško, kot pravi ljudsko izročilo, očitno še danes

¹ Kalchberg, *Die Grafen von Cilli*, str. 1–2. Prevod: *Vitez Jošt Helfenberški (oblečen kot romar): »Ha, ha! Ljubka oprava za enega viteza! Hm! Tako daleč sem prišel? Jošt Helfenberški, ponosni, neupogljivi vitez, čigar meč je najpogumnejše junake pometel k tlom in čigar pogum kljubuje svetovom, se gre bedno maškarado in se spušča na nivo intrigantskih strahopetnih dvorjank. Prekleta usoda, lizati prah s stopal velikih! Biti orodje njihove volje, lutka njihove nestalne naklonjenosti! Bedak! Za koga to ponižanje? Za trmoglavega Hermana? Za poželjivo, gospodovalno Barbaro? Ne, ne za vas, ponosni grof, z vašimi stotimi sijajnimi utrdbami, ne za kraljevo ljubinko! Maščevanje, maščevanje je moj namen, maščevanje me žene, tako kot ostroge mojega žrebca. Ha! Uboga modrost, ki zmotno misli, da je ljubezen najsvetejše, najmogočnejše čustvo! Ne, tudi maščevanje je vsemogočno, tudi maščevanje je blagodejno za ranjeno srce!«*

² Kalchberg stoji na začetku ere upodobitev celjskih grofov v dramatiki, ki je leta 1817 dosegla tudi slovenske avtorje. Gl. Hartman, *Celjski grofje*, zlasti str. 7–18.

prisotno v zavesti ljudi, in kar mu pripisujejo nekateri starejši zgodovinarji?³ To so vprašanja, na katera bomo skušali odgovoriti v tej razpravi. Jošt pa nam bo služil tudi kot ogledalo nižjega plemiča svojega časa in okolja.

Jošt je bil predstavnik šeste generacije Helfenberških (Soteških) iz Spodnje Štajerske. Gre za družino nižjega plemiškega oziroma viteškega stanu, katere prvi poznani predstavnik Henrik se v virih prvič pojavi leta 1251.⁴ Glede na to, da sta bila družinsko gospostvo in grad Helfenberg pri Velenju⁵ – ki je do leta 1311 sodil v okvir Savinjske marke in ne Štajerske – posest krških škofov, lahko predpostavljamo, da so bili Helfenberški po poreklu ministeriali krških škofov, a tega ne moremo dokazati. Redno pojavljanje Henrika v spremstvu koroškega vojvode in kranjskega gospoda Ulrika III. Spanheima (1251–1269) pa priča, da je sodil tudi med spanheimsko klientelo.⁶ Kasneje so prišli pod deželno oblast Habsburžanov, ki so se po zmagi nad češkim kraljem Otokarjem II. Premyslom leta 1278 uveljavili kot novi deželni knezi Avstrije in Štajerske, po letu 1335 pa tudi Koroške in Kranjske.⁷ Ko je bila Savinjska marka po letu 1311 postopoma inkorporirana v Štajersko, pa so se Helfenberški začeli prištevati med štajersko deželno plemstvo.⁸

Kar je za našo temo pomembno, je prehod Helfenberških med celjsko (takrat še žovneško) klientelo. Celjski so spravili Helfenberške pod svojo fevdno oziroma gosposko nadoblast s pridobitvijo Helfenberga v fevd od krške škofije leta 1340.⁹ Helfenberški so še naprej ostali na Helfenbergu, vendar kot neposredni vazali Celjskih oziroma posredni (sekundarni) vazali Krke. Celjski so vse do leta 1456 ostali glavni fevdni gospodje Helfenberških, kar je postalo za družino problematično v času celjsko-habsburške fajde med letoma 1437 in 1443, kot bomo videli v nadaljevanju. Vse do konca 14. stoletja družina očitno ni imela velike teže v očeh štajerskih vojvod ali celjskih grofov. Nimam podatkov, da bi bili Helfenberški pred letom 1424 vključeni v dvorno-teritorialno upravo Celjskih ali da bi pred koncem 14. stoletja opravljali deželne funkcije. Šele leta 1396 srečamo Hansa Helfenberškega v funkciji štajerskega deželnega podmaršala, to se pravi maršalovega namestnika.¹⁰ Pirchegger predvideva, da je bila funkcija podmaršala ustvarjena zaradi maršalove odsotnosti v deželi (v tistem času so deželni maršali bili gospodje Ptujski in pod njimi je funkcija postala dedna).¹¹ Hans je naveden tudi na seznamu *baronum et*

³ Winklern, *Chronologische Geschichte*, str. 174; Gubo, *Geschichte*, str. 100; Gubo, *Graf Friedrich*, str. 12; https://sl.wikipedia.org/wiki/Veronika_Deseni%C5%A1ka.

⁴ CKSL, 1251 VIII 6; Kos, *Vitez in grad*, str. 287. Gl. rodovnik na koncu razprave.

⁵ Do danes so se ohranile samo skromne ruševine gradu. Podrobneje o gradu in družini v Kos, *Vitez in grad*, str. 287–289.

⁶ MDC IV/1, št. 2619; MDC IV/2, št. 2814, 2815, 2818, 2837, 2915, 2965, 2975, 2976, 2992, 2998, 2999, 3007.

⁷ Kralj Rudolf I. Habsburški je Koroško leta 1286 podelil goriškemu grofu Majnhardu IV. kot povračilo za njegovo podporo v vojni proti kralju Otokarju, Kranjska pa je bila Goriškim zastavljena leta 1297. Oboje so Goriški obdržali do leta 1335. Gl. Štih, *Goriški grofje*, str. 11 sl.

⁸ Gl. Kosi, »Dežela, ki je ni bilo«, zlasti str. 551 sl.

⁹ CKSL, 1340 VII 13; CKSL, 1340 XII 14. Podrobneje o prehodu gospostva in gradu Helfenberg v roke Žovneških (Celjskih) v Ravnika, »Prehod gradu«.

¹⁰ Caesar, *Annales ducatus Styriae*, str. 808.

¹¹ Pirchegger, *Landesfürst* 3, str. 87; Krones, *Landesfürst*, str. 180.

militarium in Carniola, nastalem med letoma 1399 in 1402, vendar mi ni znano, po kakšnem kriteriju je bil uvrščen med Kranjce.¹² Omenjeni pa ni nihče drug kot oče našega Jošta.

Da je Jošt Helfenberški okoli leta 1388 rojeni sin Hansa, je predpostavka, ki pa ima dobro oporo v virih. Kot prvo vemo, da ga je še leta 1401 v pravni zadevi zastopal njegov stric Štefan, ne pa tudi leta 1404.¹³ Ker je bila v tistem času polnoletnost (*Vogtbarkeit*) dosežena s šestnajstim letom starosti,¹⁴ pomeni, da je bil Jošt rojen najkasneje leta 1388. Na podoben način lahko zaključimo, da je bil sin Hansa. Ta je imel tri brate: Alhoha, Štefana in Ulrika. Alhoh in Ulrik sta bila duhovnika, Štefan in tudi Alhoh pa dokazano Joštova strica, zato nam preostane Hans kot edini možni kandidat za očeta.¹⁵

Slika 1: Helfenberški grb, upodobljen v grbovni knjigi bratovščine sv. Krištofa na Arlbergu. Avtor risbe je tirolski slikar Vigil Raber (ok. 1490–1552). (Vir: *Wappenbuch der Arlberg-Bruderschaft*, fol. 576. Povezava: na: http://bilderserver.at/wappenbuecher/VigilRaberEXAv2_52z2/)

¹² Krones, *Landesfürst*, str. 236.

¹³ KLA, AUR, 1401 I 18; KLA, AUR, 1404 VI 3.

¹⁴ Gl. Celjska kronika, str. 144 ali CFK I, fol. 127.

¹⁵ ADG Regesten, 1398 III 25; FK Krka, fol. 234r; KLA, AUR, 1401 I 18; Bizjak, »Gallenberški listinski arhiv«, str. 283; TKL I, št. 257.

Mladost

Jošt je bil rojen v okolje, ki ga je zaznamovala viteška mentaliteta. Način življenja nižjega plemstva je bil takrat še vedno pretežno viteški in naziv vitez (*Ritter*) – poleg oprode (*Knappe*) oziroma hlapca (*Knecht*) – za nižjega plemiča izhaja prav iz viteškega načina življenja ministerialov in militov, iz katerih se je začelo formirati nižje plemstvo v 13. stoletju. Vitez sedaj ni bil več samo poklic in čast, ampak tudi stan. Sam naziv je za viteški plemiški stan postal deden in se je prenašal z očeta na sina in ni zahteval povitezenja.¹⁶

Pričakujemo lahko, da je bil Jošt deležen vzgoje, običajne za nižjega plemiča. V prvi vrsti je bilo to viteško urjenje, kamor je sodilo bojevanje s hladnim orožjem (mečem, kopjem, kijem) na konju in peš, jahanje, vzdrževanje bojne opreme in spoznavanje viteške strategije. Za viteza je bila pomembna dobra telesna kondicija, ki je omogočala prenašanje skrajnih naporov bojevanja in občasnega pomanjkanja. Bojevanje je bilo v tem času sestavni del življenja plemstva, ni pa zapolnjevalo celotnega urnika. Plemič ni bil samo vitez, ampak tudi zemljiški gospod, zato je seznanjanje z vodenjem zemljiškega gospostva in patrimonialnim sodstvom za mladega plemiča bilo potrebno. Sestavni del vzgoje je morala biti tudi plemiška (viteška) omika in kultura¹⁷ ter spoznavanje dolžnosti vazala (služenje gospodu). Morda sta Jošta njegova strica duhovnika naučila branja, pisanja in osnov latinskega jezika. Ker vemo, da je služboval kot izterjevalec davka in visoki dvorni uradnik,¹⁸ bi lahko pričakovali, da mu računanje in branje ni bilo tuje. V poznem srednjem veku pismenost ni bila več monopol duhovščine in razmah pisnega poslovanja ter s tem povezan razcvet dvornih pisarn je spodbujal opismenjevanje tistih, ki so si to lahko privoščili.¹⁹ Oče Hans, ki je kot podmaršal moral dobro poznati deželni ustroj, bi ga lahko seznanil z dolžnostmi posameznih deželnih uradov.

Ne moremo vedeti, koliko vzgoje je bil Jošt deležen doma in koliko morda pri kakem drugem plemiču. Prav tako nimam podatka, da bi se v mladosti klatil po gosposkih dvorih, kot na primer njegov sodobnik Rudolf von Ehingen, ki ga je v desetih letih 15. stoletja pot zanesla iz Švabske na dvor ogrskega kralja Sigismunda in od tam na celjski dvor, koder je nekaj časa uradoval kot maršal grofa Hermana II.²⁰ Jošta šele v tridesetih letih njegovega življenja zasledimo v službi Celjskih in Habsburžanih. Ob vsem tem, kar vemo o njem, ni mogel biti telesno slaboten človek. Njegova za tisti čas razmeroma visoka starost ob smrti (okoli sedemdeset let) in uradovanje v zadnjih letih življenja nakazujeta, da mu je zdravje dobro služilo.

Joštova samostojna pot bi se lahko začela leta 1404, ko je dosegel polnoletnost. Do leta 1417 si je poiskal ženo, katere ime in poreklo pa mi ni poznano.²¹

¹⁶ Podrobno o razvoju viteštva v Hechberger, *Adel im Mittelalter*, str. 34–37; Paravicini, *Die ritterlich-höfische Kultur*, str. 3–6, 9; Štih, *Goriški grofje*, str. 35–42.

¹⁷ Podrobneje o tem Paravicini, *Die ritterlich-höfische Kultur*, str. 6 sl.

¹⁸ Gl. DL, 103504 (1425 XII 26). Več o tem na drugem mestu v tej razpravi.

¹⁹ Schubert, *Fürstliche Herrschaft*, str. 29–33.

²⁰ Ehingen, *Reisen*, str. 2–5; Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 29.

²¹ Mlinarič, *Zbirka listin*, št. 64. V listini ime Joštove soproge ni navedeno.

Že v mladih letih se je moral spoznati s svojim gospodom grofom Hermanom II. (ok. 1361–1435),²² ki se je ravno v tem času strmo vzpenjal po družbeno-politični lestvici.²³ Sodelovanje z ogrskim in kasneje nemškim ter češkim kraljem Sigismundom Luksemburškim (1368–1437), Hermanovim tastom, je Celjskim odprlo pot v Slavonijo, dedovanje po leta 1418 izumrlih grofih Ortenburških pa jim je prineslo številna gospodstva na zahodnem Koroškem in Kranjskem in jih naredilo za deželnemu knezu konkurenčne potentate v današnjem slovenskem prostoru.²⁴ Joštova mladost sovпада s tem vzponom in mladi vitez je lahko vse to spremljal na lastne oči. Za ambicioznega in sposobnega nižjega plemiča je služenje gospodom, kot so bili Celjski, predstavljalo socialno varnost in možnost družbenega vzpona. Edino, česar si plemstvo ni moglo obetati od Celjskih, je stanovski dvig, saj je ta pristojnost pripadala samo monarhu, vendar je bilo mogoče preko Celjskih priti tudi do njega. Za nazoren primer lahko vzamemo revnega viteza Jana Vitovca iz Češke, ki se je zaradi svojih vojaških sposobnosti v celjski službi povzpел do vojskovodje celjskih čet in celjskega podbana v Slavoniji, po izumrtju Celjskih pa je prestopil v službo cesarja Friderika III. in se z njim pogodil za grad Sternberg (Strmec) in zagorsko grofijo.²⁵

Celjski dvor je bil v času Joštove mladosti že izoblikovan in to po vzoru deželnoknežjega.²⁶ Zaradi izjemnega ugleda, vpliva in družbeno-politične moči Celjskih je pritegoval plemstvo iz ožjega in širšega evropskega prostora. Na njem so se srečevali in mrežili ljudje z različnih koncev cesarstva, ogrsko-hrvaškega prostora in tudi iz bolj oddaljenih krajev, kot je Francija.²⁷ Celjska dvorno-teritorialna uprava je poznala številne višje in nižje urade. Nekateri, kot na primer urad dvornega mojstra, maršala, glavarja ali gradiščana (oskrbnika), so bili pridržani samo plemstvu. Ti uradi niso bili samo donosni – predvidevam, da so bili višji uradi plačani²⁸ – ampak tudi socialna dobrina. Dvorni mojster uglednega grofa ali gradiščan pomembnega gospodstva z deželskim sodiščem sta imela v očeh sodobnikov večji ugled kot revni vitez z le nekaj hubami. Služenje Celjskim v času grofa Hermana II. je moralo biti perspektivno in tudi opravljanje manj pomembnih uradov je bilo za nekoga, ki se je spoprijemal z ekonomsko stisko, boljše kot nič. Jošt je imel vsaj dve dobri priporočili za prihod na celjski dvor: bil je sin deželnega podmaršala in

²² Podrobno o Hermanu Kosi »Herman II. Celjski«.

²³ Podrobno o Celjskih Kosi »Celjski«.

²⁴ Nesporo najpomembnejša podelitev Celjskim s strani kralja Sigismunda je bila županija Zagorje, ki jim je bila leta 1399 podeljena kot grofija (!) Zagorje z možnostjo dedovanja. Gl. CKSL, 1399 I 27. Več o Celjskih in njihovem političnem udejstvovanju v Slavoniji oziroma na Ogrskem v Klaič *Zadnji knezi Celjski*. Grofija Ortenburg jim je bila uradno podeljena šele leta 1420, vendar so Celjski z njo razpolagali že od 1418. Gl. CKSL, 1420 II 29.

²⁵ Celjska kronika, str. 132, 150–154; Gubo, »Der Cillier Erbstreit«, str. 68 sl.; Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 50–51; Birk, »Urkunden«, str. 146–147.

²⁶ Podrobno o celjskem dvoru in dvorno-teritorialni upravi v Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, zlasti str. 22–26.

²⁷ Gl. Banfi »Uprava grofov Celjskih«, str. 26, 34. Od tam bi lahko izviral Hermanov zdravnik Mihael Falkonis.

²⁸ Celjske računske knjige se niso ohranile, toda na podlagi CKSL, 1391 IX 8, vemo, da so grofje vodili računsko knjigo.

predstavnik družine iz neposredne geografske bližine grofov, ki je že od leta 1340 sodila med celjske vazale. Leta 1414 Jošta sicer ne zasledimo med spremstvom grofa Hermana II. na evropsko pomembnem koncilu v Konstanci,²⁹ je pa v tem času že prisostvoval zadevam, ki so se tikale celjske hiše.³⁰ Služenje trem generacijam Celjskih Jošta jasno ločuje od njegovih prednikov, za katere nimam podatkov, da bi služili grofom drugače kot vazali, čeprav je res, da se je celjska uprava začela razvijati šele od druge polovice 14. stoletja naprej, jasno formo pa je dobila šele dobro generacijo po tistem, ko so Helfenberški postali vazali Celjskih.³¹

Slika 2: Graščina Helfenberg v Vischerjevi topografiji Štajerske. (Vir: Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, sl. 42)

V službi Celjskih in Habsburžanov

Graf Herman: »Tapferer Helfenberg! Wir kennen eure Verdienste und euren Eifer! Bleibt in zukunft immer, was ihr bis nun gewesen, so habt ihr die Pflichten eines ächten Ritters, und braven Vassallen erfüllt, und unsere Freundschaft und Gnade wir euer steter Geletisman sein.«³²

²⁹ Spremnstvo grofov je navedeno v Riechental, *Chronik*, str. 201.

³⁰ Chmel, *Materialien*, št. XXVIII, str. 47.

³¹ Več o tem Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 22. Podrobno o habsburškem dvoru v 14. stoletju v Lackner, *Hof und Herrschaft*.

³² Kalchberg, *Die Grafen von Cilli*, str. 111. Prevod: *Graf Herman: »Pogumni Helfenberg! Poznamo vaše zasluge in vašo vnamo! Če ostanete še naprej to, kar ste bili do sedaj, potem ste izpolnili dolžnost pravega viteza in ubogljivega vazala in naše prijateljstvo ter milost bosta vaš stalni spremljevalec!«*

Jošta v službi Celjskih in Habsburžanov zasledimo šele v njegovih tridesetih letih. Leta 1419 je prodal Hermanovemu kanclerju Hansu Meusenreuterju gradič Pakenštajn v bližini Celja, ki ga je imel v fevdu od grofa.³³ Morda je transakcija stekla na pobudo Hermana, ki je svojega kanclerja želel imeti v bližini svoje rezidence.³⁴ Politično pretkani grof se je obdajal s sposobnimi posamezniki, nabranimi iz vrst lastne klientele, katerim je poverjal različne funkcije v upravi. Poznamo vsaj tri posameznike, ki so dolgo uživali grofovo zaupanje in naklonjenost: dolgoletni svetovalec in kancler Meusenreuter (uradoval 1419–1441), dvorni mojster Erazem Lihtenberški (uradoval 1416–1444) in Jošt Helfenberški.³⁵ V dvajsetih letih 14. stoletja je Jošt že sodil v krog Hermanovih uradnikov. Leta 1424 ga lahko zasledimo kot njegova vratarskega mojstra (*magister janitorum*).³⁶ Sam urad je enigmatičen in ga ne prej ne kasneje nisem zasledil v celjski upravi. Sodeč po funkciji vratarja (*Türhüter*), ki se pojavlja na habsburškem dvoru, bi lahko šlo za nekoga, ki je bil odgovoren za komunikacijo med grofom in obiskovalci dvora ter skrbel za varovanje grofovih zasebnih prostorov in grofovo osebno varnost.³⁷ Glede na stopnjo (*magister*) bi lahko bil vratarski mojster nadrejen vratarjem. Po pomembnosti ni mogel presegati dvornega mojstra ali kanclerja in je morda bil na ravni dvornega maršala.³⁸ V podobnem času je Jošt služboval še kot Hermanov izterjevalec kunovine oziroma marturine (*exactor mardurinarum*)³⁹ v Slavoniji, ko je omenjeni grof opravljal funkcijo slavonskega bana.⁴⁰ To, da je bil Jošt izterjevalec, nam pove nekaj malega o njegovi osebnosti, saj bi pričakovali, da je tovrstna služba zahtevala človeka s trdnim značajem. Herman sam je bil znan po tem, da je bremenil slavonsko prebivalstvo z davki, vse dokler se zaradi tega Slavonci niso pritožili njegovemu tastu kralju Sigismundu leta 1432.⁴¹ Najkasneje leta 1426 je Jošt nasledil svojega očeta na položaju štajerskega deželnega podmaršala, kar je ostal vse do leta 1453.⁴² Kot vidimo, mu v tem času ni manjkalo zadolžitev.

³³ CKSL, 1419 VI 18.

³⁴ Kancler Hans Meusenreuter je službo na celjskem dvoru začel kot Hermanov sekretar (kot tak je omenjen leta 1415) in postopoma napredoval do kanclerja, sodil pa je tudi med celjske svetovalce. Med letoma 1428 in 1432 se omenja tudi kot gradiščan Žovneka. Gl. Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 27, 30, 32, 43.

³⁵ Gl. Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 27–28, 30, 32, 35, 43.

³⁶ DL, 11621 (1424 VII 25). Gl. tudi Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 30.

³⁷ Več o tem Heinig, »Die Türhüter«, str. 360–361; Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 161–164.

³⁸ Omenjeni uradi so podrobneje opisani v Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 27–30; Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 57–58, 82–83, 278–280.

³⁹ Mardurina je bil davek, ki ga je slavonsko in hrvaško prebivalstvo plačevalo enkrat na leto, sprva v obliki kunine kože, kasneje pa v denarnem znesku.

⁴⁰ DL, 103504 (1425 XII 26). Herman je uradoval kot slavonski ban med letoma 1406 in 1408 ter 1423 in 1435. Gl. Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 51; Kosi, »Herman II. Celjski«.

⁴¹ Gl. Kosi, »Herman II. Celjski«.

⁴² ADG Regesten, 1426 XI 26 (zapis *Marschall* v regestu je napačen); CKSL, 1428 III 7; DL, 13652 (1441 XI 13); KLA, AUR, 1448 V 8; FK Deželni knez, fol. 97v.

Afera Veronika Deseniška (1425–1426)

Jobst v. Helfenberg: »Dein Schicksal ist entschieden! Noch eine Stunde hast du Bedenkzeit, in dieser Stunde wähle entweder mich – oder diesen Becher mit Gift!«⁴³

Danes je Jošt poznan predvsem zaradi svoje stranske vloge v času celjske družinske krize med letoma 1422 in 1426. Nepričakovana in nepojasnjena smrt celjske grofice Elizabete Frankopanske leta 1422 je vrgla senco suma na njenega moža grofa Friderika II. in poslabšala odnose med Celjskimi ter Frankopani. Razkritje zakonske zveze med Friderikom in Veroniko Deseniško⁴⁴ leta 1425 in govorice, da je Friderik umoril Elizabeto zaradi Veronike, pa so sodu izbili dno. Celjska družinska sloga je bila načeta, družinski ugled očrnjen.⁴⁵ Grof Herman II. je bil v teh razmerah prisiljen ukrepati in se je odločil sanirati zadeve s trdo roko. Svojemu sinu je pobral vsa gospostva in dvorno osebje ter ga konfiniral v stolp zgornjega celjskega gradu, Veroniko pa dal ujeti in privedi pred sodišče, ki ga je bil sklical v Celju.⁴⁶ V času sodnega procesa je bil Friderik že pod budnim očesom Hermanovega človeka. Zgornji celjski grad je takrat upravljal gradiščan Hans Melfried, ki pa v očeh Hermana očitno ni bil pravi človek za to, da bi pazil na njegovega sina.⁴⁷ Bdenje nad Friderikom je bilo tako zaupano Joštu Helfenberškemu.⁴⁸ Da je Jošt dobil to nalogo, lahko vzamemo za argument, da je užival grofovo zaupanje.

Neželena snaha pa je bila tista, ki je »pokasirala« gnev svojega tasta. Poročne zveze, ki je bila sklenjena po vseh pravilih, ni bilo mogoče razveljaviti, zato je Herman skušal ugonobiti Veroniko z obtožbami, da je čarovnica in mu je stregla po življenju. Mlado dekle je sodni proces uspešno prestalo in bilo odvedeno ter zaprto v grad Ojstrica pri Vranskem. A Herman z Veroniko še ni opravil. Če bi razmerje med njo in njenim sinom ostalo zunajzakonsko, to ne bi motilo nikogar. Friderik je enkrat prej ali kasneje že imel razmerje s Siguno Ekenštajner (poročeno s celjskim vazalom Viljemom Višnjegorskim), s katero je spočel otroka,⁴⁹ mnogo kasneje pa se je po besedah Eneja Silvija Piccolominija zunajzakonskim strastem predajal tudi njegov sin Ulrik II.⁵⁰ Toda stanovsko neenakovredna (po Celjski kroniki je bila Veronika viteškega stanu)⁵¹ in temu neprimerna snaha je bila za Hermana več, kot je bil pripravljen tolerirati. Vse dokler je bila živa, je za Hermana predstavljala

⁴³ Kalchberg, *Die Grafen von Cilli*, str. 251. Prevod: *Jošt Helfenberški: »Tvoja usoda je odločena! Še eno uro časa za razmislek imaš in v tem času izbiraj med mano ali to čašo s strupom!«*

⁴⁴ Podrobno o Veroniki v SBL IV, str. 412–413. Gl. tudi Kovačič, »Veronika Deseniška«, str. 9 sl.

⁴⁵ Celjska kronika, str. 78.

⁴⁶ Celjska kronika, str. 78–79. Problematiko sojenja Veroniki Deseniški sta osvetlila Štih, »Celjski grofje«, zlasti str. 227–228 in Kos, »Problem Hermanovega sodišča«, str. 5 sl.

⁴⁷ CKSL, 1424 VI 1; CKSL, 1424 VI 6; CKSL, 1426 V 31; Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 43.

⁴⁸ Celjska kronika, str. 79.

⁴⁹ CKSL, 1430 XI 30.

⁵⁰ Piccolomini, *Historia Australis*, str. 495–497.

⁵¹ Celjska kronika, str. 78.

sramoto njegovi družini in nevarnost njegovemu sinu. Na koncu se je izkazalo, da je grof od samega začetka nameraval spraviti Veroniko s tega sveta, in ker mu to ni uspelo po sodni in legalni poti, se je zatekel k uporabi gole sile. Enkrat proti koncu leta 1425 ali v začetku 1426 (datum Veronikine smrti ni poznan) je poslal dva svoja viteza na Ojstrico z nalogo, da Veroniko umorita. Krvnika sta mlado dekle utopila v čebru vode (utopitev je bila običajna kazen za ženske, obsojene čarovništva). Herman je vztrajal pri svojem do konca in jo odnesel brez težav.⁵²

Celjska kronika, ki je glavni vir za ta dogodek, ne omenja imen krvnikov.⁵³ Enako molčeč je Enej Silvij Piccolomini.⁵⁴ Da naj bi bil eden od njiju Jošt Helfenberški, nisem zasledil v nobenem viru, sta ga pa za krvnika med prvimi označila dva starejša avstrijska zgodovinarja, Johann von Winklern in Andreas Gubo,⁵⁵ ki svojih podatkov očitno nista preverila oziroma je mlajši povzemal po starejšem. V nobenem primeru navedbi nista podprti z virom. Kako je lahko prišlo do te napake? Na tem mestu za nas postane znova aktualna Kalchbergova drama, ki smo jo izpostavili na začetku. Drama, ki je bila popularna v času, ko je Winklern izdal svoje delo, je morda nehote vplivala na zgodovinarjevo pero. Kalchberg si je privoščil umetniško svobodo in priredil podatke, ki jih je zelo očitno dobil v Celjski kroniki. V drami je Veronika Joštu prepuščena na milost in nemilost, ta pa ima z mladim dekletom, v katero je usodno zaljubljen, svoje namene. Veroniki ponudi možnost, da postane njegova soproga in da skupaj pobegneta z Ojstrice ali pa jo umori.⁵⁶ Veronika ponudbo zavrne, vendar po spletu okoliščin umre pod roko drugega.⁵⁷ Obstaja tudi možnost, da sta Winklern in Gubo pisala pod vplivom ljudskega izročila, ki pravi, da je Jošt bil eden od krvnikov. Kako nezanesljiva so lahko tovrstna izročila, pa dobro vemo. Ne trdim, da Jošt ni bil eden od Veronikinih krvnikov, se pa na podlagi preostalih znanih podatkov o njem – ki jih bomo še osvetlili – nagibam k temu, da si je roke umazal nekdo drug.

V času Friderikove konfinacije je Jošt očitno brez težav opravljal druge zadolžitve. Kot banovinski izterjevalec je uradoval 26. decembra 1425,⁵⁸ kar pomeni, da ni bil ves čas v Celju. Verjetno niti ni bilo mišljeno, da bi ga osebno stražil pod stolpom, ampak skrbel za organizacijo in komunikacijo. Po besedah celjskega kronista je konfinacija pustila posledice na Friderikovem zdravju.⁵⁹ Užaloščeni vdovec je bil izpuščen enkrat do avgusta 1426 in nato je poskrbel za dušni blagor in pokop svoje pokojne žene, kot se mu je zdelo primerno.⁶⁰ Herman se ni zoper-

⁵² Celjska kronika, str. 79–80.

⁵³ Celjska kronika, str. 80.

⁵⁴ Odlomek o umoru Veronike Deseniške iz Piccolominijeve *De Europa* je objavljen v Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 236. Gl. tudi Piccolomini, *Historia Australis*, str. 493–494.

⁵⁵ Gl. Winklern, *Chronologische Geschichte*, str. 174; Gubo, *Geschichte*, str. 100; Gubo, *Graf Friedrich*, str. 12.

⁵⁶ Kalchberg, *Die Grafen von Cilli*, str. 244–255.

⁵⁷ Kalchberg, *Die Grafen von Cilli*, str. 265–266.

⁵⁸ DL, 103504 (1425 XII 26). Herman je uradoval kot slavonski ban med letoma 1406 in 1408 ter 1423 in 1435. Gl. Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 51; Kosi, »Herman II. Celjski«.

⁵⁹ Celjska kronika, str. 80–81.

⁶⁰ CKSL, 1426 VIII 24.

stavljal. S Friderikovim izpustom je bil Jošt rešen svoje naloge in vse do zadnjih let njegovega življenja ga nisem zasledil v službi na celjskem dvoru, toda iz našega dogleda ne izgine.

Potovanje v Španijo (1430)

Kmalu po letu 1426 je začel čedalje bolj stopati v ospredje mlajši predstavnik celjske družine, Friderikov sin Ulrik II. (ok. 1406–1456).⁶¹ Leta 1430 je štiriindvajsetleten odšel na viteško potovanje (*rittersrays*) v Španijo.⁶² Hermanovo pismo velikemu mojstru nemškega viteškega reda izdaja, da je računal, da bo vnuk obiskal tudi Prusijo.⁶³ Samo potovanje je bilo verjetno zamišljeno kot kombinacija obiskovanja dvorov, romanja, boja proti nevernikom, spoznavanja novega okolja in mreženja z evropsko plemiško elito. Domneva Ignacija Vojeta, da je bil glavni motiv potovanja religiozen in spokorniški (stari grof je poslal mladega vnuka na romanje, da se namesto njega spokori za umor Veronike), se mi ne zdi verjetna.⁶⁴ Bližje mi je misel, da je bilo potovanje šola za mladega Ulrika. Kot pobudnik je nosil vse ali vsaj večino stroškov in temu primerno je bil finančno oskrbljen.⁶⁵ Spremljalo ga je moštvo najmanj šestdesetih preverjenih plemičev,⁶⁶ med njimi tudi Jošt Helfenberški in Oton iz Radmannsdorfa,⁶⁷ oče (bodoče) soproge Joštovega sina. Ali je potovanje kakorkoli vplivalo na poroko njunih otrok, pa ne moremo vedeti.⁶⁸

Tovrstno potovanje je bilo izkušnja za vse. Popotniki so imeli možnost spoznati novo okolje in ljudi ter si ustvariti širšo socialno mrežo. Povezave s tujino so bile za nekoga, ki je šele vstopal v visoko politiko, izredno pomembne. Samo potovanje, ki se je opravilo sede na konjskem hrbtu v suhem in mokrem, mrazu in vročini, je bilo fizično naporno in je zahtevalo dobro telesno pripravljenost. Jošta, ki je po naših izračunih takrat štel že vsaj štirideset let, moči niso zapustile. Glede na to, da se je Ulrik odpravil do Granade *um Ritterschaft*,⁶⁹ bi popotniki lahko tam doživeli nekaj križarske akcije, saj je bila takrat še v rokah Mavrov. Križarski pohodi so takrat že imeli neko tradicijo v celjski hiši: leta 1377 so se Celjski odpravili nad pogane na območju Prusije,⁷⁰ leta 1396 pa nad Osmane (Turke).⁷¹ Ulrik in moštvo

⁶¹ Podrobno o Ulriku Kosi, »Ulrik II. Celjski«.

⁶² Opredelitev potovanja je navedena v CKSL, 1429 XI 1. Podrobno o Ulrikovem potovanju Voje, »Romanje Ulrika II. Celjskega«.

⁶³ Urkundenbuch 8, št. 208. Ali je Ulrik obiskal Prusijo, se ne ve.

⁶⁴ Voje, »Romanje Ulrika II. Celjskega«, str. 227.

⁶⁵ Oče mu je za potovanje posodil 32 tisoč goldinarjev. Gl. CKSL, 1429 XI 1.

⁶⁶ Seznam trinajstih poimensko poznanih Ulrikovih spremljevalcev je objavljen v Häbler, *Das Wallfahrtsbuch*, str. 44. Gl. tudi Voje, »Romanje Ulrika II. Celjskega«, str. 227.

⁶⁷ Gre za Radmannsdorf na današnjem avstrijskem Štajerskem in ne za Radovljico na Kranjskem.

⁶⁸ Gl. rodovnik na koncu razprave.

⁶⁹ Gl. Urkundenbuch 8, št. 208.

⁷⁰ CKSL, 1377 V 1. Križarski pohod je ovekovečil herold Peter Suchenwirt v svoji pesmi. Odlomek, ki omenja celjske grofe, je objavljen v Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 202.

⁷¹ Gre seveda za znani križarski pohod, ki se je klavarno končal pri Nikopolju, koder je Herman II. Celjski med umikom rešil življenje ogrskemu kralju Sigismundu, svojemu bodočemu zetu.

sta bila toplo sprejeta tudi na dvoru aragonskega in kastiljskega kralja. Oba kralja sta Ulrika in nekaj njegovih vitezov sprejela v svoj viteški red. V aragonski red vrča je bilo sprejetih trinajst vitezov,⁷² med njimi tudi Jošt, v kastiljski red ribje luske pa na prošnjo Ulrika samo štirje vitezi njegove hiše (*quatro Caballeros a su casa*), vendar kastiljski kronist ni navedel, kdo.⁷³ Da je trinajst Ulrikovih poimensko poznanih spremljevalcev sodilo med tesno celjsko klientelo, lahko sklepamo na podlagi tega, da je večina izmed njih kasneje opravljala funkcije v celjski upravi.⁷⁴

Celjsko-habsburška fajda (1437–1443)

Jeseni 1435 je celjsko hišo prizadela smrt grofa Hermana II. Njegov odhod je povzročil manjše strukturne spremembe v celjski upravi. Hermanov dvor je prenehal delovati, nekaj njegovega osebja je bilo premeščenega na dvor Friderika in Ulrika, spet drugi so ostali brez službe. Teritorialni uradniki (grajski glavarji, gradiščani, oskrbniki, zemljiški uradniki) so bili še najmanj prizadeti.⁷⁵ Kancler Meusenreuter in dvorni mojster Lihtenberški sta še naprej ostala na svojih položajih. Kako je bilo z Joštom? Po Ulrikovem viteškem potovanju viri o njem postanejo skromnejši. Nimam podatkov, da bi v tem času uradoval na celjskem dvoru ali gospostvih. Dejstvo pa je, da mu je Friderik kot novi glavar celjske hiše leta 1436 potrdil vse celjske fevde, med njimi gospostvo in grad Helfenberg.⁷⁶

Ko je Herman ležal na smrtni postelji, je le dočakal povišanje sebe in svoje družine v državne kneze. Cesarju Sigismundu se je očitno mudilo izpolniti veliko željo umirajočega tasta, zato je bilo samo povišanje prenačlenjeno in ni imelo pravega učinka ter je verjetno služilo le pomiritvi duše umirajočega grofa.⁷⁷ Leto kasneje je sledilo drugo povišanje,⁷⁸ ki pa je stopilo v veljavo in zapletlo v fajdo Celjske in štajerskega, krnjskega in koroškega vojvodo Friderika V. Habsburškega (kasnejši kralj Friderik IV. oziroma cesar Friderik III.), ki ni dal soglasja za pokneženje svojih vazalov in deželanov.⁷⁹

Celjsko-habsburška fajda med letoma 1437 in 1443 je pretresla vzhodnoalpski prostor, predvsem Štajersko, Kranjsko in Koroško (kasneje poznano pod kolektivnim imenom Notranja Avstrija). Lokalno nižje plemstvo, ki je sodilo med vazale

⁷² Grof Franko Krbavski, Jurij Tanpeck, Janez Ungnad, Jurij Saurer, Warmund Sternberger, Jošt Helfenberški, Viljem von Stein, Janez Welsberger, Bernard Sachs, Optiz von Seydlitz, Jurij Kollnitzer, Janez Steiner in Oton von Radmannsdorf. Gl. Häbler, *Das Wallfahrtsbuch*, str. 44.

⁷³ Häbler, *Das Wallfahrtsbuch*, str. 44. Odlomek iz kastiljske kronike je objavljen v Voje, »Romanje Ulrika II. Celjskega«, str. 225–226.

⁷⁴ Grof Franko Krbavski je bil glavar Čakovca (1437), Jurij Kollnitzer glavar grofije v Marki in Metliki (1444–1447), Viljem von Stein Ulrikov dvorni mojster (1433), Jurij Saurer glavar Čakovca (1440–1442) in dvorni mojster Ulrika (1443), Bernard Sachs gradiščan Vinice (1443) in Jošt Helfenberški glavar Celja in dvorni mojster Friderika (1452–1454). Gl. Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 28, 35, 36, 42.

⁷⁵ Gl. Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 35–46.

⁷⁶ CFK I, fol. 85.

⁷⁷ Listino je objavil Kadich, »Das Fürstendiplom«, str. 280–282.

⁷⁸ CKSL, 1436 XI 30.

⁷⁹ Celjska kronika, str. 81–92.

Celjskih in vojvode Friderika V., se je bilo prisiljeno odločiti med prvimi in drugim. Koliko je bil pri tem še živ spomin na grofe Schaunberške, ki so se, podobno kot Celjski, v prejšnjem stoletju skušali iztrgati nadoblasti avstrijskih vojvod in iz svoje grofije ustvariti samostojno kneževino ter pri tem doživeli poraz, ne moremo vedeti.⁸⁰ V Joštovem primeru sta se sprla njegov fevdni in deželni gospod: celjski grofje in štajerski vojvoda, ki pa je užival tudi podporo krškega škofa Janeza V. Schallermanna (1433–1453). Jošt je očitno menil, da Celjski dolgoročno nimajo možnosti uveljaviti se v primerjavi z deželnim knezom, kar se je na koncu izkazalo za pravilno. Dokazov, da se je Jošt postavil na stran vojvode Friderika V., ne manjka. Tako je na primer bilo leta 1440, ko je krški škof pokril škodo svojemu pilštanjskemu oskrbniku Andreju Gallu, katero je ta utrpel v vojni proti Celjskim.⁸¹ Posledice fajde pa je Jošt občutil tudi sam.

Enkrat do leta 1441 so Celjski porušili grad Helfenberg, saj naj bi bil po besedah celjskega kronista preblizu Celja in je predstavljal nevarnost kopičenja sovražne vojske v bližini glavne rezidence grofov.⁸² Rušenje Helfenberga se je verjetno zgodilo enkrat pred koncem leta 1441. Po njem naj bi postojnska posadka, ki je podpirala vojvodo Friderika V., krenila nad trideset kilometrov oddaljen trg Lož, ki je pripadal Celjskim in ga v drugem poskusu tudi zavzela.⁸³ V Ložu je padel Krištof Fladnitzer, nekdanji glavar Soprona, in celjski vazal, ki je bil še 4. marca 1441 živ.⁸⁴ Glede na to, da je Jošt v listini iz 11. novembra 1441 omenjen kot oskrbnik Postojne,⁸⁵ ni nemogoče, da je bil soudeležen pri napadu na Lož. Morda je Postojna postala njegovo alternativno bivališče po (začasni) izgubi Helfenberga.

Poleg izgube družinskega gradu je Jošta prizadelo razbojništvo, saj se je razširilo med delom plemstva, ki je izkoristilo fajdo za svojo korist. Na seznamu tako imenovanih deželnih sovražnikov, to je tistih, ki so delovali proti deželnemu pravu in med katerimi je bilo veliko celjskih pristašev, je navedeno, da je bil Jošt oropan – kje, kdaj in kaj mu je bilo odvzeto, ni podano.⁸⁶ Spet drugikrat je *Klainher* – morda kranjski vitez Wernher Kleinherr⁸⁷ – ugrabil njegovega župana in ga izsiljeval na Forhteneku.⁸⁸

Naj še omenimo, da fajda med letoma 1438 in 1439 ni mogla imeti velikih razsežnosti, saj se je Ulrik II. Celjski takrat zadrževal na dvoru češkega in ogrskega kralja Albrehta II. Habsburškega v Vroclavu v Šleziji. Kastiljski popotnik Pero Tafur (1410–1484), ki se je v tem času mudil na istem dvoru, poroča, da je tam videl nemalo plemičev, ki so nosili ogrlico viteškega reda ribje luske.⁸⁹ Kdo

⁸⁰ Gl. Hageneder, »Die Grafschaft Schaunberg«, zlasti str. 238 sl.

⁸¹ ADG Regesten, 1440 XII 9.

⁸² Celjska kronika, str. 85–86.

⁸³ Celjska kronika, str. 86–87.

⁸⁴ DF, 202714 (1441 III 4); Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 41.

⁸⁵ DL, 13652 (1441 XI 13).

⁸⁶ CKSL, 1440–1441; Otorepec, »Seznam«, str. 339.

⁸⁷ Gl. Nared, *Dežela*, str. 319. Predvidevam, da gre za Wernhera Kleinherra, ki je naveden na seznamu kranjskega plemstva iz leta 1446.

⁸⁸ CKSL, 1440–1441; Otorepec, »Seznam«, str. 335.

⁸⁹ Tafur, *Travels*, str. 215.

so ti plemiči, ne vemo, ni pa nemogoče, da so med njimi Ulrik in kateri od njegovih štirih vitezov, ki so bili sprejeti v red. Jošta, glede na to, kar vemo o njem, ne pričakujemo med njimi.

Stara leta in smrt

Celjsko-habsburška fajda se je plegla leta 1443. Celjski so umaknili svoje zahteve po lastni kneževini, v zameno pa je bil zgolj njihovim osebam priznan knežji položaj, kot odškodnino za odpoved kneževini pa so v fevd dobili grofijo v Marki in Metliki, koder so dejansko nastopali kot deželni knezi.⁹⁰ Plemstvo se je pomirilo, dobršen del plemstva pa je našel ali si povrnil službo pri gospodu, proti kateremu se je v času fajde boril. Jurij Apftrter, ki je leta 1442 obranil Ljubljano pred Ulrikovimi četami,⁹¹ je med letoma 1446 in 1450 uradoval kot celjski dvorni mojster.⁹² Andrej Gall, ki smo ga že omenili, pa je najkasneje leta 1449 postal gradiščan zgornjega celjskega gradu.⁹³ Tudi Jošt se je vrnil na celjski dvor, čeprav očitno nekoliko kasneje. Kakšna je bila usoda gradu Helfenberg v tem času, mi ni poznano. Ob koncu fajde je grad morali biti na ravni gradišča (grajskih ruševin). Kdaj je bil obnovljen, mi ni poznano. Dušan Kos navaja, da naj bi obnova stekla šele po letu 1456.⁹⁴ V fevdni knjigi Ulrika II. Celjskega, ki navaja podelitve fevdov med letoma 1454 in 1456, se ne omenja podelitev Helfenberga – ne kot gradu oziroma utrdbe⁹⁵ ne kot gradišča – ali sploh kakršnihkoli fevdov Joštu, česar si ne znam razlagi, saj Jošt ni imel v fevdu od Celjskih samo Helfenberga, pa tudi sicer je lahko bilo gradišče še vedno uporabno za bivanje.

Med letoma 1452 in 1454 je Jošt uradoval na celjskem dvoru kot prvi poznani glavar celjske grofije in zadnji poznani dvorni mojster. Domnevam, da je bil dejaven na dvoru grofa Friderika, ki se je na stara leta ustalil na Žovneku⁹⁶ (Jošt je omenjen kot dvorni mojster v listini, izstavljeni 17. marca 1454, torej ko je bil Friderik še živ; že to, da je bil glavar, je pomenilo, da je moral biti prisoten v grofiji, kar bi bilo ob mobilnem Ulriku nemogoče).⁹⁷ Ostarelemu Joštu je verjetno ustrezalo, da je v poznih letih ostajal v domačem okolju in se ni dosti sukal okoli. Morda mu je namesto Helfenberga bilo dodeljeno bivališče kje v Celju (na zgornjem celjskem gradu je bil gradiščan Tomaž Pfaffoitscher).⁹⁸ Če je naša predpostavka pravilna in je Jošt v zadnjih letih svojega življenja uradoval na Friderikovem dvoru, lahko

⁹⁰ CKSL, 1443 III 16; CKSL, 1443 VIII 25.

⁹¹ Celjska kronika, str. 89; Kotar, »Apfaltertrjeri«, str. 199.

⁹² CKSL, 1446 IV 20; CKSL, 1449 XII 1; CKSL, 1450 II 13; Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 28.

⁹³ CKSL, 1449 XII 1; Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 43.

⁹⁴ Gl. Kos, *Vitez in grad*, str. 289.

⁹⁵ Tako kot v CFK I, fol. 85.

⁹⁶ Celjska kronika, str. 115.

⁹⁷ ADG Regesten, 1452 VIII 10; CKSL, 1454 III 17; CKSL, 1454 IV 4; CKSL, 1454 VIII 28; Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 28, 35.

⁹⁸ Celjska kronika, str. 132; Kosi, Grajska politika, str. 486; Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 43.

podpremo argument, da z Veronikinim umorom ni imel opraviti ničesar. Da bi Friderik trpel krvnika svoje žene, na katero je bil zelo navezan, v svoji bližini, se mi zdi malo verjetno. To je seveda samo predpostavka. Po smrti grofa Friderika enkrat junija 1454 Jošta več nisem zasledil kot dvornega mojstra, je pa bil še 28. avgusta 1454 celjski glavar.⁹⁹ Ali se je po Friderikovi smrti počasi umaknil z dvora ali je bil umaknjen, mi ni poznano, vsekakor pa je bil takrat že v visokih letih.

Z umorom grofa Ulrika II. v Beogradu 9. novembra 1456 so Celjski izumrli v moški liniji. Smrt zadnjega grofa je povzročila spopad med pretendenti za bogato celjsko dediščino.¹⁰⁰ Cesar Friderik III., ki je zahteval vse zase, je do leta 1460 uredil odnose s preostalimi pretendenti in nekdanjimi celjskimi vazali.¹⁰¹ Z mirom v Požarnici 25. januarja 1460¹⁰² se je uveljavil napram vsem pretendentom in pridobil tako rekoč celoten celjski dominij, tudi gospostvo Helfenberg. Ne kaže, da bi z izumrtjem Celjskih Jošt pridobil ali izgubil karkoli, če odštejemo možnost, da je uradoval na Ulrikovem dvoru. Poleg tega pa so mu bili dnevi že šteti.

Zadnja poznana epizoda iz Joštovega življenja sodi v čas pred letom 1457. Takrat se je med njim in Hansom iz Kozjega (*Drachenberg*) na eni ter Apfaltrerji na drugi strani vnel spor, ki do sedaj še ni bil pojasnjen. Jošt je iz neznanega vzroka ujel in zaprl v ječo – neznano kje in za koliko časa – štiri Apfaltrerje, med njimi nekdanjega celjskega dvornega mojstra Jurija, ki je v ječi umrl, vendar ne kaže, da je bila njegova smrt nasilna.¹⁰³ Vse skupaj je v začetku leta 1457 prišlo pred cesarja Friderika III., ki je pomiril sprti strani in razsodil, da mora Jošt poskrbeti za blagor Jurijeve duše.¹⁰⁴ Cesarjevega ukaza Jošt ni nikoli izpolnil. Star okoli sedemdeset let je enkrat med letoma 1458 in 1460 našel svoj zadnji počitek v družinski grobnici pri minoritih v Celju.¹⁰⁵ Še pred smrtjo je poiskal svojega naslednika na funkciji štajerskega deželnega podmaršala. Leta 1453 je funkcijo prostovoljno odložil in cesarja zaprosil, da jo podeli njegovemu zetu Juriju Saurerju, kar je cesar tudi storil.¹⁰⁶ Zakaj je pri tem zaobšel svoja sinova Jošta ml. in Henrika, mi ni poznano. Šele leta 1466 je Jošt ml. izpolnil cesarjev ukaz in na lastne stroške ustanovil večno mašo ter kaplanijo v Pilštanju in jo podaril krški škofiji.¹⁰⁷ Spor med Joštom in Jurijem pa ni prerasel v družinsko zamero in dve generaciji kasneje so se Helfenberški že ženili z Apfaltrerji.¹⁰⁸ S smrtjo Jošta rodbina Helfenberških ni izumrla, ampak, kolikor mi je znano, se je v moški liniji nadaljevala še pozno v 16. stoletje.¹⁰⁹

⁹⁹ CKSL, 1454 VIII 28.

¹⁰⁰ Gl. Celjska kronika, str. 129–133, 136–143.

¹⁰¹ Gl. Birk, »Urkunden«, str. 141–149.

¹⁰² Gl. Štih, *Celjski grofje*, str. 34.

¹⁰³ Birk, »Urkunden«, str. 142. Gl. tudi Kotar, »Apfaltrerji«, str. 199.

¹⁰⁴ Birk, »Urkunden«, str. 142.

¹⁰⁵ CKSL, 1428 III 7; Starzer, *Die landesfürstlichen Lehen*, št. 140. Družinsko grobnico je ustanovil že Joštov stari oče Štefan. Domnevam, da je bil tudi Jošt v njej pokopan.

¹⁰⁶ FK Deželni knez, fol. 97v.

¹⁰⁷ CKSL, 1466 III 12; CKSL, 1466 X 15.

¹⁰⁸ Zahn, »Das Familienbuch«, str. 410–412.

¹⁰⁹ Gl. rodovnik na koncu razprave.

Zaključek

V povedanem smo prikazali življenje Jošta Helfenberškega, kolikor so nam dopuščali viri. Sedaj je čas, da odgovorimo na vprašanje, ki smo si ga zastavili na začetku vprašanje: kdo je bil in kako je živel Jošt Helfenberški? Pred nami se odstira podoba čilega in sposobnega viteza, ki ni mogel biti mehkega značaja, če ga sodimo po nekaterih zadolžitvah, ki jih je opravljal. Njegovo življenjsko pot bi lahko označili za običajno pot nižjega plemiča njegovega časa in okolja. Namesto da bi sledil svojima dvema stricema med duhovnike, je šel po stopinjah očeta in se odločil za služenje dvoru, tako kot mnogi njegovi stanovski kolegi. Služenje dvoru na pravem položaju je bilo donosno in je povečalo ugled in politično moč posameznika, zato si lahko predstavljamo, da je bilo v interesu vsakega plemiča, ki je stremel k izboljšanju svojega družbeno-ekonomskega položaja.

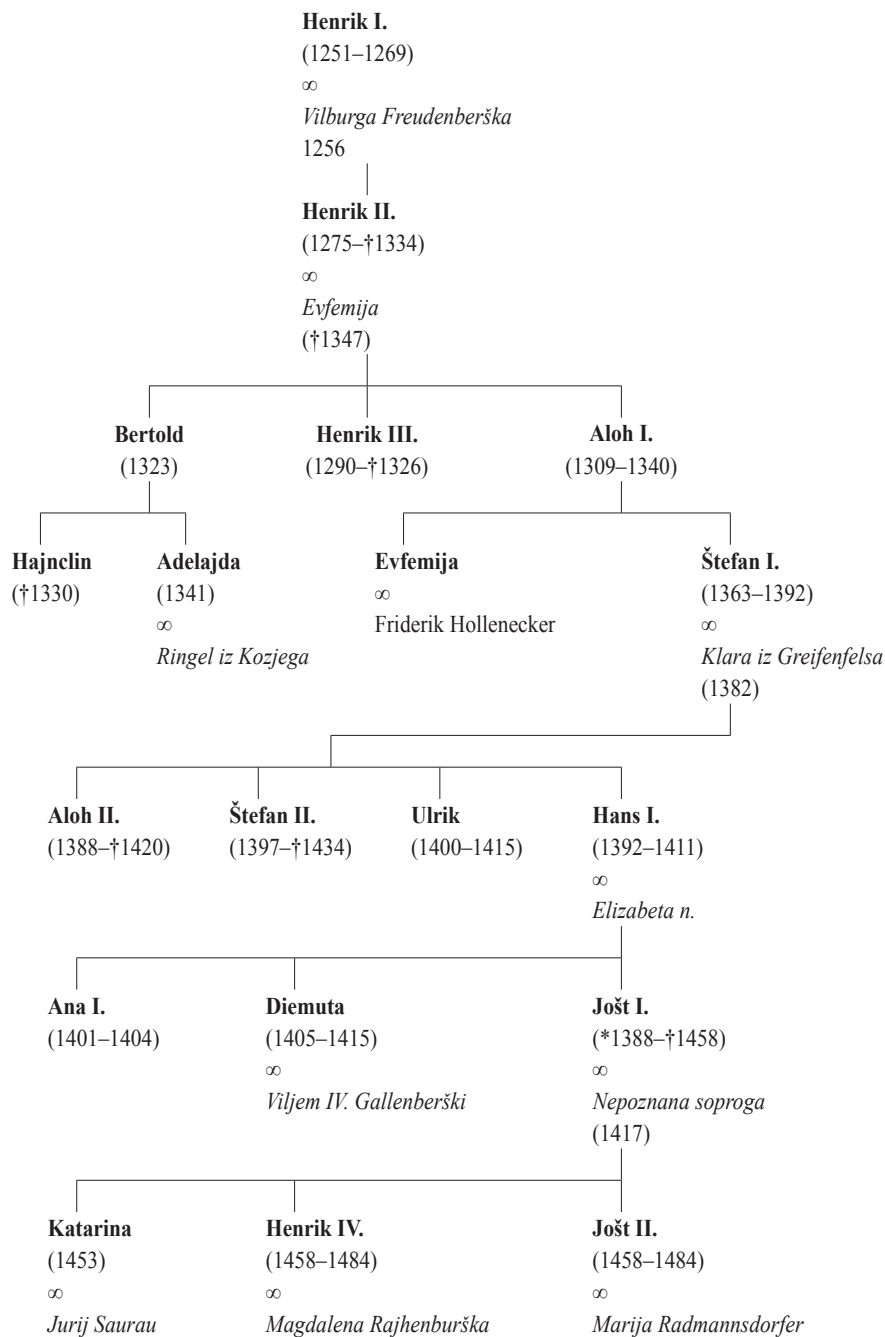
Lahko rečemo, da je Jošt svoje poklicno življenje posvetil predvsem služenju štajerskim vojvodam in celjskim grofom. Na dvoru slednjih se mu je uspelo prebiti v sam uradniški vrh, čeprav v poznih letih, ko si ni mogel kaj dosti obetati od položaja. Da je uradoval pod tremi grofi, je zgovoren dokaz, da se je znal približati vsem in uspešno prestati kadrovske menjave v upravi, ki je sledila po smrti Hermana II. in Friderika II. Po očetu je podedoval štajerski deželni podmaršalat, pot na celjskem dvoru pa si je očitno tlakoval sam. Svetovalec grofov – položaj, ki je bil pridržan samo najbolj tesnim zaupnikom – Jošt uradno ni bil oziroma nimam podatkov, da bi bil, a to samo po sebi še ne zmanjšuje njegovega položaja na dvoru (tudi dolgoletni dvorni mojster Erazem Lihtenberški se ne omenja kot svetovalec).¹¹⁰ Glede na to, da mu je bilo poverjeno straženje Friderika II. v času njegove konfinacije, si lahko mislimo, da je užival zaupanje in naklonjenost Hermana II.

Da se je spomin na Jošta ohranil vse do danes v zavesti ljudi, pa gre zasluga celjskemu kronistu, ki je ovekovečil usodo Friderika II. Celjskega in Veronike Deseniške. Čeprav se Jošta še vedno drži oznaka Veronikinega krvnika, pa mu umora ni mogoče dokazati.

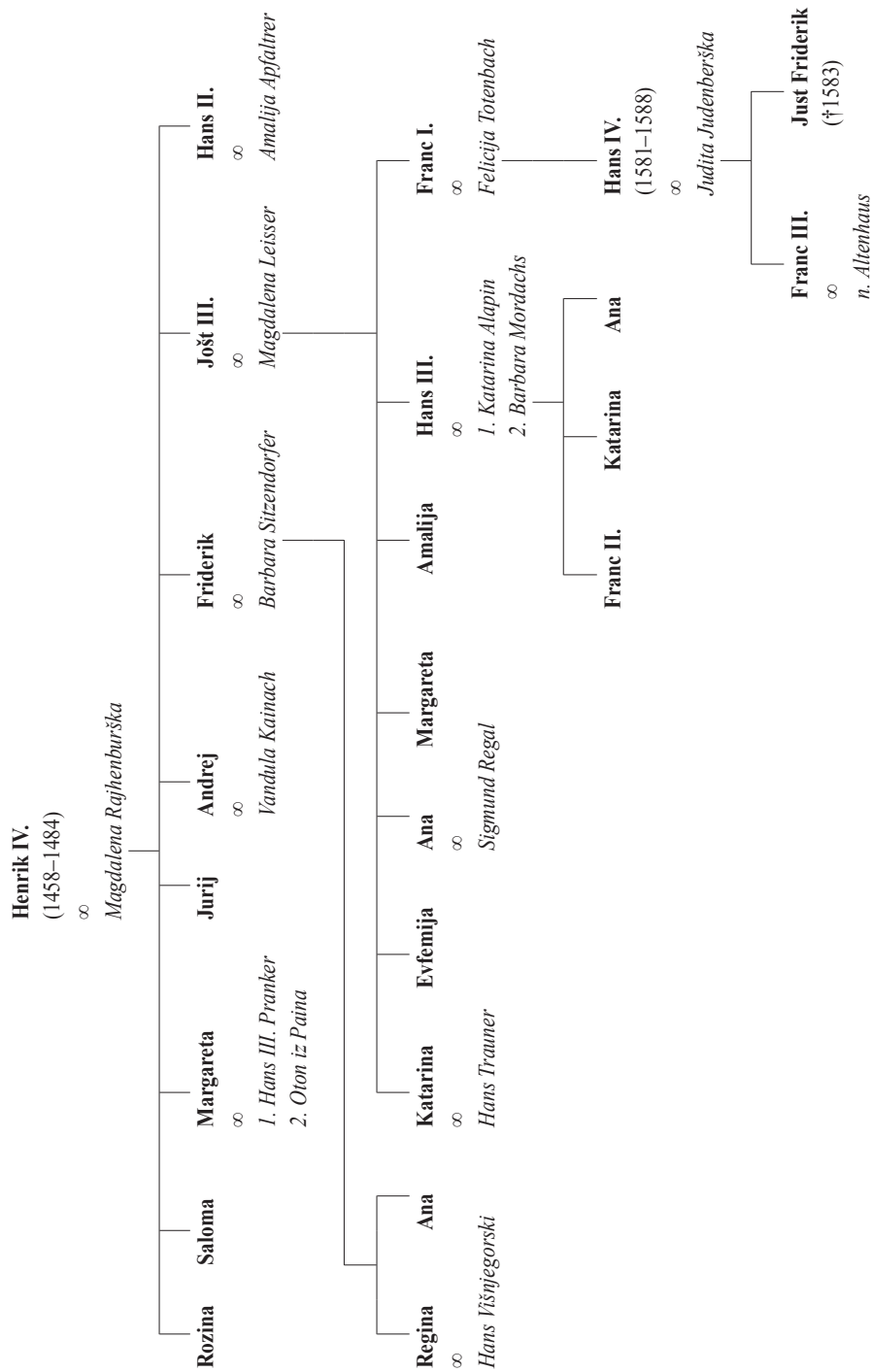
¹¹⁰ Gl. Banfi, »Uprava grofov Celjskih«, str. 27.

Družinsko drevo Helfenberških

Prvih sedem generacij

Sedma, osma, deveta, deseta in enajsta generacija

Viri in literatura

Neobjavljeni viri

- ADG Regesten – Regesti arhiva škofije Krka (tipkopis). Arhiv škofije Krka, Celovec.
- CFK I – Fevdna knjiga grofov Celjskih za grofiji Ortenburg in Celje 1436–1447. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana. AS 1073, Zbirka rokopisov, I-57r.
- CKSL – Centralna kartoteka srednjeveških listin. Ur. Božo Otošec (tipkopis). Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana.
- FK Deželni knez – Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dunaj. Hs. W 274.
- FK Krka – Fevdna knjiga škofije Krka 1403–1468. Kärntner Landesarchiv, Celovec. KLA 118-A-2/8.

a) Dostopno na portalu Hungaricana:¹¹¹

- DF – Magyar nemzeti levéltár (Madžarski državni arhiv), Budimpešta. Diplomataikai fényképgyűjtemény (listinska fototeka).
- DL – Magyar nemzeti levéltár (Madžarski državni arhiv), Budimpešta. Diplomataikai levéltár (listinski arhiv).

b) Dostopno na portalu Monasterium:¹¹²

KLA – Kärntner Landesarchiv, Celovec.

AUR – Allgemeine Urkundenreihe.

Objavljeni viri

- Birk, Ernst. »Urkunden-Auszüge zur Geschichte Kaiser Friedrich des III. in den Jahren 1452–1467 aus bisher unbenützten Quellen.« *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, XI, 1853, str. 139–176.
- Bizjak, Matjaž. »Gallenberški listinski arhiv in rodbinska genealogija.« *Zgodovinski časopis* 65, 2011, št. 3-4, str. 248–291.
- Celjska kronika – Die Cillier Chronik. Text mit kritischer Einleitung und historischen Erläuterungen. Franz Krones, *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz: Verlag Leuschner & Lubensky, 1883.
- Chmel, Josef. *Materialien zur Österreichischen Geschichte: aus Archiven und Bibliotheken*. Bd. 1/2. Erster Nachdruck. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1971.
- Ehingen, Reisen – Ehingen, Jörg von. *Des schwabischen Ritters Georg von Ehingen Reisen nach der Ritterschaft*. Hg. Franz Pfeiffer. Stuttgart: Litterarische Verlag, 1842.
- MDC IV/1 – *Monumenta historica ducatus Carinthiae (Die Kärntner Geschichtsquellen)*, 4. Band, 1202–1269, 1. Teil, 1202–1262. Hg. August von Jaksch. Klagenfurt: Fred v. Kleinmayr, 1906.
- MDC IV/2 – *Monumenta historica ducatus Carinthiae (Die Kärntner Geschichtsquellen)*, 4. Band, 1202–1269, 2. Teil, 1263–1269. Hg. August von Jaksch. Klagenfurt: Fred v. Kleinmayr, 1906.
- Mlinarič, Jože (ur.). *Zbirka listin 1246–1856*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1987 (Pokrajinski arhiv Maribor, Viri 3).

¹¹¹ <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/>

¹¹² <http://monasterium.net:8181/mom/home>

- Piccolomini, Eneas Silvius. *Historia Australis*. Hg. Martin Wagendorfer. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2009 (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum. Nova series, 24).
- Riechental, *Chronik – Chronik des Konstanzer Konzils 1414–1418 von Ulrich Riechental*. Hg. Thomas Martin Buck. Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen, Bd. XLI. Ostfilder: Jan Thorbecke Verlag, 2014.
- Starzer, Albert (Hg.). *Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1421–1546*. Veröffentlichungen der Historischen Landes-Commission für Steiermark, 17. Graz: Selbstverlag des Historischen Landes-Commission, 1902.
- Tafur, Pero. *Travels and Adventures 1435–1439*. Trans. and ed. by Malcolm Letts. London: Broadway House, Carter Lane, 1926 (The Broadway Travellers).
- TKL I – *Turjaška knjiga listin*. I. zv., 1218–1400. Ur. Miha Preinfalk in Matjaž Bizjak. Thesaurus memoriae. Fontes 3. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- Urkundenbuch 8 – Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch, Bd. 8. Hg. Hermann Hildebrand. Riga; Moskau: Verlag von J. Deubner, 1884.
- Vischer, Georg Matthäus. *Topographia Ducatus Stiriae*. Spremná beseda in redakcija: Ivan Stopar. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971.
- Weiss, Norbert. *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter: Quellen*. (Priloga k Weiss, Norbert. *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter vergleichende von Quellen zur Rechts-, Wirtschaft-, und Sozialgeschichte*. Forschungen zur Geschichtlichen Landeskunde der Steiermark. XLVI. Bd. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 2002).
- Zahn, Joseph. »Das Familienbuch Sigmunds von Herberstein.« *Archiv für österreichische Geschichte*, 39. Wien, 1868, str. 293–415.

Literatura

- »Veronika Deseniška«: https://sl.wikipedia.org/wiki/Veronika_Deseni%C5%A1ka (dostop: 15. maj 2022).
- Banfi, Jaka. »Uprava grofov Celjskih (1341–1456).« *Kronika* 70, 2022, št. 1, str. 21–58.
- Bünker, Johann Reinhard. *Ritter Jobst von Helfenberg: Hochwarer aus Gurk*. Metnitz, Kärnten, 1879.
- Caesar, Julius Aquilin. *Annales ducatus Styriae*. Tomus II. Graecii: typis haeredum Widmanstadii, 1773.
- Gubo, Andreas. »Der Cillier Erbstreit«. *Xenia Austriaca. Festschrift der österreichischen Mittelschulen zur 42. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Wien. III. Abtheilung. Moderne Philologie*. Wien: Carl Gerold's Sohn, 1893, str. 55–98.
- Gubo, Andreas. »Graf Friedrich II. von Cilli«. *Program des K. K. Staats-Gymnasiums in Cilli* 1887/8. Hg. Peter Končnik. Cilli: Johann Rakusch, 1888, str. 4–21.
- Gubo, Andreas. *Geschichte der Stadt Cilli*. Graz: Verlag von Ulrich Mosers Buchhandlung (J. Meyerhoff), k. u. k. Hofbuchhändler, 1909.
- Häbler, Konrad. *Das Wallfahrtsbuch des Hermannus Kunig von Vach und die Pilgerreisen der Deutschen nach Santiago de Compostela*. Strassburg: J. H. Ed. Heitz (Heitz & Mündel), 1899.
- Hagender, Otto. »Die Grafschaft Schaunberg. Beiträge zur Geschichte eines Territorium im späten Mittelalter.« *Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs*, 5. Bd. Graz-Köln: Hermann Böhlau Nachf., 1957.
- Hartman, Bruno. *Celjski grofje v slovenski dramatik*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977 (Razprave in eseji 21).
- Hechberger, Werner. *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter*. München: Oldenbourg, 2010 (Enzyklopädie deutscher Geschichte; Bd. 72).

- Heinig, Paul Joachim. »Die Türhüter und Herolde Kaiser Friedrichs III. Studien zum Personal der deutschen Herrscher im 15. Jahrhundert.« *Kaiser Friedrich III. (1440–1493) in seiner Zeit. Studien anlässlich des 500. Todestages am 19. August 1493/1993* (ur. Paul Joachim Heinig). Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1993.
- Kadich, Heinrich von. »Das Fürstendiplom der Grafen von Cilli«. *Monatsblatt der Kais. Kön. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Nr. 116, II. Bd., Nr. 56, Wien, August 1860.
- Kalchberg, Johann von. *Die Grafen von Cilli: eine Begebenheit der Vorzeit*. Cilli: F. J. Jenko; Graz: Leopold Simmon, 1792.
- Klaić, Nada: *Zadnji knezi Celjski v deželah Sv. Krone*. Celje: Prese, 1991.
- Kos, Dušan. »Problem Hermanovega sodišča«. *Zgodovina za vse*, XVI, 2009, 2, str. 5–14.
- Kos, Dušan. *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Kosi, Miha. »Celjski«: <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi1023780/> (dostop: 15. maj 2022)
- Kosi, Miha. »Dežela, ki je ni bilo. Posavinje med Kranjsko in Štajersko od 11. do 15. stoletja.« *Studia Historica Slovenica*, let. 8, 2008, št. 2–3, str. 527–564.
- Kosi, Miha. »Herman II. Celjski (okoli 1361–1435)«: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1023720/> (dostop: 15. maj 2022)
- Kosi, Miha. »Ulrik II. Celjski (okoli 1406–1456)«: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1023730/> (dostop: 15. maj 2022)
- Kotar, Jernej. »Apfaltreži na Gamberku«. *Kronika* 66, 2018, št. 2, str. 197–212.
- Kovačič, Mojca. »Veronika Deseniška – nesrečne ljubezni in prepovedane poroke v srednjem veku.« *Historični seminar* 6. Ur. Katarina Keber in Katarina Šter. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008, str. 9–40.
- Krones, Franz. *Landesfürst, Behörden und Stände des Herzogthums Steier 1283–1411*. Graz: Styria, 1906.
- Mlinar, Janez. *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005 (Historia: znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 11).
- Nared, Andrej. *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Arhiv Republike Slovenije, 2009 (Thesaurus memoriae. Dissertationes 7).
- Otorepec, Božo. »Seznam deželnih sovražnikov na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440. Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436–1443.« *Grafenauerjev zbornik*. Ur. Vincenc Rajšp. Ljubljana: ZRC SAZU, 1996, str. 331–342.
- Paravicini, Werner. *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters*. München: Oldenbourg, 2011 (Enzyklopädie deutscher Geschichte; Bd. 32).
- Pirchegger, Hans. *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters*, 3. Teil. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission, 1958.
- Ravnikar, Tone. »Prehod gradu in gosposčine Helfenberg v roke Žovneških svobodnikov.« *Studia Historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije*, 1, 2001, št. 2, str. 327–344.
- SBL IV – Slovenski biografski leksikon. Četrta knjiga. Ur. Alfonz Gspan in drugi. Ljubljana, 1980–1981.
- Schubert, Ernst. *Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter*. München: Oldenbourg, 1996 (Enzyklopädie deutscher Geschichte; Bd. 35).
- Štih, Peter. »Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske.« *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: ZRC SAZU, 1996.

- Štih, Peter. *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994 (Razprave Filozofske fakultete).
- Winklern, Johann Baptist von. *Chronologische Geschichte des Herzogthums Steiermark*. Graz: Franz Ferstl, 1820.

SUMMARY

Jobst of Helfenberg (c. 1388–1458): Veronika of Desenice's executioner?

Jaka Banfi

Jobst of Helfenberg was a member of the Helfenbergs, a lower nobility family (knights) from Lower Styria. The family can be traced back to 1251 with its first prominent member, Henry. Helfenberg Castle, after which the family was named, was owned by the Roman Catholic Diocese of Gurk, therefore, it is conceivable that the Helfenberg family were originally ministeriales of the Bishops of Gurk. The Helfenberg nobility lived in the Savinja region that was gradually incorporated into Styria after 1311. Consequently, that also brought about the integration of the Helfenbergs into the Styrian nobility. In 1340, they became liege subjects of the Lords of Sanneck (subsequent Counts of Celje).

Jobst was the son of the Styrian *Untermarschall*, Hans of Helfenberg, and was born around 1388. He dedicated his adult life to the service to the Styrian dukes and the Counts of Celje. He was the first known member of the Helfenberg family to hold office with the Counts of Celje. He was a master of the doorkeepers, *Hofmeister*, captain of Celje County and tax collector in Slavonia, while also holding office of the Styrian *Untermarschall* between 1426 and 1453. He was also a jailer of Frederick II, the Count of Celje, while the latter was imprisoned at Celje Upper Castle in 1426. In 1430, he accompanied the young Count of Celje, Ulrich II, on his journey to Spain. During the Celje-Habsburg War (1437–1443), he sided with Duke Frederick V of Styria, who later became king and emperor Frederick IV/III, however, he reconciled with the Counts of Celje after the feud and found his way back to their court. He died around 1458 and is believed to be buried in the family crypt at the Celje Minorite Monastery. Popular tradition holds that he was Veronika of Desenice's executioner, however, that could not (yet) be proven.

Aleksander Panjek

Črna leta in rdeče številke Ivana Černeta, župana v Tomaju sredi 18. stoletja: o dolžniško-upniških razmerjih na podeželju

Panjek, Aleksander, dr., red. prof., Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Oddelek za zgodovino, SI-6000 Koper, Titov trg 5, aleksander.panjek@fhs.upr.si, <https://orcid.org/0000-0001-8633-9010>

Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167), št. 1–2, str. 60–87, cit. 38

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Črna leta in rdeče številke Ivana Černeta, župana v Tomaju sredi 18. stoletja: o dolžniško-upniških razmerjih na podeželju

Prispevek nudi vpogled v naravo in mehanizme upniško dolžniških razmerij na slovenskem podeželju na primeru župana v Tomaju, pri čemer se opira na zapise nepremičninskih transakcij med kmeti v glavarstvu Devin na Krasu v 18. stoletju. Izkaže se, da je bilo kmečko zadolževanje prisotno že pred 19. stoletjem, da so na podeželju delovali posojilodajalci različnih družbenih slojev, da so se kmetje posluževali uradnih postopkov, da je zadolževanje lahko izhajalo iz podjetnosti ter da velike dote in neposrečeni podvigi niso nujno zamajali premoženja velikega kmeta, kakršni so tedaj bili kraški župani.

Ključne besede: kmečki dolгови, kmečke dote, kmečka podjetnost, Kras.

Panjek, Aleksander, PhD., Full Prof., Department of History, Faculty of Humanities, University of Primorska, SI-6000 Koper, Titov trg 5, aleksander.panjek@fhs.upr.si

Historical Review, Ljubljana, Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167), No. 1–2, pp. 60–87, 38 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The black years and red numbers of Ivan Černe, mayor of Tomaj in the middle of the eighteenth century: rural debt and credit relations

The paper provides an insight into the nature and mechanisms of credit-debt relationships in the Slovenian countryside, basing on the case of the mayor in Tomaj and relying on records of real estate transactions between peasants in the Devin manor (Karst) in the eighteenth century. It reveals that peasant resorted to debt before the nineteenth century, that lenders from different social classes operated in the countryside, that peasants used official credit procedures, that borrowing could originate from economic agency, and that large dowries and ill-fated ventures did not necessarily sway the property of a large peasant, such as the mayors in the Karst at that time.

Key words: peasant debts, peasant dowries, peasant economic agency, Karst

Uvod

Ali je zemljiški trg med kmeti obstajal in kako je deloval, sta pomembna pokazatelja v zgodovini podeželja.¹ Obstoj zemljiškega trga izkazuje pravico kmetov do bolj ali manj prostega razpolaganja s kmetijami in zemljišči, kar je relevantno za razumevanje samih temeljev kmečke družbe tako s socialnega kot ekonomskega vidika. Njegovo delovanje pa nakazuje na možnosti gospodarske rasti, ker zemljiški trg omogoča dinamično prilagajanje ekonomskim razmeram in s tem večjo ali manjšo zmožnost kmetov, da se aktivno odzivajo na tržne priložnosti s kupovanjem ali prodajo takih ali drugačnih vrst zemljišč.² Poleg tega je pomemben vidik trga kmetijskih zemljišč njegova povezanost s kreditnimi razmerji, saj je bila zemlja za kmeta pomembna osnova za pridobivanje posojil in je obenem predstavljala priložnost finančnega poslovanja urbanih in podeželskih podjetnežev. O tem obstaja dolga tradicija zgodovinske literature na primer v sosednjem severnoitalijanskem prostoru za zgodnji novi vek.³ Namen kmečkih posojil ni bil le premagovanje začasnih preživetvenih stisk, temveč tudi pridobivanje finančnih sredstev za udejanjanje podjetniških pobud v neagrarnih dejavnostih, kot nazorno izkazujeta bližnja Karnija in Beneška Slovenija.⁴ Kreditno poslovanje na podeželju in kmečko zadolževanje sta bila že v zgodnjem novem veku razširjena ne le v neposredni zahodni soseščini. To je bil širši evropski fenomen, ki je predmet številnih raziskav in tudi sintez. Laurence Fontaine na primer razkriva ekonomsko kompleksnost pojava, njegovo vpetost v socialne in kulturne dejavnike in »kmečko logiko dolgov«.⁵

Že klasična in obenem najtemeljitejša obravnava te teme pri nas so »Kmečki dolgovi na Slovenskem« Žarka Lazarevića, ki obravnava obdobje od druge polovice 19. stoletja dalje.⁶ Uveljavljena interpretacija v našem zgodovinopisju osrednji mejnik v zgodovini kmečkega zadolževanja prepozna v zemljiški odvezi sredi 19. stoletja ter v njenih gospodarskih in socialnih posledicah. K temu naj bi bistveno pripomoglo »prodiranje kapitalističnih odnosov« in »uvedba denarnega

¹ Prispevek je nastal na podlagi raziskav, financiranih iz projekta ARRS J6-3143 »Slovenska zgodovina v malem: kontinuitete in spremembe v vaški skupnosti v dolgoročni perspektivi (Tomaj, 16.–20. stoletje)«.

² Béaur in Chevet, *Institutional changes*, str. 19–23.

³ Corazzol, *Fitti e livelli*.

⁴ Fornasin, *Ambulanti, artigiani e mercanti*; Beguš, *Ekonomija in avtonomija*, str. 153–157.

⁵ Fontaine, *The moral economy*, str. 41–69.

⁶ Lazarevič, *Kmečki dolgovi*.

poslovanja« na vasi, tako da se o tem času piše kot o »prvem obdobju zadolževanja kmetov«.⁷ Ferdo Gestrin v svojem tridelnem pregledu gospodarskega razvoja in gibanj na Slovenskem med 16. in 19. stoletjem sicer omenja kmetije, ki so se za časa Ilirskih provinc »smele zadolževati«. Obenem pa o prvih dveh desetletjih po zemljiški odvezi piše, da se je »že tedaj začelo zadolževanje podeželja«, medtem ko za obdobje do vključno 18. stoletja kmečkih dolgov sploh ne omenja.⁸ To še ne pomeni, da je zavedanje o obstoju dolgov med kmeti tudi v zgodnejših obdobjih povsem odsotno. O tem nam priča Bogo Grafenauer v svojem najbolj problemsko naravnem prispevku k preučevanju kmečke ekonomije, v katerem se osredotoča tudi na metodološke izzive in problematičnost virov za rekonstrukcijo gospodarskih računov posameznih kmetij za obdobje pred 19. stoletjem. V svojem »Gospodarskem obratu kmetije« je namreč pomenljivo opozoril na to, da bi morala taka analiza med drugim zajeti tudi »zadolžitev«.⁹ Si pa moramo priznati, da kmečki dolгови v zgodnjem novem veku niso tema, ki bi doslej pritegnila veliko specifičnega interesa slovenskih zgodovinarjev, vključno z avtorjem tega prispevka. Razen morda omembe dejstva, da po kmečkem uporih iz leta 1713 na Tolminskem niso mogli prodati zaseženih kmetij tudi zato, ker so bile preobremenjene z dolgi. Goriški glavar de Wildenstein in davčni nadzornik Goriške grofije Roglovič sta oblastem predlagala, da bi se zasegi kmetij 61 upornikom pretvorili v denarne kazni, saj bi sicer državna blagajna ne imela nič od tega. Upniki s predkupno pravico so namreč bili tako številni, donosnost kmetijstva tako nizka, dajatve pa visoke, da ni bilo najti nikogar, ki bi jih odkupil¹⁰ – kar je svojevrsten, a prepričljiv dokaz, da je visoka kmečka zadolženost pri nas obstajala že v zgodnjem novem veku.

Prispevek nudi vpogled v obstoj, naravo in mehanizme upniško dolžniških razmerij na slovenskem podeželju pred 19. stoletjem, pri čemer se opira na zapise nepremičninskih transakcij med kmeti v gospodstvu in glavarstvu Devin na Krasu.¹¹ Niz razpoložljivih dokumentov pokriva dobro dvanajstletje sredi 18. stoletja: najstarejši je iz januarja 1747, zadnji pa je datiran marca 1759. Zapisi so dveh vrst, ki se med seboj nekoliko razlikujeta in pričata o dveh različnih fazah postopka. Prvo vrsto predstavljajo cenitve nepremičnin, ki so bile predmet transakcije, drugo pa notarski zapisi. Prve so praviloma natančnejše pri navedbi kraja (vasi), narave in vrednosti posameznih nepremičnin, kot so njive, travniki, stavbe in drugo, ter njihovih sestavnih delov in lastnosti, drugi pa z večjo doslednostjo in natančnostjo opredeljujejo finančno-pravne vidike transakcije, na primer obliko plačila, obseg

⁷ Trček in Gestrin-Melik po Lazarevič, *Kmečki dolgi*, str. 13–14.

⁸ Gestrin, *Oris gospodarstva* (1); Isti, *Oris gospodarstva* (2), str. 68 in Isti, *Oris gospodarstva* (3), str. 133–134.

⁹ Grafenauer, *Gospodarski obrat kmetije*, str. 623.

¹⁰ Panjek, *Una grande sollevazione*, str. 194.

¹¹ AST, ATTA, b. 195.1-2, fasc. 6, 7, 11, 12, 13. Vsi podatki in informacije v tem članku so povzeti iz teh arhivskih virov, razen kjer je drugače navedeno. Posamezni listi, strani in zapisi transakcij niso oštevilčeni, zato razpolagamo le s številko na ravni fascikla, vsak od katerih vsebuje na desetine do stotine zapisov, in z datumom posameznega zapisa; slednji si večinoma sledijo v kronološkem redu, vendar z nerednimi izjemami. Zapisi cenitev so hranjeni v fasciklih št. 6, 7 in 13, notarski zapisi pa v fasciklih št. 11 in 12.

dajatev, ki bremenijo zemljišča, bolje predstavijo nastopajoče akterje in včasih tudi razloge, zakaj je prišlo do transakcije (poplačilo dolga, izplačilo dote). Cenitve in notarski zapisi so ohranjeni v ločenih fasciklih in se znotraj omenjenega intervala (1747–1759) le deloma časovno prekrivajo, in sicer v obdobju 1752–1756. Sklop dokumentov izpričuje okoli sedemsto različnih transakcij, ki so večinoma kupoprodaje, dedovanja, dote in zasegi ter so v fazi obdelave in analize v sklopu širše študije.

Iz te obsežne mase podatkov in primerov se tu osredotočamo na omejeno število transakcij, katerim je skupno dvoje: da sodijo v kategorijo zasegov zaradi izterjave dolgov in da zadevajo istega glavnega akterja. Ta bo tudi osrednji lik naše obravnave, in sicer Ivan Černe¹² iz Tomaja. Njegov primer odstopa od povprečja množice transakcij in njihovih akterjev. Izjemen je v dveh pogledih, zaradi katerih se bomo posebej osredotočili ravno nanj: ker nastopa v številnih zadevah in ker izstopa po vrednosti zajetega premoženja. Zato njegovega primera ne moremo imeti za reprezentativnega v smislu nekega povprečja, se pa v njem kažejo številne sestavine in značilnosti zemljiškega trga med kmeti na Krasu sredi 18. stoletja, ki so večinoma slabše poznane. To posebej velja za dolžniško-upniška razmerja, ki bodo ves čas v središču naše pozornosti.

Znano je, da so bila komorna prizadevanja s konca 16. in začetka 17. stoletja za (plačljivi) prehod iz zakupnega v kupni pravni status zajmov (kmetij) na območju Krasa neuspešna in da so kmetje kljub temu lahko kupovali in prodajali zemljišča. Specifično za Tomaj, kjer se odvija tudi večina tu obravnavanih zadev, vemo, da so na začetku 17. stoletja kupoprodaje zemljišč potekale na podlagi lokalnega običajnega prava s postopkom v ustni obliki med samimi kmeti.¹³ S postopkovnega vidika je to opazna razlika s stanjem, kakršnega tu razkrivamo sredi 18. stoletja, ko uprava devinskega gospostva in glavarstva regulira, nadzira in izvaja postopke nepremičninskih transakcij. Sicer v dokumentih, ki so osnova pričujoči razpravi, pravni status zemljišč in kmetij nikoli ni naveden, razen v razmeroma redkih posebnih primerih, kot so dejstvo, da se zemljišče nahaja na komorni zemlji, pripadajoči Devinu, da je zemljišče, ki ga prodaja ženska, v njeni osebni posesti (zaradi česar lahko z njim razpolaga) ali da zemljiški gospod ni devinski, temveč nekdo drug, saj so v tem primeru pristojbine od transakcije pripadale slednjemu.¹⁴

Članek po svoji strukturi odraža dvojni metodološki pristop. V prvem delu so kreditni in dolžniški posli Ivana Černeta predstavljeni v obliki nekakšne »goste pripovedi«, ki je značilna za socialno zgodovino, čeprav je tu prežeta z gospodarskimi podatki. Njen namen je zamotano in mestoma hektično sosledje zapletov in razpletov splesti v logično in razumljivo kronološko zaporedje. V drugem delu članek ubere bolj ekonomsko zgodovinsko kvantitativno metodo, ki nam omogoči

¹² V virih iz 17. 18. stoletja je priimek večinoma zapisan v skladu z italijansko fonetiko kot *Cergna*, a najdejo se tudi drugačne oblike, ki kažejo na to, da gre za priimek »Černe«. V 19. stoletju se je zapis spremenil in uveljavil v obliki »Černe«. To je tudi oblika, ki jo uporabljamo v tem članku.

¹³ Za širšo sliko Panjek, *Fevdalna renta*; specifično za Tomaj pa Panjek, *Pravda o spornem hramu*.

¹⁴ Za umestitev primorskega primera v slovenski in vzhodnoalpski kontekst glede posestnih pravic, deljivosti kmetij in prodaje zemljišč glej Panjek, *Land will tear us apart*.

jasnejšo predstavo o obsegu in vrednosti kreditnih poslov in dolgov Ivana Černeta ter njihovega končnega izida v rdečih številkah. V tretjem razdelku poskuša povezati posamezne ugotovitve in hipoteze ter jih stkati v kolikor toliko koherentno celoto. V zaključkih so podane temeljne ugotovitve o naslovni temi.

1. Zapleti in razpleti

Družina Černe je bila v 18. stoletju med vidnejšimi v Tomaju, saj je več njenih članov zasedalo položaj župana, sam Tomaj pa je bil po gospodarskem potencialu in administrativni vlogi med pomembnejšimi vasmii v devinskem gospostvu in glavarstvu. Na mestu župana v Tomaju v letih 1696–1698 zasledimo Marka Černeta, leta 1715 Andreja v letih 1723–1739 pa Tomaža. Naš osrednji lik Ivan Černe je bil tomajski župan najkasneje od januarja 1748 in ga na tem položaju srečamo do začetka leta 1753, ko je 12. januarja že naveden kot »bivši župan«. Kasneje je kot župan v Tomaju uradoval še Jožef Černe (1771).¹⁵

Zaradi večje jasnosti je kreditne zaplete Ivana Černeta smiselno ločiti na več zadev, ki so potekale bolj ali manj vzporedno in katerih seznam že sam po sebi priča o njihovi razvejanosti. Poimenovali jih bomo: »zadeva Stankič-Miller«, »zadeva Petelin«, »zadeva Rože«, »zadeva Fattor-Ritterman«, »zadeva Bratovščina« in »zadeva Zlobec«.

Na začetku petdesetih let 18. stoletja je bil župan Ivan Černe na prvi pogled na lokalnem kreditnem trgu dejaven v skladu z vzorcem nekaterih drugih županov, ki jih srečujemo v devinski dokumentaciji o nepremičninskih transakcijah, saj je imel skoraj 360 lir terjatev do sovaščana Ivana Petelina. A Černe ni le posojal, temveč si je tudi izposojal. Za takojšen občutek povejmo, da je ob koncu teh poslov v letih 1753–1757 Ivan Černe skupaj izgubil premoženje v vrednosti skoraj 2.700 beneških lir ali 600 goldinarjev kranjske veljave. Pri branju teh vrednosti je za primerjavo koristno vedeti, da je bila lepša kraška kmečka hiša (a ne nova) tedaj vredna okoli 300 lir, dobra dota kraške neveste pa je znašala okoli 500 lir, medtem ko je bila že povsem dostojna dota plemkinje na Kranjskem 500 goldinarjev.¹⁶

Sledeč časovnemu zaporedju bomo najprej navedli dve transakciji, ki nista izrecno in nedvoumno povezani s kreditno-dolžniškimi razmerji našega osrednjega lika, a prispevata k njegovemu orisu – posebej prva, ki smo jo poimenovali »zadeva Stankič-Miller« in o kateri žal nimamo prav veliko informacij. Februarja 1752 je devinsko sodišče razsodilo v prid Urše, hčere pokojnega Andreja Stankiča, poročene z Jurijem Millerjem. Prisodilo ji je očetovo premoženje na območju vasi Vrhovlje (pri Tomaju), »ki ga je dotlej držal Ivan Černe župan v Tomaju«. Kmalu zatem je Urša Stankič, por. Miller, prejela sodno odredbo, s katero je uradno »pridobila posest nad omenjenim premoženjem«. Hkrati je odredba »navedenemu županu zapovedovala, naj se ne vmešava« več. Zaradi svojega »bednega stanja«

¹⁵ AST, *ATTA* b. 202.1, fasc. 15, 17, 29, 36, 41, 42 in AST, *ATTA*, b. 195.1-2, fasc. 6, 7, 11, 12, 13 (za Ivana); ŠAK, ŽT, MKK 4 (za Andreja). Navedene letnice ne pomenijo celih obdobj županovanj, temveč leta, ko smo zasledili omembo posameznikov na položaju župana.

¹⁶ Štuhec, *Besede, ravnanja in stvari*, str. 137.

zakonca Miller nista mogla prevzeti kmetije, saj nista imela potrebnih sredstev za obdelovanje in plačevanje dajatev, še manj pa za poplačilo »številnih dolgov, ki jih je pustil navedeni oče«. Zato sta kmetijo prodala krajanu Marku Živcu za skromni znesek 15 ducatov (90 lir), ki jih je kupec zakoncema Miller izplačal v gotovini pred notarjem že proti koncu marca 1752. Prodajalca sta kupcu darovala vrednost, ki bi morebiti presegala vsoto kupnine in dolgov. Vrednost kmetije je bila ocenjena na 2.084,8 lir bruto oziroma 1.472,80 lir neto (brez dajatev), obsegala pa je domačijo (hiša, dvorišče in podrtija), šest njiv (skupaj 0,6 ha) ter deset travnikov (skupaj 5 ha). Kupec Marko Živec je nato leta 1756 prodal ogromen, 2,75 ha velik travnik, da bi poravnal dolgove do urbarja v vrednosti 672,95 lir, ki so bremenili prevzeto kmetijo Stankič; poplačilo teh dolgov je prevzel kupec travnika Tomaž Ravbar namesto izplačila kupnine prodajalcu (Živcu). Koliko je bilo drugih dolgov in kdo so bili upniki, nam dokumentacija žal ne pove (morda je med njimi bil tudi Ivan Černe, ki si je zaradi tega lastil prihodke od kmetije Stankič). V vsakem primeru je mogoče opaziti, kako si je naš župan prilastil kmetijo, s katere ga je odslovila šele odredba sodišča, kar po eni strani priča o njegovi socialni moči, po drugi pa nakazuje, da je bil njegov ugled načet. Prav tako ni mogoče zatrditi niti izključiti, da je januarja 1753 Jožef Štoka s prodajo njive v Tomaju, vredne okoli 60 lir, tedaj že bivšemu županu Ivanu Černetu v resnici poravnal svoj dolg.

Z zanesljivejšimi informacijami o dolžniško upniških razmerjih našega osrednjega lika začnemo pri terjatvi v »zadevi Petelin«. Proti koncu meseca marca 1753 je Ivan Černe z gospo Živec¹⁷ v Gočah podpisal pogodbo, na podlagi katere je odkupil terjatve, ki jih je imela do Ivana Petelina. Gospa Živec, ki predstavlja primer ženske posojilodajalke, je Petelinu posodila 31 ducatov in jih zavarovala z »jusom« nad Petelinovo njivo »Pod britofam« v Tomaju. V zameno je moral Petelin vsako leto gospe Živec plačevati najemnino (obresti) v pšenici. A glavnice posojila ni povrnil in ji je poleg tega ostal dolžan tudi nekaj zapadlih najemn, tako da je njegov skupni dolg znašal blizu 237 lir. Po vsej verjetnosti je tudi Ivan Černe Petelinu posodil denar v isti obliki, saj je bila njegova terjatev sestavljena iz 54 ducatov glavnice in 24 lir neporavnanih obveznosti v pšenici. S tem ko je Černe odkupil terjatve gospe Živec, je postal edini Petelinov upnik. Junija 1753 je bila izvedena cenitev Petelinove njive kot podlaga za izvršbo, torej njen zaseg za poplačilo dolgov.

A takrat je v Tomaju že prišlo do zamenjave župana. Konec meseca marca 1753 na tem položaju prvič srečamo bivšega podžupana Marka Živca. Ni izključeno, da je izguba pomembne vloge botrovala plazu pravnih postopkov, ki so se nenadoma zgmili na bivšega župana Ivana Černeta. Odtlej namreč časovnica dogodkov deluje, kot bi upniki čakali na trenutek, ko ne bo več župan (ali pa verjamemo naključjem). Prvi udarec je Ivan Černe sicer prejel že v zadnjem letu svojega uradovanja, ko mu je sodišče odvzelo upravljanje kmetije Stankič v Vrhovljah. Morda je tisti dogodek

¹⁷ V virih iz 18. stoletja je priimek zapisan v skladu z italijansko fonetiko kot *Siviz* ali v podobnih različicah. Kasneje je zapis doživel nekaj prehodov, ko se najdejo zapisi (slovenjeno) Šivic in Živic, npr. »Živic (Shivitz, Šivič) Valentin Matija« (1828–1917), Slovenska biografija, Živic, Matija Valentin. Danes temu priimku na Krasu ustreza oblika Živec, ki jo tu uporabljamo.

botroval k temu, da ni bil potrjen za nov mandat na položaju, prav gotovo pa je ostalim njegovim upnikom, ki jih bomo postopoma spoznavali, nakazal, da je bilo na devinskem sodišču mogoče dobiti pravdo proti županu (nato bivšemu županu). Prva slaba novica za Ivana Črneteta po izgubi položaja se v dokumentaciji pojavi v »zadevi bratovščina«. Po odredbi devinskega sodišča sta se konec junija 1753 izvedla cenitev in zaseg njegovih njiv zaradi dolgov, ki jih je imel do Bratovščine Svetega rožnega venca iz Tomaja. Ker je odredba sodišča sledila prijavi, je slednja morala biti vložena že nekaj mesecev pred izvedbo cenitve, torej bolj ali manj v času, ko je Černe zaključeval svoj županski mandat.

Vendar to še zdaleč ni vse, kar se je Ivanu Črnetu dogodilo v njegovem najbolj črnem letu 1753. Le slab mesec po cenitvi njegovih njiv za izvršbo v korist vaške bratovščine se je našemu Ivanu začela razpletati tudi »zadeva Rože«. Na devinskem sodišču je konec julija istega leta izgubil v pravdi s sestro Uršo, poročeno Rože,¹⁸ glede izplačila vrtoglave dote v višini »sto skudov po 10 lir«, to je 1.000 lir z dodatkom »enega cekina«. To sicer ni bila zadnja sodba v zadevi Rože, daleč od tega, a so se mu odtlej začeli nabirati sodni stroški in zamudne obresti. Ker gre v tretje rado, je 20. novembra 1753 devinsko sodišče izdalo še eno odredbo za zaseg nad premoženjem bivšega župana Ivana Črneteta, in sicer zaradi prijave terjatev, ki jih je izkazoval Giuseppe Fattor. S tem v dokumentaciji začnemo slediti še »zadevi Fattor-Ritterman«. Le teden dni zatem je v bližnji vasi Skopo na domu novega tomajskega župana Marka Živca nastal notarski zapis, s katerim se je »zadeva bratovščina« zaključila z uradnim prenosom posesti zemljišč Ivana Črneteta v korist »častitljive bratovščine svetega rožnega venca tomajske«, ki jo je ob prevzemu zastopal Ivan Kokoravec. S tem je Černe dokončno izgubil dva »kosa njive« za 0,4 ha s 164 trtami, »z njihovimi drevesi« in z dvema češpljama v skupni vrednosti blizu 510 lir. O namenu posojila nimamo informacij, kakor tudi ne o znesku dolga, ki pa je moral biti enakovreden neto vrednosti zaseženih zemljišč.

Po treh zaporednih udarcih v zadevah »Bratovščina«, »Rože« in »Fattor-Ritterman« je Ivanu Črnetu vendarle uspelo to neuspehov polno leto 1753, v katerem se je bil poslovil tudi od županskega položaja, zaključiti s pozitivno noto. Decembra je bila namreč izvedena cenitev njive »Pot Britofam« zaradi njegovih terjatev do Ivana Petelina. Od njenega dejanskega prevzema je Ivana Črneteta ločil le še uradni notarski zapis, ki se je zamaknil v naslednje leto.

A pred zaključkom tega postopka se mu je pripetil še en zaplet, saj je dolжник Ivan Petelin preminul. Verjetno so ravno zaradi tega v aprilu 1754 natančno izračunali in v obliki dvostavnega knjigovodstva zapisali nekoliko zapleteno stanje vzajemnih dolgov in terjatev med upnikom (Černe in vdova Živec) in dolžnikom Petelinom, ki ga je pri obračunu zastopal zet Marko Slavec v imenu svoje tašče Katarine, vdove po Ivanu Petelinu (tabela 1).

¹⁸ V virih iz 18. stoletja je priimek dosledno zapisan v skladu z italijansko fonetiko kot *Rose*, kar lahko ustreza slovenskima oblikama »Rože« ali Rože«. Ker je v kraju uveljavljena oblika »Rožec«, prevzemamo njeno uporabo.

Tabela 1. Izračun dolga Ivana Petelina do Ivana Černeta, zapisal devinski kancelar 23. aprila 1754

	Aktiva – Debetna stran (Deve dare: »mora dati«)	Pasiva – Kreditna stran (Deve avere: »mora prejeti«)
1.	<i>Mora dati Petelin kot izhaja iz procesa 54 dukatov to je 324 lir. Pšenice 4 polovnike to je 24 lir. Za stroške procesa 11:10 lir.</i>	<i>Za njivo, zaseženo zaradi tu nasproti zapisanega dolga, imenovano Pot Britofam, po odštetih dajatvah in X. denarju ocenjeno neto 93 dukatov in 3:3 lire, to je 561:3 lir.</i>
2.	<i>Mora dati za dolg gospe Sivic 31 dukatov to je 186 lir. Pšenice po goriški meri 5,5 polovnikov to je 35:17 lir. Plus za drugih 2,5 polovnikov to je 15 Lir. Lir 596:7 Plus vdova mora dati za zaprisežence 4:10 lir. Lir 600:17</i>	<i>Plus za skupaj 3 čebre belega vina in terana, prejete ob trgatvi leta 1752 po 9 lir za čeber to je 27 lir. Plus mora prejeti 4:10 lir, ki jih bo gospa Sivic morala dati Černetu to je 4:10 lir. Lir 592:13</i>
	<i>Prepišem sem nasprotni znesek v višini Lir 592.13</i>	
	<i>Po odštetem tem znesku ostaja vdova Petelin dolžna 8:4 lir.</i>	

Zatem sta se v poletnih mesecih leta 1754 v negativno smer razpletali tako »zadeva Fattor-Ritterman« kot »zadeva Rože«. V prvi od obeh je bila konec junija izdana odredba sodišča za zaseg zaradi terjatev, ki jih je na sodišču prijavil še Matia Ritterman. S tem so bili podani pogoji, da se terjatvi obeh upnikov (Fattor in Ritterman) povežeta in združita v enotno izvršbo. Še huje je bilo v zadevi, vezani na neizplačano doto v korist sestre Urše, omožene Rože, saj je 31. julija 1754 Ivan Černe z bratom Jakobom izgubil še drugo tožbo. Tokrat je sodba odredjala zaseg zemljišč ustrezne vrednosti. V tej zadevi so se mu poleg glavnice (dote) še naprej kopičile dolžniške obresti in nabirali sodni stroški izgubljenih pravnih. K sreči se mu je tudi to leto zaključilo z žarkom upanja, saj je 30. novembra končno uradno prejel v posest njivo Pod britofom, s čimer je bil poplačan za Petelinov dolg in prevzete terjatve gospe Živec. Ob tej transakciji je Ivan Černe »izjavil, da je bil zadovoljen«. Ne gre pa prezreti dejstva, da je s prevzemom Petelinovega dolga do gospe Živec taisti gospe moral izplačati 237 lir.

A novo leto bi se težko začelo s slabšimi obeti, saj je že 7. januarja 1755 devinsko sodišče sestri Urši odobrilo zaseg premoženja Ivana Černeta zaradi neizplačane dote, zamudnih obresti in sodnih stroškov. Zneski so tu šli v višave. Tudi sicer so se njegove zadeve kar vrstile na dnevni red devinske uprave in se zanj pretežno odvijale v negativno smer. Marca je bila zabeležena še cenitev travnika, ki ga je imel v sosednji vasi Vrhovlje, in sicer v postopku zasega za poplačilo terjatev povezanih upnikov Fattorja in Rittermana. Bilo je le še vprašanje časa, kdaj bo travnik tudi dejansko izgubil. A pred tem je prišlo do novosti v zvezi s sestrično doto.

Glede na predhodni izgubljeni tožbi s sestro Uršo in v prvih dneh januarja odrejeno izvršbo je našemu Ivanu uspelo vsaj delno omiliti težave na tej fronti. V prvih mesecih leta je poskušal sestro prepričati in izprositi, naj vendarle popusti pri svojih zahtevah. Uspelo mu je le deloma. Sestra in svak sta sicer ostala neomajna,

a mu vendarle prišla nekoliko naproti in privolila v kompromisno rešitev. Tako je bil v »zadevi Rože« 8. aprila 1755 pred devinskim notarjem sklenjen dogovor med Ivanom Černetom in bratom Jakobom ter njuno sestro Uršo z možem Andrejem Rožetom o načinu izplačila dote. Kompromis je predvideval, da mora vsak od obeh bratov sestri izplačati 125 dukatov, kar je skupaj znašalo 250 dukatov oziroma 1.500 lir, poleg tega pa sta ji brata morala dati vsak po eno mlado kravo. Dogovor je predvideval obročno izplačilo v treh letih, letni obrok je skupaj znašal 500 lir. Če kateri od njiju ne bi plačal svojih obrokov pravočasno, bi samodejno obveljali prejšnji sodbi in bi se posledično izvršil zaseg zemljišč. S tem je sestra popustila svojima bratoma, ki sta bila v slabšem pogajalskem položaju zaradi že odrejene izvršbe, a je še vedno zahtevala bistveno več od izhodiščnega zneska dote. Besedilo dogovora je zanimivo branje.

Na torkov dan, 8. aprila 1755 v Devinu

Ker je bilo s ponovljenima sodbama, eno z dne 23. julija 1753 in drugo z dne 31. julija 1754, Andreju in Urši, zakoncema Rože, prisojeno plačilo dote v višini sto skudov po deset lir, ki sta jima ga bila dolžna Ivan in Jakob brata Černe, ter enega cekina v dar z obrestmi in stroški pravedanja, in kot je bolj videti v omenjenih sodbah, na katere se sklicujemo itd., in glede na to, da je bila zakoncema Rože z odredbo z dne 7. januarja tekočega leta priznana pravica, da lahko oddelita toliko premoženja bratov oziroma svakov Ivana in Jakoba Černeta po njuni izbiri do vrednosti zneska, ki ga je priznal in opredelil ta Plemeniti Urad v Devinu, vključno s stroški, nastalimi do današnjega dne, kar skupaj znese dukatov 298 in lir 4:16, ter na osnovi tega, da zakonca Rože pomilujeta stanje, v katerem se nahajata omenjena Černeta, in ugodita njunemu rotnju glede na to, da so si bližnji sorodniki, so se pred mano, notarjem, in pričami pogodili in dogovorili kot sledi.

To je, da Ivan in Jakob, brata Černe, prostovoljno priznavata in slovesno zavezujeta sebe in svoje dediče, da bosta zakoncema Rože in njunim dedičem izplačala v gotovini dukatov po šest lir sto in petindvajset vsak, poleg mlade krave ravno tako vsak, na sledeči način in pod sledečimi pogoji.

- 1. Na prihodnjega svetega Egidija dan 1755 bo vsak
od obeh bratov izplačal dukatov št. 41 lir 4.*
- 2. Na svetega Egidija leta 1756 prav tako dukatov št. 41 lir 4.*
- 3. Na svetega Egidija leta 1757 enako bo vsak
od njiju izplačal dukatov št. 41 lir 4.*

S tem bo dosežena dogovorno določena vsota dvestopetdesetih dukatov, poleg dveh mladih krav, ki morata biti izročeni v roku treh let.

Poleg tega sta se zavezala in se slovesno zavezujeta navedena brata Černe, da če bo katerikoli od njiju ob predvidenem času opustil plačilo obroka, pa naj bo to prvi, drugi ali tretji, se pričujoči dogovor pri priči šteje za ničnega in morajo obveljati dvakratne sodbe, izrečene proti njima, tako da zakonca Rože z njunimi dediči moreta in hočeta zdaj za tedaj poslužiti se prisojene oddelitve za vse, kar bi jima utegnili ostati dolžna v skladu z razsojenim brez najmanjšega hrupa in spora, ter hočeta, da bo zadostovala enostavna prigrasitev pri Plemenitem Uradu v Devinu za to, da se doseže takojšnja izvršba, in vse to pod prostovoljno sodbo, ki je nepreklicna iz kateregakoli razloga, tako kot če bi jo izrekel pristojni sodnik ter brez kakršnekoli mogoče nasprotne izjeme. Na podlagi teh dogovorov in zavez, ki sta jih sprejela večkrat omenjena brata Černe, tu prisotni Andrej Rože, ki se je zglasil tudi v imenu svoje žene, odobri zgoraj navedeno

podaljšanje roka in priznani popust.

Vse to sta ena in druga stran pred mano, notarjem, in pričami obljubili in obljubljata, da bosta nepreklicno obdržali in spoštovali ter da ne bosta nikdar ponaredili, ugovarjali ali kršili iz katerekoli zamisljive namere, razloga ali izgovora, pod vzajemnim jamstvom vsega njihovega premoženja, premičnega in nepremičnega, sedanjega in prihodnjega ...

Prisotna Andrej Petrač in Martin Kupec priči.

1756, dne 11. marca sem prejel od Andreja Rožeta na račun tega, kar mi je bil dolžan za stroške v sporu s Černetovimi, lir 10:10.

Medtem ko je bila izhodiščna dota določena v znesku 1.000 lir in en cekin, se je zaradi zamudnih obresti in sodnih stroškov skorajda podvojila, saj je dolg do sestre narasel na vrtoglavih 1.792,8 lir (298 ducatov in 4,8 lir). Sestra se je sicer usmiliła bratov in svoje zahteve spustila na 1.500 lir (to je skoraj 300 lir oz. 16 % »popusta«), kar pa je še vedno za 50 odstotkov presegalo že tako zelo visoke izhodiščne dote za tedanje in tamkajšnje razmere, saj so se bogatejše dote na Krasu sukale med 450 in 600 lirami. Za naš namen pa je posebej zanimivo, kako sta sestra in svak menila, da sta brata Černe v pomilovanja vrednem stanju. Na podlagi do tu rekonstruiranih dolžniških peripetij povsem razumemo in si zlahka predstavljamo, kako je Ivan Černe od januarja do aprila sestro rotil, naj mu vendarle prizanese. Pomilovanja je bilo očitno dovolj za to, da je pristala na kompromisni dogovor in privolila v znižan znesek ter obročno izplačilo, ne pa tudi za to, da ne bi zahtevala vsaj večjega dela obresti poleg glavnice dote. Potrpljenje je skoraj presahnilo, saj je svojo pravico Urša dosegla celih petnajst let po poroki z Andrejem Rožetom, sklenjeni 9. februarja 1738.¹⁹ Dodajmo, da je družina Rože pripadala stari pomembnejši in premožnejši vaški rodbini, iz katere so že v prvi polovici 17. stoletja izhajali tomajski župani (npr. Pavel Rože leta 1621).²⁰

Vzporedno z »zadevo Rože« se je naglo odvila še »zadeva Fattor-Ritterman«. Po omenjeni cinitvi travnika, zabeleženi marca, je svoj epilog dobila že med aprilom in majem 1755. Konec aprila je nastal notarski zapis, ki je povezal terjatve obeh upnikov do Ivana Černeta s stroški postopka v skupni višini malenkost čez 49 ducatov. Fattor in Ritterman sta izjavila, da sta že prejela celoten znesek od tretje osebe, in sicer Mateja Ravbarja iz Vrhovelj, ki mu je na tej podlagi pripadal zaseženi travnik. Sredi maja je bil nato tudi uradno izveden odvzem zemljišča Ivanu Černetu s predajo Mateju Ravbarju. Tak razplet je bil najugodnejši za oba posojilodajalca, saj sta bila takoj poplačana v gotovini in jima ni bilo treba plačati 10 % pristojbine na vrednost zaseženega zemljišča. Prevzemnik Ravbar pa je izkoristil priložnost in si zagotovil lep in velik (0,8 ha) travnik v svoji vasi, ki bi sicer težko prišel na trg. Najkrajšo je potegnil zarubljeni dolžnik Ivan Černe, ker je – kot se je dogajalo ob vsakem zasegu – za poplačilo veljala neto vrednost zemljišča, to je z odšteto obremenitvijo z dajatvami in dodatno znižana za znesek 10-odstotne davščine na promet z zemljišči. Na ta način je bil zarubljeni vselej ob nepremičnino višje vrednosti od neporavnane dolga, tako da je bila škoda še toliko večja.

¹⁹ ŠAK, ŽT, MKP 2.

²⁰ AST, ATTA, b. 196.1, fasc. 6.

K temu velja dodati, da je med stroške postopka, ki so se odštevali od vrednosti zemljišča in so na ta način dejansko bremenili izterjanega dolžnika, sodilo tudi plačilo za delo merilcev in cenilcev. Ravno v tem primeru je v zapisu cenitve zaslediti izjemno natančno zabeležko tovrstnih stroškov:

<i>Zapriseženim možem za stroške prehrane</i>	<i>Lir 3</i>
<i>Plus županu</i>	<i>Lir 9</i>
<i>Zaprisežencu</i>	<i>Lir 6</i>
<i>Krajevnemu podžupanu</i>	<i>Lir 1</i>
<i>Skupaj</i>	<i>Lir 19</i>

Meritve in cenitve so namreč praviloma izvajali pristojna župan in podžupan ali zapriseženec (*giurato*). V slednji vlogi strokovnjaka se pogosto pojavljajo vedno iste osebe. Pri tej cenitvi pa so sodelovali zapriseženec Gašper Gruden, »gospod Tomaž Gruden župan« v Nabrežini (torej zunanja strokovnjaka) in Mihael Ravbar, podžupan v Vrhovljah, kjer se je nahajala parcela. Postopkovna praksa izkazuje, kako je opravljanje uradnih dolžnosti na podeželju predstavljalo vir dohodka za določene osebe oziroma profile kmečkega prebivalstva. Tu je župan prejel 10 lir, zapriseženec 7, podžupan pa 2, vključno s povračilom stroškov za malico (*spese cibarie*) v vrednosti 1 lire, ki jih je prejel vsak od treh zapriseženih mož, ki so sodelovali v cenitvi. Če za občutek te zneske pretvorimo v količino pšenice po vrednosti, zabeleženi v sočasnem izračunu Petelinovih dolgov, je županov prejemek 9 lir pomenil 46,2 litra pšenice, s katero bi se lahko z belim kruhom prehranjeval kar 57 dni. Po istem ključu je lira za malico pomenila 5,1 litra pšenice ali pa verjetneje 2,6 litra pšenice in 3,6 litra vina, če liro razdelimo na dve polovici. S tako »malico« bi lahko svojim potrebam zadostil za več kot tri dni s pšenico in cel teden z vinom.²¹ Županu se ni slabo godilo, a tudi njegovima kolegoma zaprisežencu in podžupanu ne (tako zelo).

Skoraj smo se že privadili, da lahko na malodane mesečni ravni sledimo novim premikom v kreditnih peripetijah Ivana Černeta, ko se njegovo ime za nekaj mesecev ne pojavi več v notarskih in cenitvenih dokumentih. Da bi si zaradi tega naš Ivan oddahnil, je malo verjetno, saj je 1. septembra 1755 zapadlo izplačilo prvega obroka dote njegovi sestri Urši Rože v vrednosti 500 lir (skupaj z bratom) v skladu z dogovorom, sklenjenim 8. aprila. Tedaj je na prizorišče stopil nov predstavnik rodbine Černe. Le mesec dni po tem dogovoru (3. maja) je Jožef Černe dal oceniti in nato le tri tedne pred zapadlostjo obroka Uršine dote (6. avgusta) pred notarjem prodal ogromen travnik (2 ha) v Skopem in zanj prejel 613 lir, od katerih je moral odšteti 77 lir za plačilo desetega denariča in dodatnih 15 lir za stroške postopka, tako da je dejansko unovčil 521 lir. Jožef je bil Ivanov bratranec po moški liniji, saj sta bila Ivanov oče Andrej in Jožefov oče Tomaž

²¹ Uporabljene cene predstavljajo najnižje vrednosti pšenice in vina ob žetvi oziroma trgatvi, medtem ko je cenitev zemljišča bila izvedena meseca marca, zato so lahko izračunane količine nekoliko napihnjene. Vrednosti so prevzete iz tabele 1: 1 polovnik pšenice = 30,8 litra = 6 lir; 1 čeber vina = 64,67 litra = 9 lir. Dnevna prehranska potreba: 0,8 litra žita in 0,5 litra vina dnevno, glej Panjek, *Kruh naredi človeka*, str. 29.

brata, sinova Marka Černeta.²² Jožef Černe je z izkupičkom od prodaje travnika po vsej verjetnosti priskočil na pomoč bratrancu Ivanu s posojilom za plačilo obroka dote. Spomnimo, da so vsi pravkar navedeni Černetovi (Marko, Andrej, Tomaž, Ivan in Jožef) prej ali slej v svojem življenju županovali v Tomaju.

Novo poglavje se odpre v naslednjem letu, ko januarja 1756 zaznamo še zadnjo, sicer najslabše dokumentirano izmed tu obravnavanih dolžniških zadev Ivana Černeta, to je »zadevo Zlobec«. O tem primeru razpolagamo le z redkobesedno cenitvijo. »Na podlagi odredbe tega Sodišča in z namenom izvršitve stvari, ki so bile razsojene v prid Magdalene, vdove po pokojnem Martinu Zlobcu, proti Ivanu Černetu« so v Tomaju »izvedli meritev in cenitev navedenih nepremičnin v lasti omenjenega Černeta«, to je šest kosov njive (0,45 ha) in štiri kose travnika (0,82 ha) v skupni neto vrednosti (z odštetim bremenom dajatev) 1.035 lir. Glede na to, da je bila skupna vrednost zemljišč pri okoli tisoč lirah v bistvu enaka doti Urše, poročene Rože, in da je tudi ta zaseg bil dosežen preko sodnega postopka, lahko postavimo hipotezo, da gre tudi v tem primeru za izterjavo neizplačane dote in da je bila tako kot Urša tudi Magdalena sestra Ivana Černeta. Žal pa na podlagi matičnih knjig te sorodstvene povezave ni mogoče potrditi, a niti ovreči.²³

V opisu zaseženih zemljišč v »zadevi Zlobec« je opaziti značilno razporeditev parcel med sorodniki. Pri treh od petih zaseženih kosih njive je Jožef naveden kot mejaš Ivanovih parcel, kar kaže na pretekle dedne delitve zemljišč v družini.

Dalj časa po januarju 1756, ko je bila izvedena cenitev za zaseg v korist Magdalene, vdove Zlobec in verjetne sestre Ivana Černeta, slednjega ne najdemo v nobeni nepremičninski transakciji. To bi lahko bil pozitiven znak, da so se finančne zadeve umirile in da mu je uspevalo izplačevati obroke Uršine dote v skladu s sporazumom. A v resnici je nastopilo le zatišje pred poslednjim viharjem. Oziroma pred dvema sestrskima burjačama, ki sta udarili v razdalji enega leta. Decembra 1757 so namreč Ivanu Černetu zasegli njivo v korist sestre Urše Rože, kar pomeni, da jima z bratom ni uspelo izplačati vseh obrokov in je v skladu s sporazumom izgubil zelo dobro njivo, veliko 0,3 hektara z 224 drevesi s trtami, v neto vrednosti 913 lir. Vrednost kaže, da nista bila izplačana dva letna obroka po 500 lir od treh in da je bil poravnan le prvi iz leta 1755. Za slednjega smo posumili, da je bil plačan iz sredstev

²² Leta 1673 je bil krščen Andrej, oče Marko Černe, mati Katarina; leta 1681 je bil krščen Tomaž, oče Marko Černe mati Katarina (ŠAK, ŽT, MKK 3). Leta 1702 sta se poročila Tomaž sin Marka Černeta in Magdalena hči Jakoba Orla iz Avberja (ŠAK, ŽT, MKP 2), leta 1711 pa je bil krščen njun sin Jožef (ŠAK, ŽT, MKK 4).

²³ V matični knjigi krstov zeva dolgo obdobje, ko po prvem rojstvu v zakonu (hči Katarina, rojena 1700) Andrej Černe in žena Katarina ne krstita nobenega otroka vse do hčerke Marije (1715), kateri sledita še Urša (1718) in Jakob (1723) (ŠAK, ŽT, MKK 3 in 4). Urša in Jakob sta kot brat in sestra navedena tudi v tu obravnavani pravdi zaradi dote skupaj z bratom Ivanom. A Ivana v matični knjigi ni zaslediti. Zaradi tega je možno, da se je Ivan rodil drugje, in sicer med odsotnostjo staršev iz Tomaja, ter da se je enako zgodilo tudi z Magdaleno. A za razliko od Ivana, ki se omenja v knjigi krstov ob rojstvu njegovih otrok z ženo Uršo (med leti 1731 in 1745, ŠAK, ŽT, MKK 4 in 5), Magdalene ne najdemo v nobeni od matičnih knjig (krščenih, poročenih ali umrlih) župnije Tomaj. Za Uršo Černe pa se v tomajski matični knjigi najde njena poroka z Andrejem Rožetom iz Tomaja (9. 2. 1738; ŠAK, ŽT, MKP 2). Te zagonetke v tem prispevku ni mogoče razrešiti. Na podlagi navedenih analogij ostajamo pri hipotezi, da gre pri Magdaleni za sestro.

od prodaje njive Jožefa Černeta in to je lahko dodaten dokaz za hipotezo: če je bilo tako, se je Ivan Černe v ta namen zadolžil še pri bratrancu Jožefu. Kakorkoli, 21. decembra 1757 je bila njiva uradno predana v last Urši in Andreju Rože tako, da se je zadeva zaključila s še eno gmotno izgubo za našega Ivana. Skoraj natanko leto kasneje in skoraj točno tri leta po ceditvi njiv in travnikov v »zadevi Zlobec« (21. januar 1756) je bila 3. januarja 1759 na uradni zapis taiste ceditve s pripisom dodana opomba. Tega dne je Mihael Barič kot »skrbnik« mladoletnih bratov Tomaža, Marka in Valentina Zlobec, očitno Magdaleninih sinov, vplačal deseti denarič in v njihovem imenu prevzel posest »z dotikom roke enkrat, dvakrat, trikrat« (*li fu dato il possesso per tactum manus Semel Bis Ter*). Trikratni dotik roke gre v tem primeru razumeti kot obredni znak za sklenjeni dogovor oziroma pogodbo. S tem se je zaključila še zadnja od tu obravnavanih zadev, to je »zadeva Zlobec«. V tem, da se je zaključila tri leta po ceditvi, bi lahko videli dodatno potrditev, da je šlo za vzporednico z izterjavo dote sestre Urše in da je torej tudi v Magdaleninem primeru šlo za podobno neuresničeno obljubo izplačila enakovredne izhodiščne dote (1.000 lir) v treh letih, za kar pa nimamo pisnih dokazov.²⁴

Kaj so sinovi Magdalene in Martina Zlobca postorili s pridobljenimi zemljišči, je mogoče sklepati glede na ravnanje njunega najstarejšega sina. »Tomaž sin pokojnega Martina Zlobca« se je namreč februarja 1760 poročil z »Ano hčerjo Mihaela Bariča« in v ta namen pridobil dovoljenje za poroko med sorodnikoma »v 3. in 4. kolenu«.²⁵ Iz tega izvemo, da je bila skrbnik sorodnik preminulega očeta, a hkrati, da je Magdalenin sin Tomaž Zlobec nemudoma in umno poročil s hčerko skrbnika materine dote. S tem je od skrbnika Bariča prav gotovo prevzel vodenje tako materinega kot očetovega premoženja in na njuni podlagi osnoval novo družino.

Po januarju 1759 ne moremo več slediti kreditnim težavam Ivana Černeta, saj se niz dokumentacije o nepremičninskih transakcijah med kmeti v devinskem glavarstvu prekine. Zato ne vemo, ali je bilo s tem konec njegovih črnih let – a za nas se zaključijo in nastopi čas obračuna.

2. Rdeče številke

Pri takih zapletih, kakršne smo predstavili, ob ne povsem popolnih informacijah in ne nazadnje kompleksnem načinu določanja vrednosti nepremičnin, ni enostavna naloga potegniti črto pod kreditno nepremičninskimi peripetijami Ivana Černeta, jih obračunati in izračunati izid njegovih transakcij. Tudi zaradi tega je prva ugotovitev nedvomno lahko ta, da nam njegov primer razblini morebitno predstavo o enostavnosti kmečkega gospodarjenja s kmetijo in posledično

²⁴ Slabe tri mesece kasneje (23. marca 1759) je skrbnik Mihael Barič v imenu mladoletnih bratov Tomaža, Marka in Valentina Zlobec sklenil pogodbo za nakup travnika od Tomaža Bariča v neznanem kraju in je torej dejansko razpolagal z njihovo lastnino. To je tudi zadnja ohranjena kupoprodajna transakcija iz tega obdobja.

²⁵ Istovetnost oseb sklepamo na podlagi skladnosti imen in priimkov treh oseb hkrati. Kraj poroke in bivanja obeh poročencev ni naveden, a ga spoznamo ob poroki naslednjega brata Marka, »sina pok. Martina Zlobca iz Krajne vasi«, ki se je poročil marca 1767 (ŠAK, ŽT, MKP 2).

enostavne »kmečke pameti«. Če si bil Ivan Černe, si moral znati, kako se znajti v kar kompleksnih računih in kako biti dejaven na več področjih hkrati. Ne glede na to, da so se njegovi finančni podvigi, ki so nam znani, zaključili neuspešno.

Prva težava je ta, da ne poznamo točnega zneska nekaterih transakcij, predvsem izvornih posojil, ki jih je Ivan Černe prejel od Rittermana, Fattorja in bratovščine, ter koliko so znašale obresti, ki jih je plačal, in tiste, ki jih ni poravnal, kakor tudi ne, ali mu je Jožef Černe dejansko posodil 500 lir in ali je plačal kak obrok tudi (verjetni sestri) Magdalen. Poleg tega ne vemo, ali je bil vmes dejaven še v drugih nepremičninskih in kreditnih poslih, o katerih nimamo zapisov. Tretja težava je ta, da smo omejeni na časovni okvir, ki nam ga določa vir in zato ne vemo, kaj se je dogajalo pred tem in zatem. Ne poznamo niti skupne vrednosti njegovega premoženja, da bi ocenili učinek prejetih finančnih in nepremičninskih udarcev. Vse to lahko vzamemo v zakup kot vsak zgodovinar, ki ima kaj izkušenj z delom na virih iz predindustrijske dobe. A kljub navedenim omejitvam pa smo izvedeli zelo veliko v primerjavi s tem, kako običajno poznamo kmečke gospodarske račune za to obdobje.

Vendar glavna težava je v tem, da so bili eno denarni tokovi, drugo pa njihovi nepremičninski izidi, saj se je vrednost zemljišč računala v treh zaporednih fazah, tako da so za vsako parcelo v bistvu obstajale tri uradne vrednosti (h katerim se je lahko dodala četrta, dogovorjena med strankama – a ta dodatna spremenljivka v primeru zasegov ne pride v poštev). Prva, bruto vrednost je bila tista, ki je izražala donosnost zemljišča in vrednost njegovih posameznih sestavin. Druga vrednost je bila tista, pri kateri je bila od prve bruto vrednosti odšteta kapitalizirana vrednost dajatev, saj se je računalo, da zemljiške dajatve in davščine bremenijo nepremičnino. Ker jih je moral prevzemnik zatem plačevati, so njihovo vrednost izločali iz vrednosti zemljišča. Ta, druga, vrednost je bila neto vrednost (rekli ji bomo »neto 1«) in je bila blizu pravi oceni zemljišča. A od njenega zneska je bilo treba plačati še tako imenovani »deseti denarič« (v viru *decimo denaro*), to je davščino na promet z nepremičninami v korist uprave devinskega glavarstva.²⁶ Deseti denarič je, kot njegovo poimenovanje pove, znašal desetino (10 %) prve neto vrednosti zemljišča (brez bremena dajatev). Ko so odšteli še ta znesek, so prišli do tega, kar so devinski dokumenti nazivali »neto« vrednost, mi pa bomo temu rekli »neto 2«. V primeru zasegov, kakršni so primeri tu obravnavanih transakcij, je upnik seveda želel dobiti nepremičnino v vrednosti, ki je ustrezala znesku upov in morebitnih stroškov, da bi bil v celoti poplačan, ne pa da bi od tega moral plačati še takso in tako pristal v izgubi. Zato so izvršbe upoštevale vrednost neto 2. Zaradi tega pa je dolжник ob zasegu zemljišča vselej bil ob nepremičnino, katere dejanska vrednost (neto 1) je vselej bila 11 % višja od zneska dolga in stroškov postopka, ter s tem utrpel tolikšno dodatno gmotno izgubo.

Vse navedeno smo upoštevali pri poskusu obračuna izida nam znanih dolžniško nepremičninskih zadev Ivana Černeta med marcem 1753 in januarjem 1759.

²⁶ V strokovni literaturi je poznana tudi pod imenom primščina, vendar tu po pravilu devinskega glavarstva načeloma bremeni odsvojitelja, razen v primeru drugačnega dogovora med strankama.

V preglednici 2a so združeni tako denarni prilivi in odlivi kot nepremičninske transakcije. Da bi dopolnili manjkajoče podatke, smo pri dolgovih, ki jih je Černe imel do Fattorja, Rittermana in tomajske bratovščine, upoštevali, da tri leta zapored Černe ni plačal obresti po tedaj običajni meri 6 %. Iz dokumentacije je namreč mogoče opaziti, da triletno zaporedno neplačevanje obveznosti sproža insolvenčne postopke. Zato smo od skupne vrednosti dolga in zapadlih obresti odšteli temu ustrezen znesek ter po tej poti prišli do hipotetičnih glavnih posojil, ki jih je bil Ivan Černe izvorno sklenil. S tem smo obenem segli tri leta dlje v preteklost: ker so se postopki pričeli leta 1753, je po tej logiki posojila sklenil v letih 1749–1750. Pri zadevi Petelin nam vir izrecno navaja točen znesek izvornih posojil in obseg neplačanih obresti ter stroškov (tabela 1), tako da tu ni večjih dvomov. Enako velja za plačilo prvega obroka povišane dote (1.500 lir) v zadevi Rože, saj je sporazum predvideval, da se zaseg izvede v vrednosti neplačanih obrokov: kasnejši zaseg zemljišč v vrednosti okoli 1.000 lir kaže na to, da je bil prvi obrok plačan. Če je bil obrok plačan s posojilom Jožefa Černeta ali ne, ne spremeni končnega izida v računu, temveč le skupni obseg transakcij, ker moramo isti znesek upoštevati tudi pri odhodkih (Ivan je v tem primeru ostajal dolžan, zato je to pasivna postavka).

Glede vrednosti nepremičnin smo se odločili za dvojen prikaz. Najprej smo upoštevali njihovo vrednost »neto 2«, kot smo jo poimenovali, to je z odšteto vrednostjo takse desetega denariča. To je bila vrednost, ki jo je dejansko prejel upnik, saj se je ta davščina plačevala iz premoženja. Te vrednosti so posledično nižje in ustrezajo prejemku upnika, ne pa tudi temu, kolikšno premoženjsko vrednost je izgubil dolžnik, saj se je iz njegovega premoženja plačal deseti denarič. Zaradi tega smo ob upoštevanju vseh pravkar navedenih kriterijev skupni izračun kreditno-dolžniških poslov Ivana Černeta prikazali še v drugi različici (tabela 2b) ob upoštevanju nepremičninske vrednosti »neto 1«, od katere še ni bil odštet deseti denarič in je zato bila realnejša tako na splošno kot posebej za razlaščenega dolžnika. Ta razkorak je jasno viden skozi primerjavo stolpcev »saldo« v tabelah 2a in 2b, saj slednja izkazuje večje (in obenem realnejše) pridobitve, a tudi večje izgube. Nazadnje smo zaradi jasnejše ponazoritve obsega izgub skupni izid izrazili ne le v lirah, temveč tudi v goldinarjih in dukatih.

Pri zadevi Štankič-Miller in nakupu njive od Štoke (oba prvo omenjena primera iz leta 1752) ne vemo, ali sta bila povezana z morebitnimi dolgovi pokojnega Andreja Stankiča in Jožefa Štoke do Ivana Černeta. Ker so naša osrednja tema dolžniško-upniška razmerja in teh primerov ne moremo temu ustrezno finančno ovrednotiti (znesek morebitnega posojila, razmerje med prihodki in odhodki, vrednost pridelkov od kmetije Stankič ipd.), ju ne moremo vključiti v preglednice njegovih »rdečih števil«.

Skupna izguba v denarju in nepremičninah je ogromna, blizu 2.700 beneških lir oziroma 600 goldinarjev (tabela 2b). Tak znesek ustreza tedanji vrednosti nadpovprečno velike kmetije na Krasu ali že sprejemljivi doti kranjske plemkinje. Za kmeta, čeprav pripadnika premožnejše županske rodbine, je to ogromen znesek.

Za ponazoritev lahko zneske pretvorimo v pšenico po že znanem ključu. Skupna vrednost premoženja, ki ga je izgubil Ivan Černe, je po tedanjih krajevnih

cenah odgovarjala 13.822 litrom pšenice oziroma 17.277 dnevnim obrokom, s katerimi bi se lahko za eno leto prehranjevalo kar 47 ljudi! In to s pšenico. Ker so bila druga žita, ki so tvorila osnovo kmečke prehrane, nekako za tretjino cenejša od pšenice (rž, proso),²⁷ bi izgubljena vrednost odgovarjala 25.916 dnevnim obrokom žita, ki bi za eno leto nahranili 71 ljudi. Na podlagi zapisa v istih dokumentih lahko taisti znesek izrazimo tudi kot količino govejega mesa (po 6 lir na beneški funt), in sicer 135 kilogramov. Količine so nazorne in impresivne, kljub temu pa je ob natančnejši analizi mogoče opaziti tudi nekatere specifičnejše vidike, ki boljše razložijo izvor izgub in omogočijo objektivnejšo oceno poslovanja našega Ivana.

Tabela 2a. Rdeče številke Ivana Černeta: račun z nepremičninami po (nižji) vrednosti neto 2 (v lirah)

Zadeva: prihodki / odhodki	Prihodki	Odhodki	Saldo (na neto 2)
Zadeva Fattor - Ritterman: posojilo (hipotetični znesek) / zaseg	272,67	321,75	– 49,08
Zadeva Bratovščina: posojilo (hipotetični znesek) / zaseg	431,91	509,65	– 77,74
Zadeva Petelin: plačilo prevzetih terjatev vdove Sivic		236,85	
Zadeva Petelin: zaseg, obresti in stroški / kredit in stroški	600,85	340,00	+ 24,00
Zadeva Rože: plačilo obroka dote	0	500,00	– 500,00
Zadeva Rože: zaseg (neporavnana dota)	0	914,60	– 914,60
Zadeva Zlobec: zaseg (neporavnana dota)	0	931,80	– 931,80
Skupaj	1.305,43	3.754,65	– 2.449,22
Jožef Černja – hipotetično posojilo / nastali dolg	500,00	500,00	0,00
Skupaj (s hipotetičnim posojilom Jožefa Černje)	1.805,43	4.254,65	– 2.449,22
<i>Izid v goldinarjih kranjske veljave (: 4,5)</i>			– 544,27
<i>Izid v goldinarjih nemške veljave (: 5)</i>			– 489,84
<i>Izid v beneških dukatih (: 6)</i>			– 408,20

²⁷ Valenčič, Žitna trgovina, str. 150.

Tabela 2b. Rdeče številke Ivana Černje: račun z nepremičninami po (realnejši) vrednosti neto 1 (v lirah)

Zadeva: prihodki / odhodki	Prihodki	Odhodki	Saldo (na neto 1)
Zadeva Fattor - Ritterman: posojilo (hipotetični znesek) / zaseg	272,67	357,50	– 84,83
Zadeva Bratovščina: posojilo (hipotetični znesek) / zaseg	431,91	566,28	– 134,37
Zadeva Petelin: plačilo prevzetih terjatev vdove Sivic		236,85	
Zadeva Petelin: zaseg, obresti in stroški / kredit in stroški	655,00	340,00	+ 78,15
Zadeva Rože: plačilo obroka dote	0	500,00	– 500,00
Zadeva Rože: zaseg (neporavnana dota)	0	1.016,22	– 1.016,22
Zadeva Zlobec: zaseg (neporavnana dota)	0	1.035,33	– 1.035,33
Skupaj	1.359,58	4.052,18	– 2.692,60
Jožef Černja – hipotetično posojilo / nastali dolg	500,00	500,00	0,00
Skupaj (s hipotetičnim posojilom Jožefa Černje)	1.859,58	4.552,18	– 2.692,60
Izid v goldinarjih kranjske veljave (: 4,5)			– 598,36
Izid v goldinarjih nemške veljave (: 5)			– 538,52
Izid v beneških ducatih (: 6)			– 448,77

Če namreč iz obračuna izvzamemo izdatke za obe doti, opazimo, da finančni neuspeh Ivana Černeta, četudi ga izračunamo na osnovi realnejših (višjih) vrednosti nepremičnin, zneske vsega 141 lir (tabela 3). Videti je tudi, da je s transakcijo v zadevi Petelin, ko je odkupil terjatve vdove Živec in jih skupaj s svojimi unovčil v naravi s prevzemom njive Pod britofom, dejansko realiziral kar dober dobiček (pri čemer tu niso vštete prejete obresti iz let pred 1752, kar bi tudi sodilo v aktivo, a jih ne moremo dovolj natančno opredeliti). Znesek izgube je vsekakor manjši ali kvečjemu enakovreden tistim, s katerimi je Ivan Černe običajno operiral: to je razvidno iz primerjave z zneski posojil, ki jih je pridobil od Fattorja, Rittermana in bratovščine v Tomaju (tabeli 2a in 2b). Je pa res, da je zaslužek v zadevi Petelin šel na škodo njegove likvidnosti, saj je v zameno za denar (plačilo vdovi Živec in lastno posojilo Petelinu) unovčil zemljišče. V tej luči lahko razumemo, zakaj so se njegovi upniki vznejevoljili in šli v izterjavo. Opazili so, da namesto da bi jim plačeval obresti (kaj šele vračal glavnice), se je Ivan Černe šel nepremičninske posle – na njihovo škodo. Vsekakor izguba v višini 141 lir ni bila nemogoče visoka za premožnega kmeta, kot je bil sam. Na podlagi predstavljenih podatkov je povsem jasno, da levji delež izgub Ivana Černeta ni izhajal iz njegovih osebnih poslov, temveč iz dot. Šele te so predstavljale levinji delež, in sicer skupaj 95 % pridelanega minusa (2.551,5 od 2.692,6 lir; tabela 2b). Če bi bil še pravočasno poravnal obveznosti za doto, bi si prihranil še 500 lir izdatka za obresti (18,6 % izgub).

Tabela 3. Rdeče številke Ivana Černeta – brez dot (nepremičnine neto 1, v lirah)

	Prihodki	Odhodki	Saldo na neto 1
Zadeva Fattor - Ritterman: posojilo (hipotetični znesek) / zaseg	272,67	357,50	– 84,83
Zadeva Bratovščina: posojilo (hipotetični znesek) / zaseg	431,91	566,28	– 134,37
Zadeva Petelin: vdova Sivic – plačilo prevzetega dolga		236,85	
Zadeva Petelin: zaseg, obresti in stroški / kredit in stroški	655,00	340,00	+ 78,15
Skupaj	1.359,58	1.500,63	– 141,05
Izid v goldinarjih kranjske veljave (1 : 4,5)			– 31,34
Izid v goldinarjih nemške veljave (1 : 5)			– 28,21
Izid v beneških ducatih (1 : 6)			– 23,51

Skupna denarna vrednost in posamezni elementi obračuna kreditno nepremičninskih poslov, kot smo jih prikazali do te točke, so seveda pomembni in povedni. Ne moremo pa mimo obračuna pridobljenih in izgubljenih kmetijskih zemljišč, ki so v končni fazi tvorila osrednji premoženjski izid vseh obravnavanih zadev in postopkov zasega. Tako je Ivan Černja na pozitivni strani uspel pridobiti lepo njivo v zadevi Petelin, ki je merila 0,3 ha in na kateri se je nahajal nasad s 183 drevesi, po katerih so se pletle trte, poleg petih sadnih dreves. To je bil tedaj razširjen vzorec vinogradništva in obenem poljedelstva na Krasu in drugje na južnem Primorskem, ki mu pravimo »mešana kultura«. V primeru zemljišča boljše kakovosti, kakršna je bila njiva Pod britofom v Tomaju, je tolikšen obseg obdelovalne površine v tem času na Krasu dajal toliko žita, da se je z njim lahko skoraj preživljala ena oseba.²⁸ Ni izključeno, da je naš Ivan Černe imel v mislih, da bi to lepo njivo dal sestri v doto.

A nasproti tej pridobljeni njivi stoji vrsta zaseženih kmetijskih površin v skupnem obsegu, ki je presegal hektar njiv s stotinami dreves s trtami in par desetini sadnih dreves ter poltretji hektar travnikov. Združena v celoto bi v tedanjih kraških razmerah ta zemljišča predstavljala že dostojno, povprečno samostojno kmetijo (1,14 ha njiv in 2,64 ha travnikov). Glede na prevladujočo razdrobljenost zemljišč nekatere od teh parcel izstopajo po svoji veliki sklenjeni površini (0,2–0,3 ha njive, 0,7–1 ha travnika). Če k temu seštevku dodamo še izjemen travnik, ki ga je prodal bratranec Jožef Černe in je meril kar dva hektarja, pa že dobimo kmetijske površine v obsegu povsem spodobne kmetije, od katerih se je v teh letih poslovila rodbina Černja (tabela 4).

Na koncu tega obračuna ne moremo mimo zemljišč, ki jih je na koncu Ivan Černe moral predati za poplačilo zahtev iz naslova dot. Ta predstavljajo največji delež izgubljenih nepremičnin (67 % površine njiv in 70 % površine travnikov) in tudi večino razlike med pridobljenimi in predanimi parcelami (90 % njivskih in spet 70 % travniških). Vsega skupaj je zneslo za skromnejšo kmetijo z 0,76 ha njiv in 1,85 ha travnikov, kakršnih tedaj na Krasu ni bilo ravno malo, Urša in Magdalena pa sta vsaka prejela kmetijska zemljišča v obsegu, ki je skoraj zadostoval za to, da bi se odrasla oseba lahko preživljala skozi vse leto z njihovimi pridelki (tabela 5).

²⁸ Panjek, *Kruh naredi človeka*, str. 33–35.

Tabela 4. Pridobljena in izgubljena kmetijska zemljišča Ivana Černeta

Zadeva	Njive				Travniki z in brez drevja	
	Njive		Drevesa s trtami	Češplje		
	Št. parcel	m ²	Število	Število	Št. parcel	m ²
Zadeva Petelin (pridobljeno)	1	2.976 (0,30 ha)	183	5		
Zadeva Bratovščina	1	1.805	75			
	1	1.982	89	2		
Zadeva Fattor-Ritterman					1	7.901
Zadeva Rože	1	3.143	224	10-20		
					1	10.234
Zadeva Zlobec	1	718				
	1	284			1	1.043
	1	505			1	83
	1	1.189			1	6.991
	1	1.486	50	6		
	1	271			1	125
Skupaj izgubljeno	9	11.383 (1,14 ha)	438	18-28	6	26.377 (2,64 ha)
Razlika	- 8	- 8.407 (0,84 ha)	- 255	- 13-23	- 6	- 26.377 (2,64 ha)
Jožef Černe, prodaja					- 1	- 19.695 (1,97 ha)
<i>Skupaj rodbina Černe</i>	<i>- 8</i>	<i>0,84 ha</i>			<i>- 7</i>	<i>4,61 ha</i>

Tabela 5. Izgubljena kmetijska zemljišča Ivana Černeta na račun dot

Zadeva	Njive				Travniki z in brez drevja	
	Njive		Drevesa s trtami	Češplje		
	Št. parcel	m ²	Število	Število	Št. parcel	m ²
Zadeva Rože (Urša)	1	3.143	224	10-20	1	10.234
Zadeva Zlobec (Magda)	6	4.453	50	6	4	8.242
Skupaj za doti	7	7.596 (0,76 ha)	274	16-26	5	18.476 (1,85 ha)

3. Možni sklepi, vztrajne neznanke in ovrednotenje posledic za premoženje

Ob vsem povedanem in ugotovljenem nam ostaja nekaj sklepov in neznank. Prav s slednjimi bomo pričeli ta zaključni del. Nimamo na primer informacij o tem, čemu si je Ivan Černe izposojal denar. Na osnovi logike triletnega ne poravnavanja obresti pred izterjavo je mogoče posojila, najeta pri tomajski bratovščini, Fattorju in Rittermanu, z veliko verjetnostjo umestiti najkasneje v leto 1750 oziroma to leto identificirati kot čas, po katerem ni več plačeval obresti. Z vso gotovostjo vemo, da teh sredstev ni uporabil za izplačevanje dot, vsaj nam znanih ne. Poleg tega lahko sklepamo, da Ivan Černe posojil ni najemal, da bi si zagotavljal preživetje. V ta namen bi zadostovali bistveno manjši zneski od tistega, ki ga je skupaj prejel od Fattorja, Rittermana in bratovščine, to je 704,5 lire. S tolikšnim zneskom bi namreč nahranil štiri ljudi za polna tri leta. Če bi bil v hujši preživetveni stiski, bi istočasno ne posojal denarja in odkupoval terjatev, kot smo videli v zadevi Petelin. Ta nam obenem izpričuje, da se je Ivan Černe vsaj delno ubadal s kreditno-nepremičninskimi posli. Kakšna pa je logika posojanja denarja in prevzemanja zemljišč, ko imaš tudi sam neporavnane obveznosti po isti obrestni meri (6 %), ki je med drugim višja od tedaj uveljavljene povprečne donosnosti kmetijske zemlje (5 %)? Edina možnost je ta, da računaš na prejemanje najemnine (obresti) v pšenici po nižji letni vrednosti in na njeno preprodajanje v času, ko so cene višje, ter na ta način unovčiš razliko v svojo korist. Isto velja za dodatni pridelek v vinu in sadju od prevzete njive, če ga ne potrebuješ za prehranjevanje, ker imaš dovolj druge zemlje in pridelkov. To zopet potrjuje, da posojila niso bila namenjena preživetju. Ali je Ivan Černe kredite uporabljal tudi v druge poslovne namene in kakšni so ti posli bili, pa ne vemo, kakor ostaja odprto vprašanje, ali je svojo podjetnost preizkušal tudi v čisto neagrarnih panogah.²⁹

V vsakem primeru lahko sklenemo, da je bilo premožnemu kmetu pomembno ohranjati in plemeniti svojo kmetijsko posest – s tem nam Ivan Černe nekaj pove tudi o vrednotah v tedanji kmečki družbi. Na drugi strani pa je verodostojno, da njegove izgube niso bile toliko posledica osnovne poslovne nesposobnosti, kolikor precenjevanja svoje zmožnosti, da bo kos odlašanja likvidnostnih zahtev na več frontah hkrati (vključno s sestrama), oziroma da se mu načrtovani posli enostavno niso izšli. In spet, morda ni šlo toliko za nespretnost kolikor za to, da se je preveč zanašal na svoje dobro ime in na svojo socialno težo kot župana. Ko pa je snel županska oblačila, je ostal gol in lahka tarča upnikov.

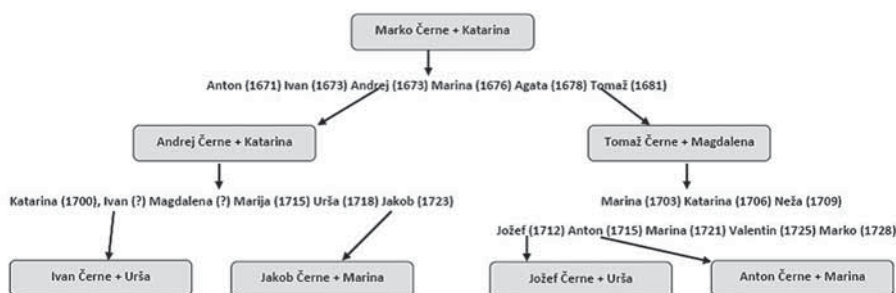
A skupna izguba v višini 141 lir, kolikor so znašale rdeče številke Ivana Černeta, če odmislimo njegove probleme z dotami, ni mogla biti usodna, saj ni bila tolikšna, da bi lahko resno načela gospodarsko osnovo premožnejšega kmeta, kar je kot pripadnik županske rodbine v Tomaju zanesljivo bil. Če se nazadnje še enkrat poslužimo »pšeničnega ključa«, je ta izguba ustrezala količini, s katero bi se lahko eno leto prehranjevali dve osebi in pol. To pa nas privede k najšibkejši točki predstavljenega obračuna, saj ne moremo opredeliti, kolikšen je bil delež

²⁹ Prim. Panjek in Lazarevič, *Preživetje in podjetnost*.

izgubljenih zemljišč v primerjavi z obsegom celotne kmetije Ivana Črneteta. Tega podatka enostavno nimamo.

Da bi tega vprašanja ne pustili povsem neodgovorjenega, smo poskusili z obodom: poiskali smo Ivanove potomce v franciscejskem katastru, najnatančnejšem viru za agrarno zgodovino za to obdobje. Ker je kataster nastal šest desetletij po zadnji omembi Ivana Črneteta v zemljiških transakcijah devinskega gospostva, smo si pomagali z ledinskim imenom njive, ki jo je Ivan pridobil v zadevi Petelin, to je »Pod britofam«.

Natančna rekonstrukcija družinskega drevesa Črnetov od konca 17. stoletja do začetka 19. presega cilje pričujočega prispevka. Iz matičnih knjig je razvidno, da se skozi drugo polovico 18. stoletja pripadniki rodbine zelo namnožijo. Leta 1820 Franciscejski kataster navaja kar deset gospodinjstev z gospodarjem po primku Černe.³⁰ V vsaki od obravnavanih generacij iz prve polovice 18. stoletja, ki tvorijo jedro tukajšnje obravnave, pa se je »županska« rodbina Černe členila na dva moška dediča (slika 1), s tem da sta kot (verjetno) v primeru Ivana in Jakoba podedovano kmetijo lahko gospodarila skupaj. V naslednji generaciji zgleda, da je prišlo do delitve Andrejeve veje med Ivanovimi in Jakobovimi potomci, vzporedno pa je potekala Tomaževa veja.

Slika 1. Tri generacije poročenih moških (dedičev) iz županske rodbine Černe

Enega od naslednikov kmetije, ki sta jo sredi 18. stoletja skupaj vodila Ivan in mlajši brat Jakob, je mogoče identificirati z Andrejem Črnetom, ki je leta 1820 po Franciscejskem katastru v sklopu svoje kmetije posedoval tudi njivo, ki je ležala pod tomajskim britofom.³¹ Andrej je bil najverjetneje potomec Jakoba Črneteta, zato je povsem možno, da se je prvotno skupna kmetija razdelila med potomci obeh bratov.

³⁰ AST, *FC, SE*, Tomaj, 819.6 – Elenco alfabetico dei proprietari dei fondi.

³¹ Ta Anton Černe je preminul do leta 1832, ko je bilo v kataster pripisano, da je pokojni in da so posest po njem podedovali sinovi. Tudi to nam pove, da ne gre za slavnejšega Antona Črneteta, vaškega veljaka in državnega poslanca, o katerem je ljudski glas mogoče brati v Hadalin, *Govorice in čenče*, str. 735. Ta Anton Černe je bil namreč človek naslednje generacije (1813–1891), njegov oče pa je bil Marko Černe, glej Slovenska biografija, Černe, Anton. Marko Černe je v franciscejskem katastru naveden kot gospodar druge, zelo velike kmetije v Tomaju, istočasno z »našim« Antonom Črnetom. Gre torej za dve veji iste rodbine.

Če seštejemo površine Andreja Černeta iz leta 1820 s tistimi, ki jih je družina izgubila sredi 18. stoletja, si lahko ustvarimo predstavo o velikostnem redu kmetije Ivana (in Jakoba) Černeta pred začetkom njegovih težav: 4,73 ha njivskih in 18,48 ha travniških površin za skupnih (ogromnih) 23,2 hektara.³² Zdaj pa kalkulacija izgube: predati je moral 24 % njivskih in 14 % travniških površin. Kot že vemo, je večji del te izgube šlo na račun obeh dot. Ti sta matično kmetijo stali 16 % njiv in 10 % travnikov, tako da je vsaka ustrezala okoli 13 % družinske kmetije. Predstavljena hipotetična projekcija izkazuje, da sta dve poročeni sestri skupaj prejeli četrtno vrednosti družinskih zemljišč, poročena sinova pa tri četrtnine. Vse te vrednosti so, kot že rečeno, približne in jih je treba jemati kot velikostni red, ne nazadnje, ker je povsem možno, da je do Andreja prišel le del prvotne skupne kmetije.

Vsekakor je bila družina leta 1820 še vedno premožna. Po njivskih površinah je kmetija Andreja Černeta sodila med srednje velike na vasi, po travniških pa celo med največje (tabela 6). Ta skok naprej v prihodnost lahko zaključimo z ugotovitvijo, da je naslednik kmetije Ivana Černeta posedoval eno večjih kmetij v Tomaju, ki bi ji v kraških razmerah lahko skoraj rekli veleposestvo.

Tabela 6. Velikost premoženja Antona Černeta v primerjavi z drugimi v Tomaju po franciscejskem katastru (1820)

Kazalnik premoženja	Povprečje na gospodinjstvo	Mali kmetje	Največji kmetje	Anton Černe
Stavbna zemljišča in dvorišča (m ²)	583,3	-	-	1.164,9
Vrtovi (m ²)	365,7	-	-	143,8
Njive (ha)	0,47	-	-	0,97
Njive s trtami (ha)	1,19	-	-	2,61
Njive skupaj	1,66	0,57	7,77	3,58
Travniki z lesom (ha)	4,21	-	-	11,58
Pašniki (ha)	0,40	-	-	0
Pašniki z lesom (ha)	0,28	-	-	3,88
Gozdovi (ha)	0,43	-	-	0,38
Travniške in gozdne površine skupaj	5,32	2,30	12,95	15,84
Govedo (št.)	1,67	2	8	5
Ovce (št.)	3,91	11	45	20
Prašiči (št.)	1,00	-	-	6

Vir: Podatki za kmetijo Andrej Černe, Tomaj št. 16: AST, *FC, SE*, Tomaj, 819.6 – Elenco alfabetico dei proprietari dei fondi, 819.2 – Protocollo particelle fondi, 820.3 – Protocollo di classificazione delle particelle terreni secondo genere di coltura e classe (popravki klasifikacije za pašnike); za skupno sliko k. o. podatki iz AST, *FC, SE*, Tomaj, 820.2 – Operato d'estimo catastale S/5.

³² Velikost kmetije Andreja Černeta, hišna št. 16, leta 1820: njivske površine 3,59 ha, travniške 15,84 ha. Vir: AST, *FC, SE*, Tomaj, 819.6 – Elenco alfabetico dei proprietari dei fondi, 819.2 – Protocollo particelle fondi, 820.3 – Protocollo di classificazione delle particelle terreni secondo genere di coltura e classe (popravki klasifikacije za pašnike).

Zaključek

Na izhodiščno vprašanje glede obstoja zemljiškega trga med kmeti na Krasu si lahko na osnovi prikazanega odgovorimo, da je obstajal, za rekonstrukcijo in razumevanje njegovega delovanja pa bo treba počakati na celovitejšo analizo vseh oblik transakcij, in ne le zasegov. Iz istega razloga bi bila preuranjena primerjava z mehanizmi kmečke zadolženosti v 19. stoletju.³³ Ne glede na to je že v tej fazi mogoče oceniti, da je bil nepremičninski trg dokaj natančno reguliran s strani Devinskega glavarstva, ki je uveljavljalo in izvajalo upravne in sodne postopke v ta namen. Druga možna ocena zadeva samo regulacijo trga, ki je prinašala dokaj visoke transakcijske stroške, saj se je ob prenosu posesti plačevala pristojbina v višini 10 % cenilne vrednosti zemljišča, h kateri je bilo treba dodati še poravnavo razmeroma visokih stroškov cenitve in morebitnih sodnih stroškov. Videti je tudi, kako so se sredi 18. stoletja kmetje na Krasu vsaj v nekaterih primerih posluževali notarskih storitev za urejanje premoženjskih razmerij in sporov v družinskem krogu, kar predstavlja vidnejšo razliko s stanjem v istem kraju in glavarstvu dobro stoletje poprej.³⁴

Prav tako so se posluževali sodnih postopkov za razreševanje vzajemnih terjatev, ki so izhajale iz dolžniško-upniških razmerij. Iz videnega se obenem povsem jasno kaže, da so kmetje na Krasu posegali po zadolževanju, in sicer ne le z namenom premoščanja prehodne gospodarske stiske, ampak tudi iz poslovnih vzgibov. O pravnih vidikih oblik zadolževanja nismo izvedeli veliko izrecnega, razen tega, da je vdova Živec na njivi Ivana Petelina v zameno za posojilo imela vzpostavljen »jus«, torej pravico, ki ji je prinašala določeno letno količino pšenice. Pšenica je seveda predstavljala obresti, sama glavnica posojila pa je bila zavarovana s pravico nad zemljiščem, ki je bilo več vredno od posojila. Ker je bil znesek posojila nižji od vrednosti njive, na kateri je bil zavarovan, kreditni mehanizem ustreza temu, kar so v Lombardiji poznali pod imenom »izročitveni činž« (v dobesednem prevodu izvirnika: *censo consignativo*) in je bil tam zelo razširjen v 17. in 18. stoletju.³⁵

Druga plat iste kreditne medalje pa je ta, da so bili na kreditnem trgu kmetje dejavni tudi v vlogi posojilodajalca. Že na podlagi relativno omejenega nabora zadev, ki smo jih tu predstavili in so vse povezane z enim in istim osrednjim likom, smo lahko opazili prisotnost dokaj širokega spektra akterjev, ki so na kraškem podeželju delovali kot posojilodajalci. V tej vlogi smo srečali vdovo iz kmečkega stanu, župana in bratovščino. V tem okolju se v zgodnjem novem veku bratovščine ponekod prepletajo z vaško skupnostjo (občina, komun), ta pa je lahko imela vlogo pri upravljanju s premoženjem vaške cerkve. V franciscejskem katastru nekatere občine nastopajo celo kot lastnice cerkvenih poslopij in nepremičnin. Ta vidik bo veljalo poglobiti z nadaljnjimi raziskavami. Vsekakor je vaške bratovščine mogoče razumeti kot nekakšen gospodarski in finančni zavod kmečke skupnosti, ki je izvajal

³³ Lazarevič, *Kmečki dolgovi*.

³⁴ Panjek, *Pravda o spornem hramu*. O nepremičninskem trgu na devinskem Krasu in drugje v Sloveniji glej npr. Panjek, *Land will tear us apart*.

³⁵ Faccini, *La Lombardia*, str. 41–63.

tudi kreditne posle, s tem pa odigral ekonomsko in ne nazadnje socialno vlogo v obliki nudenja finančne pomoči. Svojo materialno osnovo skozi daljše obdobje so bratovščine gradile na zapuščinah in na zaseženem premoženju insolventnih dolžnikov.³⁶ Poleg navedenih treh akterjev (vdova, župan, bratovščina) smo srečali tudi zunanje posojilodajalce, ki jih kljub pomanjkanju izrecnih indicov lahko razumemo kot meščane, delujoče na podeželju (Fattor in Ritterman).

Zadnje besede bomo namenili županom, posameznim pripadnikom ožjih vaških elit. Na položaju župana so se skozi generacije vrstili posamezniki ozkega kroga enih in istih družin ter rodbin. Svojo vodilno vlogo so bazirali na obsežnem premoženju, ki so ga vzdrževali tudi z nezanemarljivimi prihodki iz izvajanja županske funkcije ter z možnostjo poseganja po dobičkonosnih nepremičninskih in drugih poslih na osnovi svoje nadpovprečne gmotne situiranosti. K ekonomski gre dodati socialno moč, katere razsežnost smo lahko zaslutili v zrcalni obliki skozi padeč Ivana Černeta v neizprosno kolesje sodnih izvršb v trenutku, ko je izgubil položaj župana, ki ga je dotlej očitno implicitno ščitil.

Finančno sposobnost in poslovno širino kraškega župana v obravnavanem obdobju bomo ponazorili z drugim, zelo povednim primerom, in z njim zaključili brez komentarja, saj je dovolj ekspliciten in ga je mogoče razumeti s primerjavo tu podanih vrednosti. V šestdesetih letih 18. stoletja je Jožef Mohorčič, župan v Naklem (pri Škocjanskih jamah, v gospostvu Švarcenek), »mojstru Matiji Colja mizarju« posodil kar 500 dukatov (3.000 lir ali 667 goldinarjev kranjske veljave!) po 6 % letni obrestni meri za izgradnjo hiše v tedaj novo nastajajoči Terezijanski četrti v Trstu. Colja je hišo zgradil, posojilo je bilo zavarovano (dobesedno »zakoreninjeno«: *radicato*) s stavbo. V letih 1769 in 1770 je Colja hišo in nakopičene zamudne obresti do Mohorčiča prodal in predal najprej »mojstru Antonu Zidarju čevljarju«, ki je prevzel tudi njegove dolgove do drugega upnika, »mojstra Jožefa Vidmarja kovača«.³⁷ A vrnimo se k Mohorčičem. Pol stoletja kasneje v Naklem še vedno najdemo istoimenskega Jožefa Mohorčiča, ki je v franciscejskem katastru po stanu opredeljen kot župan (*Oberriechter*) in je lastnik enonadstropne stanovanjske hiše z dvoriščem, gospodarskim poslopjem, hlevom za tri konje in 12 glav goveda ter vodnjakom v skupni izmeri 1.500 m². Drugje v vasi ima še hlev za 200 ovac z dvoriščem (700 m²). Na tretji lokaciji pri Škocjanu ob strugi reke Reke je posedoval še pritlično stanovanjsko hišo z dvoriščem in gospodarskim poslopjem ter zraven še mlin s petimi pari mlinskih kamnov.³⁸

36 Panjek, *Statut in privilegiji*, 128–129, in Isti, *Vidno in navidezno* ter v obeh člankih navedena literatura.

37 Panjek, *Chi costruì Trieste*, str. 671–672.

38 AST, CF, SE, Naklo, 467.4 – Protocollo particelle edifici.

Viri in literatura

Arhivski viri

AST, ATTA: Archivio di Stato di Trieste, *Archivio Torre-Tasso Antico*, škatle 195.1 – 2. del, 196.1 in 202.1.

AST, CF, SE: Archivio di Stato di Trieste, *Catasto Franceschino, Serie Elaborati*, Tomaj in Naklo.

ŠAK, ŽT, MKK: Škofijski arhiv Koper, Župnija Tomaj, Matična knjiga krščenih, št. 3, 4 in 5.

ŠAK, ŽT, MKP: Škofijski arhiv Koper, Župnija Tomaj, Matična knjiga poročenih, št. 2.

Spletni viri

Slovenska biografija, Živic, Matija Valentin. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi903870/> (13. 9. 2022).

Slovenska biografija, Černe, Anton. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi165517/> (13. 9. 2022).

Literatura

Béaur, Gérard in Chevet, Jean-Michel, Institutional changes and agricultural growth. Gérard Béaur, Philipp R. Schofield, Jean-Michel Chevet in Maria Teresa Pérez Picazo (ur.), *Property rights, Land Markets, and Economic Growth in the European Countryside (Thirteenth – Twentieth Centuries)*. Turnhout: Brepols, 2013, str. 19–68.

Beguš, Ines, *Ekonomija in avtonomija Nadiških dolin v Beneški republiki*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015.

Corazzol, Gigi, *Fitti e livelli a grano. Un aspetto del credito rurale nel Veneto del '500*. Milano: F. Angeli, 1979.

Faccini, Luigi, *La Lombardia fra '600 e '700. Riconversione economica e mutamenti sociali*. Milano: F. Angeli, 1988.

Fontaine, Laurence, *The Moral Economy. Poverty, Credit, and Trust in Early Modern Europe*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2014.

Fornasin, Alessio, *Ambulanti, artigiani e mercanti. L'emigrazione dalla Carnia in età moderna*. Verona: Cierre edizioni, 1998.

Gestrin, Ferdo, Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju agrarne revolucije in prevlade manufakturne proizvodnje. *Kronika* 17, 2, 1969, str. 65–71.

Gestrin, Ferdo, Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju zgodnjega kapitalizma. *Kronika* 17, 1, 1969, str. 1–8.

Gestrin, Ferdo, Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918). *Kronika* 17, 3, 1969, str. 129–138.

Grafenauer, Bogo, Gospodarski obrat kmetije. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I., Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: SAZU – DZS, 1970, str. 619–651.

Hadalin, Jurij, Govorice in čenče v delu Albina Kjudra *Zgodovinski mozaik Primorske*. Pomemben kamenček v mozaiku pričevanj ali zgolj obrobni podatek? *Acta Histriae* 19, 4, 2011, str. 729–742.

Lazarevič, Žarko, *Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.

Panjek, Aleksander in Lazarevič, Žarko (ur.), *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018.

- Panjek, Aleksander, Chi costruì Trieste. Edilizia, infrastrutture, mercato immobiliare e servizi tra pubblico e privato (1719-1918). Roberto Finzi. Giovanni Panjek in Loredana Panariti (ur.), *Storia economica e sociale di Trieste*, II, *La città dei traffici (1719-1918)*. Trieste: Lint, 2003, str. 643–758.
- Panjek, Aleksander, Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospodarstev (1615-1637). *Acta Histriae* 12, 2, 2004, str. 1–72.
- Panjek, Aleksander, Kruh naredi človeka. Kdo je kdaj sit na primorskem podeželju v 17. in 18. stoletju. Mojca Šorn (ur.), *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, Ljubljana: INZ, 2018, str. 25–41.
- Panjek, Aleksander, *Una grande sollevazione contadina in terra slovena. La rivolta di Tolmino del 1713*. Università degli Studi di Trieste, Facoltà di lettere e Filosofia, diplomska naloga, 1994.
- Panjek, Aleksander, Vidno in navidezno v franciscejskem katastru: Rodik (1819–1830). Irena Lazar, Aleksander Panjek in Jonatan Vinkler (ur.), *Mikro in makro. Pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične študije, 1. knjiga*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2020, str. 187–211.
- Panjek, Aleksander. Pravda o spornem hramu. Običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–1620). *Zgodovinski časopis* 70, 3/4, 2016, str. 290–312.
- Panjek, Aleksander. Statut in privilegiji komuna ali tabora Rihemberk (1556). Avtoportret sos seske pred izzivi ekonomskih, socialnih in okoljskih sprememb. *Goriški letnik* 42, 2018, str. 115–148.
- Panjek, Aleksander. Land will tear us apart. Family-farm division and real estate market in Slovenia (sixteenth to eighteenth centuries). *The history of the family* 27, 1, 2022, str. 54–81.
- Štuhec, Marko. *Besede, ravnanja in stvari. Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica 2009.
- Valenčič, Vlado, *Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne*. Razprave X/4, Ljubljana: SAZU, 1977.

SUMMARY

The black years and red numbers of Ivan Černe, mayor of Tomaj in the middle of the eighteenth century: rural debt and credit relations

Aleksander Panjek

The existence of a land market gives evidence of the right of peasants to dispose of farms and land, which is relevant for understanding the very foundations of agricultural society from both a social and economic point of view. Its functioning indicates the possibility of dynamic adaptation to conditions and thus a greater or lesser ability of peasants to actively respond to market opportunities by buying or selling land. An important aspect of the agricultural land market is its connection with credit relations, as land was an important basis for peasants to obtain loans and represented an opportunity for financial operations of enterprising peasants. In fact, the purpose of rural loans was not only to overcome temporary survival difficulties, but also to obtain financial resources for the implementation of entrepreneurial initiatives in non-agricultural activities. Already in the early modern period, credit operations in the countryside and peasant borrowing were a Europe-wide phenomenon, which is the subject of numerous researches. In Slovenia, there are not many such studies for the period before the nineteenth century.

The paper provides an insight into the nature and mechanisms of credit-debt relationships in the Slovenian countryside, basing on the case of the mayor in Tomaj and relying on records of real estate transactions between peasants in the Devin manor (Karst) in the eighteenth century. Therefore, it concentrates on seizures for the recovery of his debts. His case deviates from the average of the multitude of transactions and their actors, due to the number of cases in which he acted and due to the large value of the assets involved. Thus, his case cannot be considered representative in the sense of an average, but it shows many elements and characteristics of the land market between peasants in the Karst in the mid-eighteenth century, which are mostly less known: this especially applies to debtor-creditor relations.

In the first part, the credit and debt transactions of Ivan Černe are presented in a kind of thick description, often used in social history, although here it is permeated with economic data. Its purpose is to weave the entangled and hectic succession of plots and developments into a logical and comprehensible chronological sequence. In the second part, the article adopts a more economic-historical quantitative method, which gives a clearer image of the scope and value of Ivan Černe's credit transactions and debts, as well as their final outcome in the red numbers. In the concluding part, results and hypotheses are presented.

Six cases related to the loans and debts of Ivan Černe, which took place in the years 1753-1757, are discussed. They concern one confiscation of an unjustly acquired farm, one seizure of land from a non-payer of interest for a loan, two confiscations of land due to non-payment of interest (one of them in favour of the brotherhood that lent money to Ivan Černe) and two confiscations of land due to unpaid dowries. Bottom line, in his Ivan Černe lost property worth almost 2,700 Venetian liras or 540 Austrian guilders of German value. At local prices of the time, this amount corresponded to 13,822 litres of wheat, or 17,277 daily meals, which could feed as many as 47 people for one year! But if we exclude the expenses for both dowries from the calculation, we notice that Ivan Černe's financial failure amounted to only 141 liras. In the case of an important and well-off peasant family, such as the Černes in Tomaj, dowries were very high, in this case 1,000 Venetian liras each. As a result of the non-payment, the sums for default interest and court costs of lost legal proceedings have also accumulated. Such a high dowry corresponded to the value of the land, which with its crops could (almost) support one person throughout the year. Despite this, such high expenses did not significantly shake the economic situation of the Černe family, which remained among the wealthiest in the village of Tomaj even in the following decades.

The analysed transactions disclose that, in the middle of the eighteenth century, peasants in the Karst, at least in some cases, used the services of a notary to settle property relations and family disputes. Court proceedings were also used to resolve mutual claims arising from debtor-creditor relationships. At the same time, it appears quite clearly that peasants in the Karst resorted to borrowing, not only with the aim of bridging temporary economic hardship, but also for business reasons. The other side of the same credit coin is that peasants were also active as lenders. Even on the basis of the relatively limited set of cases presented, the presence of a fairly wide spectrum of actors is noticeable, who acted as lenders in the Karst countryside, such as a peasant widow, a rural mayor and a brotherhood (besides townspeople).

Matic Batič

»Mislimo sicer nemško, čutimo nemško,
a nikomur ne bomo zamerili njegovega
drugačnega mišljenja.«

Nemški goriški list *Görzer Wochenblatt*
in njegova politična usmeritev

Batič, Matic, dr., znanstveni sodelavec,
Študijski center za narodno spravo, SI-1000
Ljubljana, Tivolska 42, matic.batic@scnr.si,
<https://orcid.org/0000-0002-4681-6334>

»Mislimo sicer nemško, čutimo nemško,
a nikomur ne bomo zamerili njegovega
drugačnega mišljenja.« Nemški goriški list
Görzer Wochenblatt in njegova politična
usmeritev

Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167),
št. 1–2, str. 88–115, cit. 90

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En.,
Sn., En.)

Razprava predstavlja značilnosti nemškega
časnika *Görzer Wochenblatt*, s posebnim
poudarkom na njegovi politično-programski
usmeritvi. List, ki je tedensko izhajal leta 1867,
preden se je z začetkom leta 1868 preoblikoval
v dvakrat tedensko izhajajoči *Görzer Zeitung*,
predstavlja prvi nemški časopis v Gorici. V
prvem delu članka so predstavljeni začetki
nemške publicistike na Goriškem in značilnosti
tamkajšnje nemške skupnosti. V nadaljevanju
razprava obravnava začetek izhajanja *Goriškega*
tednika, njegove vsebinske značilnosti in pro-
gramsko usmeritev. Zadnji del prispevka je
posvečen recepciji novega nemškega časnika s
strani slovenskega tabora, predvsem polemiki,
ki se je ob tem razvila med goriško *Domovino*
in celovškim *Slovencem*. V polemiko se je
aktivno vključil tudi *Görzer Wochenblatt*, ob
čem je uredništvo podalo svoj pogled na
mednacionalne odnose na Goriškem.

Ključne besede: *Görzer Wochenblatt*, Go-
rica, 19. stoletje, nemški časopisi, kulturna
zgodovina.

Batič, Matic, PhD, Research Fellow, Study
Centre for National Reconciliation, SI-1000
Ljubljana, Tivolska 42, matic.batic@scnr.si,
<https://orcid.org/0000-0002-4681-6334>

Historical Review, Ljubljana, Zgodovinski
časopis, Ljubljana 77/2023 (167), No. 1–2, pp.
88–115, 90 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

"We Think German, We Feel German, but
We Will Not Blame Anyone for His Different
Opinion": the German Newspaper *Görzer*
Wochenblatt and Its Political Orientation

The article presents the characteristics of the
German newspaper *Görzer Wochenblatt*, with
a special emphasis on its political orientation
and agenda. The paper, which was published
weekly in 1867 before being transformed into
the biweekly *Görzer Zeitung* starting in 1868,
was the first German newspaper in Gorizia. The
first part of the article analyses the beginnings
of German journalism in the Princely County
of Gorizia and Gradisca and the characteristics
of the local German community. After that, the
beginnings of its publication, its characteristics
in terms of content and its agenda are examined.
The last part of the article discusses the reception
of the new German newspaper by the Slovene
community, especially the heated controversy
that emerged between two Slovene newspapers,
Domovina from Gorizia and *Slovenec* from Kla-
genfurt. *Görzer Wochenblatt* became actively
involved in the dispute, with the editorial board
expressing its view on inter-ethnic relations in
the County of Gorizia.

Keywords: *Görzer Wochenblatt*, Gorizia, 19th
century, German newspapers, cultural history.

Uvod¹

Sedmega februarja 1867 je v Gorici izšla prva številka tednika *Görzer Wochenblatt* [*Goriški tednik*]. Čeprav začetki nemške publicistike v Gorici segajo že v 18. stoletje, ko so bile v mestu ob Soči ustanovljene prve tiskarne, lahko *Görzer Wochenblatt* označimo za prvi goriški nemški časopis² v sodobnem pomenu besede. Z njim je nemška skupnost v Gorici stopila v javni prostor in se aktivno vključila v kulturno-politično življenje dežele Goriško-Gradiške. Tednik tako predstavlja enega najpomembnejših izrazov nemške kulturne dejavnosti na Goriškem in posledično tudi dragocen vir za preučevanje nemške skupnosti v Gorici, ki doslej ne v slovenski ne v mednarodni humanistiki še ni bila deležna celovite obravnave. Isto velja tudi za *Wochenblatt*, ki je bil v dosedanjih slovenskih pregledih nemške publicistike na Slovenskem deležen zgolj najosnovnejše obravnave, veliko več pa ni bilo doslej o tej tematiki napisanega niti v mednarodnem prostoru.³

Namen te razprave je celovito predstaviti značilnosti časnika *Görzer Wochenblatt* in njegovo mesto v sočasnem kulturno-političnem življenju Goriške in Habsburške monarhije. V prvem delu razprave je zato časnik najprej umeščen v kontekst publicistike v nemškem jeziku na Goriškem, nato pa sledi predstavitev družbeno-političnega konteksta v času njegovega izhajanja. Na tej podlagi je v nadaljevanju analizirana njegova politična usmeritev glede na sočasna pereča politična vprašanja. Pri tem je posebna pozornost posvečena njegovemu odnosu do goriških Slovencev oz. slovenskega političnega gibanja na Goriškem, ki ga lahko dobro rekonstruiramo na podlagi zanimive polemike, ki se je ob začetku izhajanja *Goriškega tednika* razvila v trikotniku med *Görzer Wochenblattom* ter dvema slovenskima časopisoma, in sicer goriško *Domovino* in celovškim *Slovincem*.

¹ Nekatere ugotovitve te razprave sem obravnaval v magistrski nalogi z naslovom »*Wir denken zwar deutsch, wir fühlen deutsch, werden es aber niemanden verargen, anderen Sinnes zu sein*«: *Görzer Wochenblatt* (1867) und *Görzer Zeitung* (1868–1869), ki je nastala leta 2015 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Ob tej priložnosti se mentoricama, dr. Petri Kramberger in dr. Mariji Mojci Peternel, iskreno zahvaljujem za vso pomoč pri nastajanju naloge.

² V tekstu kot sopomenki uporabljam izraza »časnik« in »časopis«, saj je meja med obema pojmomoma v slovenskem prostoru zabrisana.

³ Osnovne podatke o *Goriškem tedniku* v okviru pregleda nemške publicistike na Slovenskem prinaša Tanja Žigon; gl. Žigon, *Deutschsprachige Presse*. Osnovni podatki o časopisu so predstavljeni tudi v tujejezičnih pregledih nemške publicistike na Goriškem: Kitzmüller, *Esperienze giornalistiche in lingua tedesca*; Gallarotti in Stasi, *I periodici*.

Začetki nemške publicistike na Goriškem

Začetki nemške publicistike na Goriškem segajo v 18. stoletje. Nastanek prvih nemških serijskih publikacij je bil neločljivo povezan z razvojem tiskarstva v Gorici, ki se je začelo razvijati v drugi polovici 18. stoletja. Raziskave o tej tematiki so za zdaj še pomanjkljive, tako da poznamo le osnovne podatke o prvih tiskarjih in prvih serijskih publikacijah. V Gorici je leta 1754 kot prvi tiskar kratek čas deloval Dunajčan Johann Thomas Trattner, ki pa se je kmalu odselil v Trst. Istega leta je ob podpori prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela Attems (1711–1774)⁴ tiskarno v Gorici odprl Benečan Giuseppe Tommasini. Očitno je bilo povpraševanje po tovrstnem delu v Gorici dovolj veliko, da je leta 1772 tiskarno odprl tudi Valerio de Valeri iz Čedad, ki je začel izdajati prvi goriški tednik v italijanščini z imenom *Gazzetta goriziana* (1774–1776).⁵ Kmalu zatem so se pojavile tudi prve serijske publikacije v nemščini. Pri tem pa je treba opozoriti, da pri teh ne gre za dnevno ali tedensko izhajajočo periodiko, temveč zgolj za letno izhajajoče almanah, a tudi ti so običajno izšli le v nekaj številkah. Prvi je bil *Kaiserlich=Königlicher Görzerischer Titular=Kalender* (1779–1782). Podobna nemška publikacija je bil enkrat letno izhajajoči *K.k. görzerischer Almanach*. Izšel je v letih 1780 in 1782. Kasneje je izhajal *Instanzen= und Titularkalendar für Görz und Gradisca*, in sicer v letih 1792, 1796 in 1799. Sledil je *Schematismus für Görz und Gradisca*, ki je bil v letih 1801 in 1802 tiskan pri Tommasiniju, nato pa do njegovega zatona v Trstu.⁶

Po živahnem začetku goriške publicistike v zadnji četrtini 18. stoletja je sledilo obdobje zatišja, ki je trajalo več kot 50 let. O razlogih za tako dolgo prekinitve lahko zgolj ugibamo. Mogoče je, da so k temu prispevali restriktivni predmarčni cenzurni predpisi,⁷ pomembno vlogo pa je verjetno odigrala tudi gospodarska in demografska stagnacija, ki je zaznamovala Gorico v prvi polovici 19. stoletja.⁸

Nov zagon v 60. letih 19. stoletja

Nove nemške periodične publikacije na Goriškem so se pojavile v drugi polovici 60. let 19. stoletja. Na nov zagon nemške publicistike v Gorici je blagodejno vplival nov zakon o tisku, ki je stopil v veljavo 9. marca 1863, noveliran pa je bil 15. oktobra 1868. Novi zakon je precej omilil prejšnjo restriktivno tiskovno

⁴ Goriška nadškofija je bila ustanovljena leta 1751 in je obsegala habsburški del ukinjenega oglejskega patriarhata. Attems je bil za prvega goriškega nadškofa imenovan naslednje leto; podrobneje o njegovem vsestranskem delovanju gl. Dolinar, Attems, Karel Mihael.

⁵ Berčič, *Tiskarstvo na Slovenskem*, str. 94–95. Obsežna monografska študija o listu *Gazzetta goriziana* je pred kratkim izšla tudi v slovenskem prevodu; gl. Gorian, *Založništvo in pretok informacij v Gorici*.

⁶ O prvih nemških serijskih publikacijah v Gorici gl. Gallarotti in Stasi, I periodici, str. 49; gl. tudi Gallarotti in Stasi, *La stampa periodica tedesca nel Goriziano*.

⁷ O cenzurnih omejitvah do sredine 19. stoletja gl. relevantne prispevke v Vidmar, *Cenzura na Slovenskem*.

⁸ Več o gospodarski in demografski stagnaciji mesta v tem času gl. Fabi, *Storia di Gorizia*, str. 12–15.

politiko, čeprav tudi po teh liberalnih spremembah še ne moremo govoriti o popolni svobodi tiska. Nad uredniki, založniki in drugimi sodelavci listov je še vedno visela grožnja denarnih in tudi zapornih kazni. Te so grozile predvsem za žalitve cesarja in kaljenje javnega reda in miru, poleg tega pa so bili časnikarji pogosto kaznovani tudi za druge prekrške po kazenskem zakoniku, denimo zaradi ščuvanja k sovražnosti do nacionalnosti, verskih skupnosti (člen 302), hujskanja in agitacije (člen 300), žalitve časti (člena 488 in 493) idr. Kljub temu je zakon puščal dovolj svobode za hiter razvoj najrazličnejše publicistike. Odpravljeni so bili namreč koncesijski in opominjevalni sistem, možnost administrativne ustavitve izhajanja ter časniška kavcija. Izdajatelj je po novem moral predložiti le dokazila o politični, moralni in intelektualni usposobljenosti za časnikarski poklic ter navesti namen svojega lista. Poleg tega so od leta 1867 o tiskovnih prestopkih presojala porotna sodišča.⁹

Liberalnejši zakonski okviri so brez dvoma prispevali k ponovnemu razvoju nemške publicistike v Gorici, a njen ponovno pojav je treba razumeti tudi v okviru spremenjenih družbeno-političnih razmer in upoštevajoč specifičnosti nemško-govorečega prebivalstva oz. značilnosti nemške skupnosti v deželni prestolnici ob Soči. Šestdeseta leta 19. stoletja predstavljajo prelomni čas v zadnjem obdobju obstoja Habsburške monarhije, saj so politični pretresi in preobrazbe iz tega obdobja določile njen politični ustroj vse do propada monarhije leta 1918. Pod vplivom vrste zunanjepolitičnih neuspehov se je bil cesar Franc Jožef prisiljen odpovedati želji po avtokratskem vladanju in centralistično urejeni monarhiji, ki je bila značilna za t. i. neoabsolutistično obdobje.¹⁰ Rezultat cesarjevega popuščanja je bil dvojni kompromis z dvema osrednjima opozicijskima skupinama v državi, in sicer z madžarsko plemiško elito in liberalnim nemškim meščanstvom, kar je po vrsti političnih pretresov končno pripeljalo do dualistične razdelitve države na »avstrijski« (cislajtanski) in ogrski (translajtanski) del, v sami Cislajtaciji pa do uvedbe t. i. decembrske ustave leta 1867, ki je zagotavljala temeljne osebne svoboščine in uvajala liberalna načela delitve oblasti in (delne) demokratizacije.¹¹ Z roko v roki z liberalizacijo in demokratizacijo je šla nacionalizacija političnega življenja, saj je bil to čas vzpona različnih narodnostnih gibanj v monarhiji. Če je bil nacionalizem v začetku predvsem projekt političnih in kulturnih elit, je v tem času dokončno presegel začetne okvire in postal množično gibanje.¹² Skladno s tem

⁹ Prijatelj, *Slovenka kulturnopolitična in slovstvena zgodovina II*, str. 302; Žigon, *Nemški časnik za slovenske interese*, str. 33; Globočnik, Alešovčev Brencelj, str. 8.

¹⁰ Neoabsolutistično obdobje, po notranjem ministru Alexandru Bachu pogosto imenovano tudi Bachov absolutizem, se je začelo leta 1851 z ukinitvijo t. i. oktroirane ustave in političnih svoboščin, ki jih je ta zagotavljala. Neoabsolutistični režim se je obdržal do oktobrske diplome leta 1860. O osnovnih značilnostih tega obdobja gl. Kann, *A History of the Habsburg Empire*, str. 318–326.

¹¹ Sintetično o političnem razvoju Habsburške monarhije v 60. letih 19. stoletja gl. Kann, *A History of the Habsburg Empire*, str. 326–342; Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa*, str. 380–417; Bled, *Franc Jožef*, str. 285–309; Judson, *Habsburški imperij*, str. 267–287.

¹² O fazah razvoja nacionalnih gibanj gl. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*.

je prišlo tudi do velikega razmaha tiska, ki je bil s procesom vzpona nacionalizma dialektično povezan.¹³

Spričo vseh teh dejavnikov so se v 60. letih pojavili številni časopisi v različnih jezikih, tudi na Goriškem, kjer je bil položaj nemščine in nemštva sicer šibkejši v primerjavi z drugimi slovenskimi deželami, saj je bilo Nemcev bistveno manj. Čez ozemlje Poknežene grofije Goriško-Gradiške (nem. *Gefürstete Grafschaft Görz und Gradisca*, it. *Principesca contea di Gorizia e Gradisca*), kot je bilo uradno ime dežele, je potekala slovensko-romanska jezikovna meja, tako da je imela približno dve tretjini dežele izrazito slovenski, zadnja tretjina pa italijansko-furlanski značaj.¹⁴ Izjema je bila deželna prestolnica Gorica, v kateri je živela tudi nemška jezikovna skupnost. Približno jezikovno-narodnostno stanje v mestu v 60. letih lahko vsaj približno rekonstruiramo s pomočjo podatkov ljudskega štetja leta 1880.¹⁵ Leta 1880 je v mestu živelo 20.920 prebivalcev, od katerih je 13.517 kot pogovorni jezik navedlo italijanščino, 3411 slovenščino, 2149 nemščino, preostali pa druge jezike.¹⁶ Iz navedenih podatkov je razvidno, da je bila Gorica večinsko italijansko mesto, saj so Italijani predstavljali 64,61 % prebivalstva, a v mestu sta bili tudi zastopani tudi slovenska in nemška skupnost. Delež nemško govorečih prebivalcev je znašal 10,27 % vseh prebivalcev Gorice, s čimer je močno odstopal od deželnega povprečja, saj z izjemo Gorice Nemci na Goriškem skorajda niso bili prisotni.¹⁷

Kakšna sta bila ob tem socialna struktura nemške skupnosti v Gorici in splošen položaj nemščine v javnem življenju?¹⁸ Skladno s procesom nacionalizacije italijansko in slovensko govorečega prebivalstva je nemški jezik po letu 1848 sicer

¹³ Benedict Anderson opozarja na pomen množične pismenosti in tiska za razvoj naroda kot »zamišljene« skupnosti, se pravi za identifikacijo množic z narodom kot kolektivno identiteto; več o tem gl. Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 59–69.

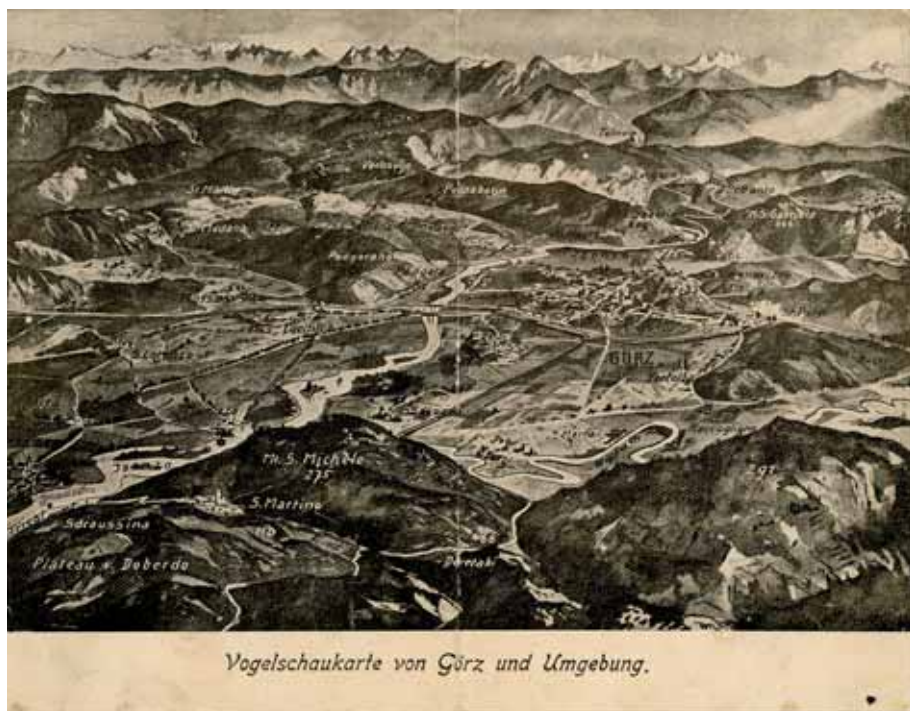
¹⁴ Severni del dežele je bil popolnoma slovenski, pri čemer deželna meja v zgornjem Posočju ni bila jezikovna meja, saj so slovensko govoreči prebivalci naseljevali tudi terske in nadiške doline oz. Beneško Slovenijo, ki je že od leta 1866 spadala k Italiji (Grafenauer, *Slovensko-romanska meja*, str. 6–8, 11). Mejo v južnem delu dežele je leta 1852 jasno opredelil Peter Kozler: »Od tod naprej gre meja v sredi med ravnino in griči pod slovenskima občinama: Mirnik, Medana in Cerovo proti Podgori, prestopi Sočo, objame slovenska sela Zdravšino in Doberdob nad Teržičem in se pri Štivani blizu Divina z morskim obrežjem sprime.« (Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*, str. XX–XXI).

¹⁵ Štetje prebivalstva je potekalo tudi leta 1869, a ni zbiralo podatkov o nacionalni pripadnosti oziroma sporazumevalnem jeziku. Po neuradnih ocenah naj bi med 16.659 mestnimi prebivalci tedaj bilo 11.100 Italijanov, 3500 Slovencev in 1800 Nemcev (Marušič, *Doktor Karel Lavrič*, str. 60).

¹⁶ *Special-Orts-Repertorium vom Küstenlande*, str. 164. Poleg tega je v Gorici živelo še 787 tujcev, večinoma državljani Kraljevine Italije.

¹⁷ Prav tam; gl. tudi Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 46.

¹⁸ Nemška skupnost v Gorici ostaja slabo raziskana, literature o tej tematiki je malo. Največ podatkov prinaša zbornik *Cultura tedesca nel Goriziano*, ki ga je uredila Liliana Ferrari. Gl. tudi Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 231–236. O nemški literarni in publicistični dejavnosti gl. Kitzmüller, *Görz 1500–1915*; Kitzmüller, *Osservazioni sulla produzione letteraria*; Kitzmüller, *Esperienze giornalistiche in lingua tedesca*; Batič, »Paradies am Isonzo«.

Slika 1: Gorica z okolico, PANG 667, Zbirka razglednic krajev, Goriška 6.

izgubljal na račun italijanščine in slovenščine,¹⁹ a so njegovo nadaljnjo pomembno vlogo zagotavljale institucije Habsburške monarhije in položaj Gorice v okviru te državne tvorbe, v kateri je nemščina do njenega razpada ohranila vodilno vlogo. V nemščini je tako vse do konca monarhije komunicirala centralna oblast, ostal pa je tudi vodilni jezik v srednjem šolstvu.²⁰ O pomenu nemščine v javnem življenju priča

¹⁹ V Gorici je med višjimi sloji do 16. stoletja prevladovala nemščina in vpliv nemškega kulturnega okolja, čeprav so prebivalci govorili tudi italijansko in slovensko, o čemer priča poročilo nuncija Girolama Porzie iz leta 1567: »Im Essen, Trinken und in der Kleidung sind die Görzer Deutsche; allgemein werden die drei Sprachen, deutsch, slavisch und italienisch gesprochen.« V vseh treh jezikih je potekala tudi dedna poklonitev deželnihi stanov nadvojvodi Karlu leta 1564. V 17. stoletju se je položaj nemščine v Gorici poslabšal, predvsem na račun dejstva, da so v jezuitskem kolegiju v Gorici (ustanovljen je bil leta 1615) uporabljali italijanščino. Do določenega ponovnega vzpona nemščine je nato ponovno prišlo v okviru centralističnih reform Marije Terezije in Jožefa II. Vodilni položaj nemščine in nemških kulturnih vplivov se je obdržal še v prvi polovici 19. stoletja; podrobneje o tem gl. Kitzmüller, *Görz 1500–1915*, str. 11–21. V tem kontekstu je zanimiv tudi opis jezikovnih razmer v Trstu, ki ga je leta 1867 objavil goriški slovenski list *Domovina*: »Do leta 1860 je imela v Trstu skoro več privilegijev nemščina, nego laščina: zlasti od leta 1854–1860 se je začela laščina izpodrivati. S pomočjo šol, nemških ali ponemčenih uradnikov se je res toliko storilo, da je znal skoro vsak v Trstu do desetih po nemški šteti.« (*Domovina*, 1. 2. 1867, str. 23).

²⁰ Nasprotno so o učenem jeziku (v javnih) osnovnih šolah odločale lokalne oblasti, tako da so se morale manjšinske narodne skupnosti zanašati na zasebne šole. Goriški Nemci so v Gorici odprli zasebno luteransko šolo z nemškim učnim jezikom, na zasebne šole pa so se v mestih z italijansko upravo morali zanašati tudi Slovenci; več o tem gl. Devetak, *Boj za slovenske šole*.

tudi dejstvo, da se je vodilni položaj tega jezika marsikje še dolgo ohranil tudi v številnih manjših podeželskih središčih, kjer Nemci razen posameznikov sicer niso bili prisotni. V številnih trgih na Goriškem so tako še v 60. letih delovala nemška kulturna društva, npr. v Kanalu v Soški dolini, kjer je bilo 1848 ustanovljeno nemško bralno društvo. Društvo je očitno delovalo le krajše obdobje, a štiri leta pozneje je bilo ustanovljeno novo nemško bralno društvo (*Leseverein*), ki se je obdržalo do sredine 60. let.²¹ Podobno je bilo stanje tudi v Tolminu v Soški in Ajdovščini v Vipavski dolini, kjer sta prav tako delovali nemški bralni društvi (*Leseverein*), nemščina pa je do sredine 60. let prevladovala tudi v javnem življenju.²²

Socialno gledano so bili stebri nemštva na Goriškem državni uslužbenci (uradniki in srednješolski profesorji), pripadniki plemstva in gospodarstveniki, tesno povezani z nemškim prostorom, iz katerega so izšli.²³ V 19. stoletju je bilo za nadaljnji obstoj nemške skupnosti pomembno tudi dejstvo, da se je Gorica znotraj Habsburške monarhije uveljavljala kot počitniški in zdraviliški kraj zaradi svojega milega podnebja.²⁴ Za svoje bivališče so si jo iz tega razloga izbrali številni upokojeni uradniki in častniki, med katerimi lahko po pomenu za kulturno dogajanje v mestu izpostavimo Karla von Czoerniga (1804–1889).²⁵

Prav Czoernig, ki se je zaradi bolezni leta 1866 preselil v Gorico, kjer mu je ustrezalo tamkajšnje milo podnebje, je bil tisti, ki je v prihodnjih letih dal več pobud, pomembnih tudi za razvoj nemškega kulturnega življenja v Gorici. Kot goreč habsburški lojalist, ki je v Gorici našel svoj drugi dom, se je zavedal negotove nadaljnje usode tega večinsko italijanskega mesta, ki se je po končani avstrijsko-italijanski vojni leta 1866 znašlo v bližini nove državne meje s Kraljevino Itali-

²¹ Devetak, Vzpostavljanje slovenske narodne identitete, str. 496.

²² Marušič, *Doktor Karel Lavrič*, str. 39. Po pričevanju Antona Šaplje je nemščina v ajdovskem javnem življenju prevladovala do sredine 60. let 19. stoletja: »Do leta 1864 je bila Ajdovščina vsa skozi in skozi nemška, tj. približno tako, da vsak, kateri je prišel v Ajdovščino, ni drugega znal in smel govoriti ko nemško; v občinskem uradu se je vse nemško uradovalo, še celo v šolah so morali nemško kramljati, in taisti otrok, ki ni tega znal ali ni hotel, je moral rdeč jezik iz papirja nositi na hrbtu.« (Šaplja, Dr. Lavrič v Ajdovščini, str. 79). O nemškem bralnem društvu in razširjenosti nemščine v Tolminu gl. Oblak, Doktor Karol Lavrič in njegova doba, str. 93.

²³ Med nemški gospodarstveniki je po pomenu izstopala družina industrialcev Ritter pl. Záhony iz Frankfurta na Majni, ki je v Gorici živel od leta 1819. Tega leta je namreč Johann Christoph Ritter iz Trsta v Gorico preselil predelovalnico sladkorja. Družinsko podjetje je močno razširil njegov sin Julius Hektor, ki je v zahodnem predmestju Gorice, Stračicah (it. Straccis), dal posodobiti mlin, zgraditi novo skladišče za žito in postaviti tekstilne obrate. Poleg tega je kupil papirnico pri Podgori in veliko posestvo Monastero v bližini Ogleja. Največ podatkov o družini Ritter prinaša družinska kronika *Chronik und Stammbaum*, ki jo je na začetku 20. stoletja objavil Eugen Ritter Freiherr von Zahony. O družini gl. tudi Colleoni, *I Ritter*. Posamezne podatke o družini prinašajo študije, primarno posvečene drugim oziroma širšim tematikam, npr. Preinfalk, Vpliv francoskih vojn, str. 83.

²⁴ Podrobno o tem gl. Salamić, Gorica kot klimatskozdraviliška destinacija med letoma 1874 in 1914. Da predstavlja Gorica idealno klimatsko-zdraviliško destinacijo, je v začetku 20. stoletja izpostavljala nemški vodnik po mestu: »Görz vereinigt alle Bedingungen für einen klimatischen Kurort: mildes und gesundes Klima, üppige südtalienische Vegetation, reiche Gelegenheit zu angenehmen Spaziergängen und Ausflügen.« (*Führer durch Görz und Umgebung*, str. 8).

²⁵ O Czoernigovem delovanju v Gorici gl. Tavano, Karl von Czoernig da Vienna a Gorizia.

Slika 2: Gorica proti koncu 19. stoletja, Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice, Fototeka, HP-HI kraji, Gorica.

jo.²⁶ Czoerniga je skrbelo, da bi nezadovoljno lokalno prebivalstvo lahko rešitev začelo iskati v bližnji Italiji. Kot odgovor je predlagal vsestranski razvoj Goriške, predvsem na področju gospodarskega in kulturnega napredka, za kar bi morala poskrbeti habsburška država:

Unendlich mehr wird es seine Grenzen sichern, wenn es die Bildung und den Wohlstand der Völker zu fördern und ihren Geist zu gewinnen weiß, und der gewisse Weg hiezu an dieser Südgränze ist die Umbildung der Colonenwirtschaft in die Bauern- und Gutswirtschaft selbständiger Besitzer und Pächter, die Eisenbahnverbindung dieser Länder untereinander mit dem Zentrum des Reichs und mit den Straßen des Weltverkehrs, endlich die Gründung einer Hochschule als Mittelpunkt deutscher Cultur und aller geistigen Bestrebungen hier im Süden.²⁷

Czoernig članka ni objavil v katerem od lokalnih listov, temveč v tedaj enem od osrednjih nemških časopisov, avgsburškem *Allgemeine Zeitung*, kar kaže na to, da je predvsem želel vzbuditi pozornost osrednjih organov Habsburške monarhije.²⁸

²⁶ Po koncu vojne z Italijo leta 1866, ki je za Habsburžane pomenila izgubo Benečije s tamkajšnjim strateškim trdnjavskim četverkotnikom (mesta Mantova, Peschiera del Garda, Verona in Legnago), je nekdanja goriška deželna meja na zahodu postala nova državna meja.

²⁷ »[Avstrija] bo svoje meje neskončno bolj zavarovala s spodbujanjem izobrazbe in blaginje ljudstev. Najbolj zanesljiva pot do tega na južni meji pa je preoblikovanje kolonskega gospodarstva v kmečko in posestno gospodarstvo neodvisnih lastnikov in najemnikov, železniška povezava teh dežel s središčem cesarstva in s potmi svetovnega prometa, ter, končno, ustanovitev univerze kot središča nemške kulture in vseh intelektualnih prizadevanj tukaj na jugu.« (citirano po Kitzmüller, *Görz 1500–1915*, str. 27–29); ta in vsi preostali prevodi nemških besedil so delo avtorja članka.

²⁸ Tavano, Karl von Czoernig da Vienna a Gorizia, str. 99.

Pozimi 1867 je Czoernig v Gorici nato dal pobudo za ustanovitev društva za »goriško deželoznanstvo«, ki naj bi se ukvarjalo z geografskimi raziskavami Goriške, obenem pa tako prispevalo k boljši valorizaciji klimatskih in geografskih danosti dežele ob Soči. Društvo je bilo ob sodelovanju nekaterih najvišjih političnih predstavnikov, med katerimi izstopa deželni glavar grof Wilhelm Pace (1810–1896), ustanovljeno 16. marca 1867,²⁹ a nato očitno ni zares zaživelo.³⁰ Zanimivo pa je, da je približno v istem času, tj. 7. februarja 1867, izšla tudi prva številka tednika *Görzer Wochenblatt*. V kolikšni meri je prav Czoernigov poziv botroval nastanku prvega nemškega časopisa v Gorici, za zdaj ni jasno, a vsekakor se pojav nemškega časopisa dobro sklada z njegovo željo po krepitvi nemškega kulturnega delovanja na jugozahodni meji Habsburške monarhije.

Görzer Wochenblatt – prvi nemški časopis v Gorici

Ob izidu prve številke *Goriškega tednika* je slovenska *Domovina* objavila kratko notico, v kateri je mdr. zapisala: »To je, kar Gorica stoji, prvi nemški list, ki tukaj izhaja.«³¹ Kot je že bilo izpostavljeno, segajo začetki nemške publicistike v Gorici že v 18. stoletje, a *Görzer Wochenblatt* res predstavlja prvi nemški goriški list, ki se je tako po vsebini kot po obliki približal sodobni publicistiki. Izhajal je vse leto 1867, dokler ni 3. januarja 1868 spremenil frekvence izhajanja (odtlej je izhajal dvakrat tedensko) in skladno s tem tudi spremenil ime v *Görzer Zeitung*.³² Neposredno ozadje začetka izhajanja novega lista ostaja nepoznano; o pobudnikih njegovega nastanka, finančnem zaledju in morebitni vladni podpori tako žal (še) ni (zanesljivih) podatkov. Sklepamo lahko, da je list užival vladno podporo, na kar nakazuje trditev Andreja Marušiča (1828–1898), urednika slovenskega časnika *Domovina*, da *Görzer Wochenblatt* ni kolkovan,³³ pa tudi trdna proavstrijska drža, ki jo je *Wochenblatt* vseskozi zastopal.

Tednik je izhajal ob četrtkih v založbi Carla Socharja, tiskala pa ga je goriška tiskarna Giovannija Paternollija.³⁴ V začetku ga je urejal Thomas Hohenwarter, ki je med leti 1855 in 1868 deloval kot profesor na goriški gimnaziji, nato pa je bil premeščen v Linz.³⁵ Hohenwarter je redništvo lista zapustil po 30. številki, saj je

²⁹ *Görzer Wochenblatt*, 21. 3. 1867, str. 54–55.

³⁰ Glede na pikro poročilo v *Slovenskem narodu* društvo ni zaživelo, ker mu k delovanju ni uspelo pritegniti dovolj lokalnih Slovencev in Italijanov, čemur naj bi botrovalo to, da so Nemci v njem želeli imeti vodilno vlogo: »Niti Lahi, niti Slovenci niti iz dežele niti iz trgov in mest se niso hoteli meniti z malo pešico Nemcev, ki so se hrustili, kot da bi bili vso učenost že za zajuterk pozobali.« (*Slovenski narod*, 18. 4. 1868, str. 2).

³¹ *Domovina*, 8. 2. 1867, str. 28.

³² Gallarotti in Stasi, I periodici, str. 44.

³³ *Domovina*, 13. 3. 1867, str. 48.

³⁴ Tiskar in knjigarnar Paternolli je že leta 1837 na tedanji *Piazza Grande* (danes *Piazza Vittoria*, med Slovenci splošno je trg splošno znan kot Travniki) odprl majhno tiskarno, ki je nato neprenehoma delovala do prve svetovne vojne. Pri Paternolliju so bila natisnjena tudi številna slovenska književna dela in časopisi, denimo glasilo goriških mladoslovencev *Soča* (Berčič, *Tiskarstvo na Slovenem*, str. 190–191).

³⁵ Kitzmüller, *Esperimenti die stampa periodica in lingua tedesca*, str. 188.

konec avgusta 1867 obvestil bralce, da »anlässlich einer Ferienreise« prepušča »die Redaktion [des] Blattes dem Journalisten und Literaten, Herrn Heinrich Penn aus Laibach«. ³⁶ Pennov prihod na uredniško mesto sej je očitno pripravljaj že prej, saj so o tem po Gorici krožile govorice, ki jih je povzela goriška *Domovina*: »Kar smo že davno vedeli, je od včeraj dognana reč. Tukajšnji nemški ‚Görzer Wochenblatt‘ je prišel v prvo v novi (veliki) podobi pod novim vrednikom na svetlo. Nov vrednik je slovenskemu občinstvu dobro znani pisatelj g. Heinrich M. Penn.« ³⁷ Penn je nato ostal urednik lista, ki se je v začetku leta 1868 preimenoval v *Görzer Zeitung*, vse do njegovega zatona marca 1869. ³⁸

Slika 3: Prva številka Görzer Wochenblatta, Biblioteca Statale Isontina, Giorn. 5.

Görzer Wochenblatt je bil ob začetku izhajanja po obliki podoben večini preostalih časopisov tega časa. ³⁹ Izhajal je v manjšem formatu 23 cm x 29,5 cm. V glavi so bili natisnjeni ime lista, številka, datum, podatki o ceni časopisa ter

³⁶ *Görzer Wochenblatt*, 29. 8. 1867, str. 237.

³⁷ *Domovina*, 6. 9. 1867, str. 188.

³⁸ Podrobno o Heinrichu Pennu in njegovem delovanju v Gorici gl. Batič, »Paradies am Isonzo.«

³⁹ Žigon, *Deutschsprachige Presse in Slowenien*, str. 200.

frekvenca izhajanja. Pisan je bil v nemškem jeziku, pisava pa je bila gotica. Kljub temu je prinašal reklamne oglase v vseh treh glavnih jezikih Goriške, nemščini, slovenščini in italijanščini. Posamezne strani so bile razdeljene v dva stolpca. Tednik je bil paginiran.

Vsebinska struktura *Görzer Wochenblatta* se do prihoda novega urednika Heinricha Penna večinoma ni spreminjala. Vsaka posamezna številka časopisa se je običajno začejala z uvodnim člankom, ki je praviloma obravnaval perečo politično temo, nato je sledila rubrika *Politische Wochenschau* ter preostali članki, ki so obravnavali različne tematike politične in nepolitične narave. O manj pomembnih novicah je *Tednik* poročal v rubriki *Tagesnachrichten*, prinašal je tudi podatke o vremenskih razmerah (rubrika *Meteorologische Beobachtungen*), seznam v Gorici prisotnih tujcev (*Fremdenliste*), seznam umrlih (*Verstorbene in Görz*), železniški vozni red, izžrebane loterijske številke (*Lotterie=Ziehungen*) ter cene osnovnih življenjskih dobrin v rubriki *Marktpreise in Görz*. Goriški tednik je objavljal tudi pisma bralcev, in sicer v posebni rubriki *Sprechsaal*. Vsaka številka se je zaključevala z reklamnimi oglasi in drugimi sporočili. Opozoriti velja, da je poleg posebne feljtonske rubrike, ki je vsebovala različna literarna dela in novice iz kulturnega življenja v mestu in okolici, *Görzer Wochenblatt* prinašal tudi številne druge prispevke domoznanske, poljudnoznanstvene in kulturne vsebine, ki bi glede na vsebino sodile predvsem v podlistek, a jih najdemo v glavnem delu časopisa.⁴⁰

Nekatere številke so vsebovale tudi prilogo, ki se je imenovala preprosto »Beilage zur Nro. [...] des Görzer Wochenblattes«. Tanja Žigon sicer pravi, da je prinašala izključno cesarske ukaze in imenovanja,⁴¹ kar pa ne drži, saj v prilogi poleg cesarskih razglasov⁴² najdemo številne različne informacije, denimo o pogostosti različnih bolezni v goriški bolnišnici,⁴³ ali tudi redne rubrike, za katere je v glavnem delu zaradi kakšnega obsežnejšega članka zmanjkalo prostora.⁴⁴

Prihod novega urednika v začetku septembra 1867 je prinesel številne spremembe na vsebinskem in oblikovnem področju. Najopaznejša sprememba je zadevala format časopisa, saj je *Görzer Wochenblatt* začel izhajati v večjem formatu 30 cm x 45 cm, strani pa so bile razdeljene v tri stolpce. Izhajal je na štirih straneh, ki niso bile več paginirane. Poleg tega je tudi porazdelitev rubrik postala mnogo bolj jasna in stalna. Časnik se je običajno začel z uvodnikom, ki je podajal pogled uredništva na aktualna politična, kulturna in gospodarska vprašanja, nato pa je sledila rubrika *Politische Revue*, ki je prinašala najpomembnejše politične novice iz vseh pomembnejših (pa tudi številnih manjših) mest Habsburške monarhije, kot so npr. Dunaj, Pešta, Praga, Trst, Ljubljana, Beljak itd. *Görzer Wochenblatt* se je pri tem deloma posluževal dopisov svojih korespondentov, ki žal niso poimensko navedeni (prispevki so običajno podpisani le z »von unserem Correspondent« ali

⁴⁰ Gl. npr. *Görzer Wochenblatt*, 6. 6. 1867, str. 142–143.

⁴¹ Žigon, *Deutschsprachige Presse in Slowenien*, str. 201.

⁴² Npr. o imenovanju grofa Gyula Andrássyja za predsednika madžarske vlade; gl. *Beilage zu Nro. 3 des Görzer Wochenblattes*, 21. 2. 1867.

⁴³ Gl. npr. *Beilage zu Nro. 2 des Görzer Wochenblattes*, 14. 2. 1867.

⁴⁴ *Beilage zu Nro. 8 des Görzer Wochenblattes*, 29. 3. 1867.

»Orig. Correspon.«), deloma pa je povzemal novice iz številnih različnih avstrijskih in tudi tujih časnikov, npr. *Wiener Zeitung*, *Neue freie Presse* idr.

Slika 4: Oblikovna sprememba lista po septembru 1867, Biblioteca Statale Isontina, Giorn. 5.

Programska usmeritev Goriškega tednika

Görzer Wochenblatt je v času svojega izhajanja zavzel stališča do nekaterih najpomembnejših perečih družbeno-političnih vprašanj tedanjega časa. Programsko usmeritev je mogoče natančno analizirati s pomočjo objavljenih uvodnikov, načina poročanja, pa tudi polemik, v katere se je list zapletal. Politična usmeritev predstavlja izjemno dragocen vir za razumevanje nemške skupnosti v Gorici, saj lahko sklepamo, da je pri svoji programski usmeritvi uredništvo zastopalo (večinsko) mnenje lokalnih Nemcev ali vsaj najpomembnejših pripadnikov nemške skupnosti. Po drugi strani pa je časopis seveda tudi ustvarjal javno mnenje.⁴⁵

⁴⁵ O tem, kako je nemško časopisje po eni strani odražalo, obenem pa tudi ustvarjalo (spreminjajoče se) lokalno javno mnenje, je primerjalno gledano zanimiva raziskava Janeza Cvirna o Celju, kjer lahko od sredine 19. stoletja do konca prve svetovne vojne sledimo počasni

Pisanje tednika *Görzer Wochenblatt* tako predstavlja vsaj delni odsev političnih opredelitev goriškega nemštva konec 60. let 19. stoletja. Pri tem pa velja opozoriti, da je poleg družbenih razmer oz. političnih opredelitev ciljnega občinstva treba upoštevati tudi osebno vlogo urednika oz. lastnika lista. Politična usmeritev lista se je v primeru *Görzer Wochenblatta* nekoliko spremenila po prihodu Heinricha Penna na uredniško mesto. Ker je programska usmeritev časnika po Pennovem prihodu že bila predstavljena,⁴⁶ se v nadaljevanju prispevka osredotočam zgolj na obdobje Hohenwarterjevega urednikovanja.

Programsko usmeritev novega časopisa je najboljširneje predstavljena v uvodnem članku v prvi številki. Članek sicer ni podpisan, sklepamo pa lahko, da ga je verjetno napisal kar urednik Thomas Hohenwarter. V uvodniku so predstavljeni razlogi za začetek izhajanja novega časopisa, pa tudi osnovna vodila in cilji, ki naj bi jim nova nemška publikacija sledila. Pri tem je očitno poudarjeno zavzemanja za politično zmernost in sodelovanje med različnimi narodnostnimi skupnostmi na Goriškem. Upoštevajoč dejstvo, da uvodnik služi kot ključ, s pomočjo katerega lahko razumemo vse poročanje časnika, na tem mestu navajam daljši odlomek:

Dem Wunsche, einem längst gefühlten Bedürfniß entgegenzukommen, und dem Bestreben der gesamten Bevölkerung, insbesondere aber den hier lebenden Deutschen, ein Organ zu bieten, in welchem ihre eigenen, wie die Interessen der Stadt und der Provinz erörtert werden und ihre Bedürfnisse zur Sprache kommen sollen, verdankt das neue Blatt seinen Ursprung.

Die Deutschen hierlands, deren Anzahl nicht so gar verschwindend klein, und deren Bedeutung im Beamtenstande, in der Armee und in der Geschäftswelt keine so geringe ist, daß sie gänzlich ignoriert werden können, wollen keine größere politische Rolle spielen als sie ihnen in Folge der bestehenden Verhältnisse zukommt; ruhig und friedlich wollen sie unter den Landeskindern leben [...]

Es soll nach Kräften mitwirken, die über alle Engherzigkeit erhabenen, von jedem guten Staatsbürger, welchem Stande, Glauben und politischen Partheistandpunkte er auch anhören möge, gleich hochgeschätzten und angestrebten Güter: Bildung, gesunde Erziehung, Sinn und Verständniß für konstitutionelles Leben, heiter Geselligkeit, u. a. zu hegen und zu pflegen.

Um diese Aufgabe ungestörter und unbeirrter verfolgen zu können, soll es kein politisches Blatt in des Wortes vollster Bedeutung sein, sondern sich auf eine möglichst objectiv gehaltene politische Wochenschau und eine sachgetreue, leidenschaftslose Darstellung und Besprechung der politischen Tagesereignisse beschränken.⁴⁷

preobrazbi lokalnega nemškega časopisa od zmernega liberalnega nacionalizma do skrajnega nemškega šovinizma. Spremenjena politična usmeritev časopisa se je odrazila tudi v preimenovanju iz *Cillier Zeitung* v *Deutsche Wacht*; več o tem gl. Cvirn, *Boj za Celje*.

⁴⁶ Gl. Batič, »Paradies am Isonzo«; gl. tudi Batič, Goriški Nemci in tabor v Šempasu.

⁴⁷ »Želji zadovoljiti dolgotrajno potrebo in prizadevanja celotnega prebivalstva, predvsem pa tukaj živečih Nemcev, po organu, v katerem bi lahko razpravljali o svojih lastnih interesih ter interesih mesta in pokrajine, pa tudi izražali svoje potrebe, dolguje novi list svoj nastanek. Tukajšnji Nemci, katerih število ni tako majhno in katerih pomen v državni službi, v vojski in v poslovnem svetu ni tako majhen, da bi jih bilo mogoče popolnoma prezreti, nočejo igrati večje

Iz članka je razvidno, da se uredništvo *Görzer Wochenblatta* ob začetku izhajanja ni želelo zapletati v polemike glede aktualnih političnih vprašanj. Skladno s tem so tudi zapisali, da tednik ne želi biti politični list. Čeprav je prinašal novice iz političnega življenja, je to želel početi na nadstrankarski objektivni osnovi ter tako združevati politično raznorodne prebivalce Gorice in Goriško-Gradiške. V prvi vrsti je sicer želel biti glasilo goriških Nemcev, a hkrati ni želel nasprotovati kulturnim in gospodarskim prizadevanjem drugih tukaj živečih narodov, dokler slednji spoštujejo njihove pravice.⁴⁸ Poleg tega so politične novice zavzemale le manjši del prostora – poleg feljtonističnih prispevkov v posebnem grafično ločenem delu lista (»pod črto«) je namreč *Görzer Wochenblatt* prinašal številne članke poljudnoznanstvene in literarne narave tudi v glavnem delu časopisa. Kljub temu moramo na tem mestu opozoriti, da je treba obljube o »eine sachgetreue, leidenschaftslose Darstellung und Besprechung der politischen Tagesereignisse« razumeti *cum grano salis*. Uredništvo je v času urednikovanja Thomasa Hohenwarterja do določenih najpomembnejših političnih vprašanj tedanjega časa namreč zavzelo svoje stališče, čeprav ga je res poskušalo predstaviti na čim bolj zmeren način, kar kasneje, ko je glavni urednik postal Heinrich Penn, ni več vedno držalo.⁴⁹ V času Hohenwarterjevega urednikovanja se je na političnem področju *Görzer Wochenblatt* opredeljeval predvsem do nove dualistične ureditve Habsburške monarhije ter o mednacionalnih odnosih na Goriškem. V nadaljevanju prispevka je naprej predstavljen odnos do dualizma, nato pa podrobneje poseg na področje odnosov med različnimi narodnostmi na Goriškem, kjer se je jasno odrazil tudi odnos goriškega nemštva do Slovencev in slovenskega političnega gibanja.

***Görzer Wochenblatt*, dualizem in federalizem**

Vprašanje notranje (pre)ureditve Habsburške monarhije je bilo eno od osrednjih perečih političnih vprašanj vse od ponovne uvedbe ustavnega življenja s februarским patentom leta 1861, dodatno pa se je zaostriло po porazu v vojni proti Prusiji in Italiji leta 1866. Po neuspehu centralistične politike, ki ni zmogla rešiti ogrskega problema, sta se odpirali dve možnosti: federalizacija celotne monarhije ali ločen sporazum z madžarsko politično elito. Ministrski predsednik grof Richard Belcredi (1823–1902) se je vse od začetka⁵⁰ svojega vodenja vlade zavzemal za

politične vloge kot jim pripada glede na obstoječe okoliščine; tiho in mirno želijo živeti med deželnimi otroki [...] Po svojih najboljših močeh naj [list] prispeva k negi in skrbi za dobrine, ki so vzdignjene nad vsako ozkostrčnost in jih ceni in želi vsak dober državljani, ne glede na njegov stan, vero in politično stališče: izobrazbi, zdravi vzgoji, razumnosti, razumevanju ustavnega življenja, družabnosti itd. Da bi lahko nemoteno opravljal to nalogo, [tednik] ne sme biti politični časopis v polnem pomenu besede, ampak mora ostati omejen na čim bolj objektivni politični tedenski obzornik in dejansko, nepristransko predstavitev in razpravo o aktualnih političnih dogodkih.« (*Görzer Wochenblatt*, 7. 2. 1867, nepag.).

⁴⁸ Več o tem gl. v naslednjem poglavju.

⁴⁹ Penn se je kot urednik *Goriškega časnika* vključil v več ostrih političnih polemik, predvsem glede vprašanja konkordata s Katoliško cerkvijo (Batič, »Paradies am Isonzo«).

⁵⁰ Belcredi je vlado vodil od julija 1865.

prvo rešitev, a mu ni uspelo najti zadovoljive kompromisne rešitve.⁵¹ V začetku februarja 1867 je bil razrešen, novo vlado pa je sestavil Friedrich Ferdinand von Beust (1809–1886). Beust je z Madžari kmalu dosegel kompromis, ki je vodil v dualistično ureditev monarhije.⁵²

Görzer Wochenblatt je začel izhajati ob koncu vlade Richarda Belcredija, zato se seveda ni mogel izogniti temu tedaj najpomembnejšemu političnemu vprašanju. Svoj pogled je prvič pokazal že s tem, ko je pozdravil novico o koncu sistiranja ustave⁵³ in ponovni uvedbi ustavnega življenja ter skorajšnjem Belcredijevem koncu. Odhajajočemu prvemu ministru je sicer priznaval neutrudno zavzetost ter velikodušen odnos do tiska, vendar hkrati tudi ni skrival zadovoljstva nad koncem neustavne politike, ki nasprotuje nemškim interesom. Do prihajajoče nove Beustove vlade je list gojil zmeren optimizem ter ji želel vse najboljše.⁵⁴

Prav tako je uredništvo navdušeno sprejelo obnove delovanja državnega zbora in obnove ustavnega življenja. Glede vprašanja sporazuma z Madžari je izrazilo pripravljenost na kompromis. Obe polovici države naj sicer imata svojo ustavo, vendar morata ostati povezani: »Es handelt sich also jetzt darum, diese beiden Reichshälften zu vereinigen, zu bewirken, daß aus unserem Staate kein Staatenbund, keine Personal=Union werde, sondern eine wahre Realunion, ein einiger, mächtiger Staat.«⁵⁵ Nasprotno pa je *Goriški tednik* jasno zavrnil zahteve federalistične opozicije. Federalizem naj bi pomenil konec Avstrije, saj bi posamezni deželni zbori postali končne politične instance, ki bi odločali o vsem. Država bi tako prej ali slej razpadla na svoje sestavne dele.⁵⁶

Nemški liberalci v Avstriji, ki so vztrajali pri idealu enotne jožefinske Avstrije, so dualizem sprejeli s stisnjenimi zobmi.⁵⁷ Podobno je sporazum komentiral tudi *Goriški tednik*. Kljub načelni podpori vladi ter sporazumu z Madžari dualizma namreč ni sprejel z odprtimi rokami, a se je očitno zavedal realno-politične konstelacije sil, ki popolnoma centralistične ureditve položaja ni dopuščala: »[...] auch uns wäre ein einheitliches centralisirtes Österreich lieber, als ein in zwei Hälften

⁵¹ Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa*, str. 405–409; gl. tudi Bled, *Franc Jožef*, str. 285–287.

⁵² Bled, *Franc Jožef*, str. 292–293; Kann, *A History of the Habsburg Empire*, str. 303–306.

⁵³ Belcredi je 20. septembra 1865 začasno suspendiral (sistiral) izvajanje februarskega patenta do sprejetja nove ustavne ureditve monarhije. Sistiranje centralističnega februarskega patenta, ki so mu nasprotovali Madžari in Slovani, naj bi omogočilo federalistično preoblikovanje monarhije, za katerega se je zavzemal Belcredi (Bled, *Franc Jožef*, str. 240–241).

⁵⁴ *Görzer Wochenblatt*, 14. 2. 1867, str. 11.

⁵⁵ »Zdaj je naloga združiti ti dve polovici cesarstva, da zagotovimo, da naša država ne postane konfederacija držav, ne personalna unija, ampak prava realna unija, enotna in močna država.« (*Görzer Wochenblatt*, 28. 2. 1867, str. 25).

⁵⁶ *Görzer Wochenblatt*, 14. 3. 1867, str. 43–45.

⁵⁷ Grof Anton Auersperg, eden od voditeljev nemških liberalcev na Kranjskem, je denimo na zasedanju kranjskega deželnega zbora 29. decembra 1866 kritično komentiral možnost uvedbe dualizma: »Gospoda! Ločimo se danes tužni, ker prihodnosti ne razsvetljuje nobena mila zvezdica ... Najvažnejše je vprašanje, kako se z Ogrji spraviti? Osorna osebna unija, strog dualizem sta poguba Avstriji! Državni organizem je bolan; dualizem bi mu bile le dvojne birglje, namesti zdravih krepkih nog.« (citat po Cvirn, *Dualizem in Slovenci*, str. 138).

getheiltes; wer aber will der Macht der Verhältnisse trotzen?«⁵⁸ Čeprav je *Görzer Wochenblatt* izrazil podporo zmernim zahtevam Ogrske po avtonomiji, ga je dejanski dogovor nato razočaral, a je resignirano ugotavljal, da se na »lepih sanjah« ne da voditi državne politike:

Man wolle uns nicht mißverstehen; wir jagen keinen Utopien nach und sind nicht Ideologen, wie es uns Deutschen überhaupt so gerne vorgeworfen wird. Das Geständniß legen wir zwar, und nicht ohne Stolz ab, daß wir einst gemäßigte Centralisten waren; die schönen Träume aber, in denen wir damals über die Zukunft eines einheitlich organisierten Österreich uns wiegten, wurden uns schon längst [...] abgestreift [...] völlig ernüchtert wissen wir der unwiderstehlichen Gewalt der vollendeten Thatsache Rechnung zu tragen.⁵⁹

Politični spopadi, povezani z novo ustavno ureditvijo države in zastrujočim se kulturnim bojem med liberalci in zagovorniki večjega vpliva Katoliške cerkve,⁶⁰ so politične razmere v monarhiji Franca Jožefa močno zastrili. V takih razmerah je Hohenwartherjev *Goriški tednik* kljub jasno izraženemu nasprotovanju federalizmu poskušal delovati pomirjevalno – pozival je k pomiritvi med narodi habsburško-lotarinške hiše, kar naj bi bilo nujno za normalno ustavno življenje, posledično pa tudi pripomoglo k vsesplošnemu napredku monarhije in njeni moči v mednarodnem kontekstu velesil:

Wir wissen wohl, daß konstitutionelle Staaten ohne Partheikämpfe nicht denkbar sind; wenn aber diese Kämpfe, wie in Österreich, das konstitutionelle Leben hemmen und sogar gefährden, dann sind solche Zustände nicht mehr normal, sondern bedrohen den ganzen Staatskörper in seiner Existenz. [...] Wann wird endlich jener langersehnte Völkerfrühling eintreten, in dem die Nationen Österreichs, durch allseitige Gerechtigkeit befriedigt, wie die Glieder einer Familie an einem Tische essen, und [...] dem kranken Staate eine dauernde Gesundheit und imponierende Machtstellung sichern werden!⁶¹

⁵⁸ »[...] tudi mi bi imeli raje enotno centralizirano Avstrijo, kakor pa razdeljeno na dve polovici; a kdo lahko kljubuje moči okoliščin?« (*Görzer Wochenblatt*, 7. 3. 1867, str. 33–35).

⁵⁹ »Ne želimo biti napačno razumljeni; ne iščemo utopij in nismo ideologi, kot nas Nemce tako pogosto obtožujejo. Priznavamo, in ne brez ponosa, da smo bili nekoč zmerni centralisti; vendar so lepe sanje o prihodnosti enotno organizirane Avstrije, v katerih smo se takrat zazibavali, že zdavnaj zgubljene [...] popolnoma streznjeni znamo upoštevati neustavljivo moč doseženih dejstev.« (*Görzer Wochenblatt*, 23. 5. 1867, str. 125–127).

⁶⁰ Kulturni boj je v tem času zadeval predvsem vprašanje konkordata iz leta 1855, ki so mu liberalci močno nasprotovali. Podrobneje o tem gl. Vöcelka, *Verfassung oder Konkordat?*

⁶¹ »Dobro vemo, da so ustavne države nepredstavljive brez strankarskih spopadov; če pa ti spopadi, kot v Avstriji, ovirajo in celo ogrožajo ustavno življenje, potem takšne razmere niso več normalne, ampak ogrožajo sam obstoj celotnega političnega telesa. [...] Kdaj bo končno prišla tista dolgo pričakovana pomlad narodov, ko bodo avstrijski narodi, zadovoljni z vsestransko pravičnostjo, skupaj jedli za eno mizo kot družinski člani in bolni državi zagotovili trajno zdravje in položaj moči!« (*Görzer Wochenblatt*, 7. 2. 1867, str. 2).

Nemško-slovenski odnosi na Goriškem

Zavzemanje za miroljubno koeksistenco med narodi v Habsburški monarhiji se je odrazilo tudi pri obravnavi lokalnih mednacionalnih odnosov na Goriškem, kjer se je *Görzer Wochenblatt* zapletel v zanimivo polemiko, ki se je ob začetku njegovega izhajanja razvila med goriško *Domovino* in celovškim listom *Slovenec*. Polemika odpira dragocen vpogled v nemško-slovenske odnose na Goriškem, o katerih obstaja le malo (poznanih) podatkov, prav tako pa tudi doslej še niso vzbudili večjega zanimanja. Glede na to, da so na Goriškem Nemci predstavljali maloštevilno manjšino v primerjavi z večinskimi Slovenci in Italijani, so lahko igrali le sekundarno vlogo na področju deželnih mednacionalnih odnosov, ki so se od začetka ustavnega življenja dalje čedalje bolj izražali kot mednacionalni konflikti. Za politično življenje na Goriškem je pri tem bil osrednjega pomena (pogosto konflikt) odnos med slovensko in italijansko skupnostjo.⁶² A to še ne pomeni, da med goriškimi Nemci in Slovenci ni bilo interakcij ali da so ti odnosi bili povsem nekonfliktni. Prve podatke, ki nakazujejo, da je politično »prebujanje« obeh narodnih skupnosti lahko hitro vodilo do konfliktov, najdemo že leta 1848, ko je list *Slovenija* polemično poročal o nemški manifestaciji v Gorici: »9. t. m. so Teržaçani praznovali volitev nj. vis. nadvojvoda Joana za nemškiga opravnika [...]. Po Teržaçanih se ravna je tudi kosmopolitiška Gorica pri Soçi z velikim hrupam na ‚Travniku‘, lepim tergu, nemško (t. j. černo-rudečo-rumeno) bandero razpela (13. d. t. m.) [...] Pa naj, če tudi celo lepo goriško mesto v kako černo-rudečo-rumeno plahto zavijete, Gorica vendar nikoli ni nemška, ni, pa ni!«⁶³

O slovensko-nemških odnosih na Goriškem v letih po 1848 nato ni drugih podatkov, kar lahko pripišemo »zamrznitvi« narodno-političnega delovanja v neoabsolutističnem obdobju. Po ponovni uvedbi ustavnega življenja v 60. letih se je ponovno odprl javni prostor, kar je vodilo do očitnejše nacionalne diferenciacije, ki pa se je uveljavila le postopoma. Za slovenski tabor predstavljajo prelomnico šele deželnozborske volitve leta 1867, saj pomenijo začetek organiziranega slovenskega političnega delovanja oz. vzpostavitev jasnih meja med slovenskim in nemškim političnim taborom.⁶⁴ Ta proces je zgodovinopisje doslej analiziralo predvsem na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, medtem ko imamo za Goriško malo podatkov, vsaj kar zadeva nemško-slovenske odnose. Nemško-govoreče prebivalstvo na Goriškem namreč ni vzpostavilo svoje lastne politične organizacije. Ne glede na to pa lahko odmeve narodno-politične diferenciacije opazimo tudi na Goriškem, kjer je v začetku leta začel izhajati *Görzer Wochenblatt*. Začetek izhajanja nemškega časopisa lahko ne glede na kasnejši neuspeh tega projekta namreč razumemo kot

⁶² Celovitega pregleda slovensko-italijanskih odnosov na Goriškem še nimamo; to tematiko je najboljše obravnaval Branko Marušič, ki je o tem objavil številne članke, ki so večinoma zbrani v zborniku *Sosed o sosedu*. Poleg tega so slovensko-italijanski odnosi obravnavani v splošnih pregledih politične zgodovine Goriške; izmed slovenskih avtorjev gl. predvsem Marušič, *Pregled politične zgodovine*. Na italijanski strani velja izpostaviti sintetični pregled Gorizia ottocentesca Liliane Ferrari.

⁶³ *Slovenija*, 18. 7. 1848, str. 18.

⁶⁴ Melik, Sprememba programa.

poskus oblikovanja bodoče središčne točke nemškega javnega delovanja v mestu, ki bi (v drugačnih razmerah) lahko pridobilo tudi politično dimenzijo. Poleg tega je začetek izhajanja nemškega lista spremljala zanimiva javna polemika, ki odstira zanimiv pogled na nemško-slovenske odnose v deželi, ki očitno še zdaleč niso bili povsem nekonfliktni.

Povod za začetek polemike je dal slovenski časopis *Domovina*, ki je od začetka januarja 1867 izhajal v Gorici in predstavlja prvi slovenski politični list na Goriškem. Tednik je pod uredništvom duhovnika Andreja Marušiča, profesorja verouka na goriški gimnaziji in pomembnega člana staroslovenskega tabora, izhajal približno tri leta, zadnja številka je izšla 31. decembra 1869. Politično je list zastopal staroslovenska konservativna stališča.⁶⁵ *Domovina* je o predvidenem začetku izhajanja novega nemškega lista v Gorici poročala že 25. januarja 1867 ter istočasno obljubila tudi več informacij v naslednjih številkah.⁶⁶ Prvo številko *Goriškega tednika* je slovenski list komentiral sorazmerno skopo in nevtrarno: »Danes je zagledal beli dan prvi list novega nemškega tednika: ‚Görzer Wochenblatt‘ (ki velja, po pošti prejemam, 6 goldinarjev na leto; izdaja se ob četrtkih; vredeuje ga profesor gimnazijski g. Tom. Hohenwarter; založnik K. Sochar). To je, kar Gorica stoji, prvi nemški list, ki tukaj izhaja.«⁶⁷

Čeprav bi lahko glede na *Domovinino* reakcijo sklepali, da nemški list v lokalni slovenski skupnosti ni vzbudil večje pozornosti, to ne drži. Urednik Marušič je program novega nemškega časopisa namreč razposlal naročnikom *Domovine*, kar je sprožilo negativne odzive pri radikalnejšem mladoslovensko usmerjenem polu goriških Slovencev. Ker ta del slovenskega tabora na Goriškem še ni imel svojega glasila,⁶⁸ so se goriški mladoslovenci za kritiko Marušičevega ravnanja posluževali celovškega *Slovenca*, ki ga je 1865 ustanovil koroški slovenski politik, duhovnih in publicist Andrej Einspieler (1813–1888). Einspieler je bil na verskem področju pristaš liberalno-katoliških pogledov, na političnem pa se je zavzemal za federalizem in uveljavitev slovenščine na vseh področjih javnega življenja.⁶⁹ *Slovenec* je pred začetkom izhajanja *Slovenskega naroda* leta 1868 predstavljal osrednje glasilo, kjer so svoje prispevke objavljali pripadniki mladoslovenske struje na čelu s Franom Levstikom (1831–1887).⁷⁰

Einspieler, ki si v *Slovencu* ni pomišljal objavljati tudi ostrih kritik najpomembnejših staroslovenskih veljakov, je tako v začetku leta 1867 objavil vrsto

⁶⁵ Podrobno o *Domovini* gl. Marušič, *Domovina*; Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 189–195.

⁶⁶ *Domovina*, 25. 1. 1867, str. 18.

⁶⁷ *Domovina*, 8. 2. 1867, str. 28.

⁶⁸ Liberalna *Soča* je začela izhajati šele 1871.

⁶⁹ Osnovne podatke o Einspielerjevem življenju gl. v Pirjevec, Einspieler, Andrej; podrobneje o različnih vidikih njegovega delovanja gl. prispevke objavljene v Škulj (ur.), *Einspielerjev simpozij v Rimu*.

⁷⁰ Poleg Levstika so pri listu sodelovali tudi drugi vodilni pripadniki mladoslovenske inteligence, npr. Josip Vošnjak, Valentin Zarnik, Davorin Trstenjak, Božidar Raič idr. O značilnostih in pomenu *Slovenca* kot mladoslovenskega glasila gl. Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina II*, str. 461–480.

dopisov iz Goriške, v katerih anonimni dopisniki⁷¹ niso le napadali Marušičevega ravnanja, temveč tudi negativno presojali sam nastanek nemškega časopisa v Gorici. Kot je razvidno iz anonimnega dopisa, objavljenega 7. februarja 1867, naj bi *Görzer Wochenblatt* predstavljal orodje germanizacije, podobno kot drugi nemški časopisi na Slovenskem, zelo negativno pa so predstavljeni tudi nemško-slovenski odnosi. Pisec je goriške Nemce obtožil velikonemških načrtov ter pozival, naj se Slovenci na novi list ne naročajo:

Kar je koroškim Slovencem »Klagenfurterca« in njena sestra, štajerskim »Tagespošta« in njen pajdaš, kranjskim pa »Laibacherca« in »Triesterca«, to obeta nam primorskim, zlasti pa goriškim Slovencem biti naznanjeni goriški tednik, vulgo »Görzer Wochenblattel«. [...] Široko se usti, da bo nemški »Wochenblattel« dostojno ustregel potrebi, ki jo je sleherni dolgo, dolgo čutil; ustregel bode vsem prebivalcem goriške zemlje: Nemški Blattel« pa slovenski narod prečudna zveza! Kako bo tujec naše probleme razjasnoval, našo domačo korist zastopoval, ki jih nikakor ne pozna. [...] Kako bo Nemec z dušo in telesom v zvezi le z Nemci s kervjo in mesom, v zvezi z malopridnimi narodnimi odpadniki naše tisočletne rane cenil, ko vendar le na to kani, kako bi nam serčne komaj zakraščene rane ponovil in nove kervave zasekal. Ti ljudje še zmeraj po Šmerlingu hrepene, in upajo njegove za Avstrijo očemske naklepe zedinjene z velikonemškimi in pruskimi idejami po tukajšnji slovenski zemlji, tik italijanske meje zasejati in razširjati in s tem Avstriji gotovo pogrez pripravljati. [...] Zato Slovenci, ne verujte tem prerokom, ki se z medenim jezikom vam silijo: volkovi so v ovčji obleki. [...] Nobeden Slovenec naj se ne naroči na »Görzer Blattel«!⁷²

Sledilo je še več podobnih dopisov, ki so *Domovini* očitali propagiranje lista *Görzer Wochenblatt* ter trdili, da je *Domovina* pravzaprav vladni list. Dopisnik iz Solkana se je tako čudil, da je skupaj z *Domovino* prejel tudi program nemškega časopisa ter resignirano ugotavljal, da je Marušič namenoma poslal program nemškega lista, saj je čudno »ko bi mi goriški Slovenci podpirali velikonemški časnik, da bi nam vsiljeni tujci lože v sebi gojili neavstrijski duh in tako lože doveršili vsem Slovenom pogubne naklepe.«⁷³ Dopisnik je predvsem ostro nasprotoval trditvam, da naj bi izhajanje nemškega lista ustrezalo že dolgo prisotni potrebi: »Bog ve, kje so podpisani Nemci rečene velike potrebe zavohali, kje stare želje po tujščini in skrivnem sovraštvu smerdljivem tedniku zasledili? Gotovo le v svojej črnej mavhi, katero pa tudi drugim vsiliti hočejo!«⁷⁴ Podobno sovražno se je na začetek izhajanja *Goriškega tednika* odzval tudi dopisnik iz Šempetra pri Gorici, ki je Nemcem očital zatiranje slovenskega razvoja:

Ti »Wöchnerčni« Nemci so tisti zviti sovražni netopirji, ki bi tudi za naprej kot do sedaj radi pili našo serčno kri in iz narodnjega života radi poserkali živeljni mozeg.

⁷¹ Da je bilo dopisnikov več, bi lahko sklepali na podlagi tega, da se je pojavilo več anonimnih dopisov iz različnih krajev na Goriškem (Solkan, Šempeter). Seveda pa je mogoče, da je pri tem šlo za istega avtorja, ki je želel ustvariti vtis, da gre za večje število piscev, kar je trdil tudi Andrej Marušič.

⁷² *Slovenec*, 7. 2. 1867, str. 68.

⁷³ *Slovenec*, 12. 2. 1867, str. 75.

⁷⁴ Prav tam.

Njih strupeni birokratizem je našemu narodu z raznimi zvijačami zavezoval serčne žile, da so njegovi udje ali popolnoma oterpni ali jako opešali. Komaj se je jelo narodno življenje nekoliko gibati, narodni duh po naših gorah in dolinah veti, že se repenčijo na vseh straneh Nemci in Nemconi, kako bi nas znova zatirali. [...] Vsakteri list, tudi domači, tembolj pa nemški, ki naše narodnosti ne podpira, je naš sovražnik: Mi ga ne bomo podpirali, naj se že tako prilizuje. [...] Bojte se goljufnih prerokov! Ako bi bili vsi goriški Slovenci, ako bi bili vsi Slovenci mojih misli, gotovo bi zvita »Wöchnerca« na našla poti v nobeno slovensko hišo!⁷⁵

Urednik Marušič se je na napade odzval 22. februarja 1867; zapisal je, da »med Domovino in nemškim tednikom goriškim ni nikake druge vzajemnosti, razen te, da se oba lista v Gorici tiskata in da sta si vrednika njuna na gimnaziji učiteljska tovarša. Protestujem torej zoper vsaukoršno, očitno ali potuhnjeno podtikanje kake zveze ali solidarnosti med ‚D.‘ in ‚G. Wbl.-tom.‘«⁷⁶ Marušič je ocenil, da je namen dopisov v *Slovencu* »tukajšnji nemški tednik ‚Gorzer Wochenblatt‘ v zibelji zadavati, indirektni pa ‚Domovino‘ in vrednika njenega zavratno umoriti.«⁷⁷ O ustanovitvi novega nemškega lista naj bi poročal iz čisto nevtralnih razlogov, ker je to za Gorico pač pomemben dogodek. Urednik se je prav tako branil pred očitki, da je programe razposlal zaradi strinjanja s programom in usmeritvijo *Goriškega tednika* – tega je bila kriva le »nesrečna italijanska civilizacija in vljudnost, ki nas je tod po Goriškem že vse oblizala«.⁷⁸

Polemiko med *Domovino* in *Slovencem* je doslej obravnaval le Branko Marušič, ki jo je interpretiral predvsem kot izraz trenj med staro- in mladoslovenskimi veljaki na Goriškem, pa tudi med konservativnim staroslovensko usmerjenim Marušičem in liberalnejšim Einspielerjem.⁷⁹ Epizodo pa je vsekakor smiselno obravnavati tudi iz stališča nemško-slovenskih odnosov in antagonizmov. Dopisi v *Slovencu* namreč izražajo odklonilen odnos do lokalnega nemškega prebivalstva, ki je presenetljiv, če upoštevamo, da na Goriškem dotlej med obema skupnostma ni bilo večjih napetosti, vsaj ne takih, ki bi našle odmev v virih. Sklepamo lahko, da tematizacija nemško-slovenskih odnosov v dopisih ne predstavlja odraza lokalnih razmer, temveč predvsem transfer porajajočih se nemško-slovenskih nasprotij v drugih slovenskih deželah na razumevanje mednacionalnih odnosov na Goriškem. Iz tega vidika predstavlja polemika dragocen vir za razumevanje napredujoče nacionalizacije in krepitve vseslovenske identitete, segajoče preko deželnih meja.

Polemika med *Domovino* in *Slovencem* je s kritičnim pisanjem o goriških Nemcih in njihovih (domnevnih) načrtih sprožila tudi odziv *Goriškega tednika*, ki doslej v literaturi še ni vzbudil pozornosti. Odgovor na napade v *Slovencu* pred-

⁷⁵ *Slovenec*, 14. 2. 1867, str. 80.

⁷⁶ *Domovina*, 22. 2. 1867, str. 36.

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ *Domovina*, 1. 3. 1867, str. 38–39.

⁷⁹ Marušič je svoje nezadovoljstvo z Einspielerjevim *Slovencem* izrazil že 7. julija 1865 v pismu Janezu Bleiweisu: »S ‚taktom‘ ‚Slovenčevim‘ nismo tukaj nič zadovoljni.« (Marušič, *Domovina*, str. 51).

stavlja dragocen vir za preučevanje (specifične) nemške politične usmerjenosti na Goriškem. *Wochenblatt* je namreč odločno zavrnil tezo, da naj bi časopis želel nasprotovati slovenskim interesom, kot so mu očitali dopisniki:

Wir denken zwar deutsch, wir fühlen deutsch, werden es aber niemanden verargen, anderen Sinnes zu sein.⁸⁰ Nur dann werden wir den nationalen Bestrebungen entgegenreten, wenn das Prinzip der Gleichberechtigung, das wir auch auf uns anzuwenden uns die Freiheit nehmen, verletzt, und den hier lebenden Deutschen, die, wenn auch numerisch schwach, an Intelligenz den Eingebornen gewiß nicht nachstehen, und in industrieller und kommerzieller Beziehung zur Hebung der Wohlfahrt des Landes das ihrige redlich beitragen, dadurch wehe gethan wird. [...] Propaganda zu machen haben die Deutschen Gottlob! nicht nöthig; sie fühlen sich ohnehin stark genug, und wollen Niemanden seine nationalen Sympathien rauben.⁸¹

Obenem je uredništvo izrazilo obžalovanje, da je *Wochenblatt* že ob samem izidu naletel na tako ostro nasprotovanje, a obljubilo, da bodo še naprej zvesto sledili svojemu miroljubnemu programu, kot so ga postavili že na samem začetku izhajanja.⁸² V prihodnji številki je *Görzer Wochenblatt* celo objavil prevod pisma anonimnega dopisnika iz Šempetra, ki svari pred njihovim tednikom, ter komentiral, da proti takemu zlobnemu in neresničnemu pisanju nima smisla polemizirati, ter menil, da dopisi predstavljajo zgolj mnenje zanemarljive manjšine med slovenskim prebivalstvom.⁸³ *Slovenec* oz. dopisnik iz Gorice na to ni ostal dolžan. Trdil je, da je govorjene o enakopravnosti prazno, saj Nemci ne spoštujejo upravičenih slovenskih zahtev: »Presneta vaša ravnopravnost, ki Slovencem sili nemške uradnije, nemške šole!«⁸⁴ Pisec je kritiziral nemško samoljubnost in hvalisanje z domnevno višjo izobraženostjo ter *Wochenblattovo* poročanje o nekaterih političnih novicah. Po njegovem mnenju je *Goriški tednik* končno tudi kvalitetno nadvse uboren list, ki ga na površju drži le denarna podpora Ritterjev:

Po obliki ostudna, po pojmu neprebavljiva »Wöchnerca« propagande dosti ne bo delala, nobeden rodoljub pa naj nikar ne terpi, da bi ona zbudjeno narodno zavest morila, narodno mlačnost širila in podpirala, občni napredek zavirala! [...] In res, ko mu Ritter von Sahony ne bo več hotel dati potrebne hrane, umerl bo prvi dan! Še Nemci in nemškutarji se ga branijo, veliko so jih s silo prisilili se nanj naročiti.⁸⁵

⁸⁰ Poudaril avtor članka.

⁸¹ »Mislimo nemško, čutimo se nemško, a nikomur ne bomo zamerili njegovega drugačnega mišljenja. Nacionalnim težnjam se bomo zoperstavili le tedaj, če bi škodovale načelu enakopravnosti, ki si ga dovolimo aplicirati tudi nase, in povzročale škodo tukaj živečim Nemcem, ki so sicer številčno šibki, a po inteligenci gotovo nič slabši od domačinov, prav tako pa prispevajo pomemben prispevek v industrijskem in trgovskem smislu k povečanju deželne blaginje. [...] Nemcem propaganda, hvalabogu!, ni potrebna; tako ali tako se čutijo dovolj močne in nočejo nikogar oropati narodnih simpatij.« (*Görzer Wochenblatt*, 14. 2. 1867, str. 9–11).

⁸² Prav tam.

⁸³ *Görzer Wochenblatt*, 21. 2. 1867, str. 21–22.

⁸⁴ *Slovenec*, 21. 2. 1867, str. 89–91.

⁸⁵ Prav tam.

Po tem zapisu je polemika počasi zamrla. Zanimivo je, da je *Görzer Wochenblatt* kljub ostrim napadom s strani slovenskega časopisja ohranil sorazmerno miren diskurz in vseskozi poskušal delovati pomirjevalno, sledeč svojemu osnovnemu programu. Skozi polemiko se je tako po eni strani razkrila napredujoča politična diferenciacija v slovenskem političnem taboru, pokazala pa se je tudi specifična ideološka usmeritev goriške nemške skupnosti, ki se je vsaj glede odnosa do Slovencev razlikovala od Nemcev na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem.⁸⁶ Kje lahko iščemo razloge za te razlike? Zdi se, da jih je treba iskati predvsem v specifičnih okoliščinah, v katerih so se v drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja znašli Nemci v Gorici. Pri tem moramo upoštevati tako položaj nemške skupnosti kot tudi širšo politično sliko v deželi, ki se je po vojni leta 1866 znašla na državni meji Habsburške monarhije.

Kot je že bilo izpostavljeno, so goriški Nemci predstavljali eno od številčno najšibkejših nemških skupnosti na jugozahodnem robu Habsburške monarhije, saj so bili na Goriškem v večjem številu prisotni le v Gorici, kjer so predstavljali približno 10 % tamkajšnjega prebivalstva. Njihova prisotnost je bila vezana na državne institucije in položaj Gorice znotraj Habsburške monarhije. Poleg številčne šibkosti je na politično opredeljevanje Nemcev v Gorici v tem obdobju gotovo vplivala tudi politična situacija na Goriškem, predvsem vprašanja, povezana z usodo Goriške v času nastajanja Kraljevine Italije. Združevanje Italije je tudi na Goriškem namreč sprožilo vzpon italijanskega nacionalističnega gibanja, ki je bilo deloma iredentistično opredeljeno.⁸⁷ Spričo aspiracij italijanskih nacionalistov na obeh straneh meje, ki so junija 1866 pripeljale do nove vojne, se je cesarska vlada odločila za močnejšo naslombo na slovensko večino v deželi. Na Goriškem je tako prišlo do na Slovenskem edinstvenega primera zavezništva med organi cesarske države in lokalnimi Slovenci, katerih prisotnost in politično moč se je vlada odločila izkoristiti za omejevanje italijanskih teženj.⁸⁸

Po koncu vojne leta 1866 je goriška deželna meja na zahodu postala tudi nova državna meja. Na Goriškem sta izbruh vojne in nato bližina nove državne meje vsaj kratkotrajno pripomogla k vzponu italijanskega nacionalizma, ki se je nadaljeval tudi v letih po sklenitvi miru.⁸⁹ Avstrijska vlada je na to odgovorila z

⁸⁶ Na Kranjskem je bila nacionalna diferenciacija med meščani zaključena že v sredini 60. let, v Ljubljani so se odnosi med Nemci in Slovenci prav v tem času s pretepom v Šantlovi veži (1867) in nato incidenti v Vevčah in na Jančah močno zaostriili (Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 20–73; Čeč, Tabor v Vižmarjih). O razmerah na Štajerskem v tem času gl. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 9–62.

⁸⁷ Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 223–231. O razvoju italijanskega nacionalizma na Goriškem gl. tudi Cavazza, Carlo Favetti; Spazzali, Echi del Risorgimento.

⁸⁸ Šušmelj, *Andrej baron Winkler*, str. 71–75. Vrhunec naslonitve vlade na Slovence predstavlja v začetku junija 1866 sprejeta volilna reforma, ki je za veleposestniško kurijo goriškega deželnega zbora ustvarila dva volilna okraja. Okraja sta bila razdeljena po narodnostnem ključu – občine, ki so imele slovensko večino, so prišle z Gorico vred v prvi volilni okraj, občine z italijansko večino pa v drugega. Veleposestniška kurija se je s tem ločila na »slovenski« in »italijanski« del. Vsak od obeh okrajev je volil tri poslance, pri čemer je v »italijanskem« delu veljal višji volilni cenzus kot v »slovenskem«. S tem so bili italijanski večini v deželnem zboru odvzeti trije glasovi, njihova večina je bila znižana na 11 : 10 poslanskih glasov (Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 46–47).

⁸⁹ Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 228–231.

nadaljnjim podpiranjem Slovencev v deželi in s policijskim pritiskom na vodilne italijanske nacionaliste. V 60. letih je na Goriškem tako prišlo do ujemanja ciljev politike habsburških oblasti in lokalnih Slovencev, katerih prisotnost in politično moč je vlada lahko izkoristila proti italijanskemu nacionalizmu. Tej politiki so sledili tudi goriški Nemci, katerih prisotnost v Gorici je bila neločljivo povezana z organi habsburške države. Na tej osnovi lahko bolje razumemo spravljiv ton *Görzer Wochenblatta* do Slovencev in njegovo željo po pomiritvi mednarodnih strasti. To politično linijo je goriško nemško časopisje zastopalo ves čas svojega obstoja, najbolj pa se je pokazala prihodnje leto, ko se je *Görzer Zeitung*, naslednik *Görzer Wochenblatta*, odločno postavil v bran slovenskemu taboru v Šempasu.⁹⁰

Sklep

Časopis *Görzer Wochenblatt* predstavlja enega najpomembnejših izrazov nemškega kulturnega življenja v Gorici. Kot tak nam, posebno ob odsotnosti drugih virov, nudi dragocen vir za preučevanje nemške skupnosti v Gorici, katere zgodovina je od vseh nemških narodnostnih otokov na jugozahodnem robu cesarstva Habsburžanov najslabše raziskana. Začetek izhajanja prvega nemškega časopisa na Goriškem sodi v politično burno obdobje Habsburške monarhije, ko so se uvajale državnopravne spremembe (uvedba dualizma, nova ustavna ureditev v Cislajtaniiji), ki so zaznamovale in usmerjale nadaljnji razvoj monarhije vse do njenega konca. Obenem je bil to čas prav tako pomembnih politično-kulturnih procesov, predvsem dokončnega oblikovanja narodnih političnih taborov, kar je močno zaostriło odnose med narodi v državi. Šestdeseta leta 19. stoletja tako predstavljajo čas prehoda Habsburške monarhije v moderno dobo.

Görzer Wochenblatt je v tem kontekstu zavzel odnos do obeh najpomembnejših političnih vprašanj svojega časa: državnopravne ureditve Habsburške monarhije in vzpenjajočega nacionalizma. Na obeh področjih je zavzel zmerno držo. Ob nezadovoljstvu z delitvijo monarhije je ugotavljal, da je nadaljnji obstoj povsem centralistično urejene države nemogoč, nasprotoval pa je federalizaciji cislajtanskega dela monarhije. Na področju odnosov med narodi na Goriškem se je uredništvo zavzelo za politiko miroljubne koeksistence, pri čemer je vztrajalo kljub nekaterim ostrim napadom iz slovenskega tabora. Skozi poročanje *Goriškega tednika* se odražajo specifične politične opredelitve goriških Nemcev, ki so, predvsem na področju odnosa do Slovencev in njihovega političnega gibanja, odstopale od nemških meščanskih skupnosti na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, kjer se je v tem času že začel politični boj med slovenskim in nemškim taborom. Te opredelitve so izhajale iz specifičnega položaja številčno šibke skupnosti živeče neposredno ob avstrijsko-italijanski meji. Ugotovitve razprave tako dajejo dodaten kamenček v mozaik poznavanja nemškega kulturnega in političnega delovanja v 19. stoletju na Slovenskem.

⁹⁰ Podrobneje o tem Batič, Goriški Nemci in tabor v Šempasu.

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici:

PANG 667, Zbirka razglednic krajev, Goriška 6.

Narodna in študijska knjižnica Trst:

Odsek za zgodovino in etnografijo, Fototeka, HP-HI kraji, Gorica.

Časopisno gradivo

Domovina, 1867.

Görzer Wochenblatt, 1867.

Slovenec, 1867.

Slovenija, 1848.

Slovenski narod, 1868.

Objavljeni viri

Kozler, Peter, *Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva s pridanim slovenskim in nemškim imenikom mest, trgov, krajev i.t.d.* Ljubljana: Cankarjeva založba; Trst: Založništvo tržaškega tiska; Celovec: Drava, 1975.

Oblak, France, Doktor Karol Lavrič in njegova doba. *Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918* (ur. Branko Marušič). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002, str. 93–133.

Special-Orts-Repertorium vom Küstenlande. Repertorio speciale dei luoghi nel Litorale. Posebni krajevni imenik za Primorje. Wien: Alfred Hölder, 1885.

Šaplja, Anton, Dr. Lavrič v Ajdovščini. *Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918* (ur. Branko Marušič). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002, str. 79–81.

Literatura

Anderson, Benedict, *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.

Batič, Matic, »Wir denken zwar deutsch, wir fühlen deutsch, werden es aber niemanden verargen, anderen Sinnes zu sein«: *Görzer Wochenblatt* (1867) und *Görzer Zeitung* (1868–1869) = »Mislimo sicer nemško, čutimo nemško, a nikomur ne bomo zamerili, če je drugačnega mišljenja«: *Görzer Wochenblatt* (1867) in *Görzer Zeitung* (1868–1869). Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2015.

Batič, Matic, Goriški Nemci in tabor v Šempasu. *150 let tabora v Vižmarjih* (ur. Dragica Čeč). Ljubljana: Slovenska matica, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2020, str. 139–161.

Batič, Matic, »Paradies am Isonzo«: delovanje Heinricha Moritza Penna (1838–1918) v Gorici. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 69, št. 1, 2021, str. 89–104.

Berčič, Branko, *Tiskarstvo na Slovenskem: zgodovinski oris*. Ljubljana: Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem, 1968.

Bled, Jean-Paul, *Franc Jožef*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990.

Brauneder, Wilhelm, Die Verfassungsentwicklung in Österreich 1848 bis 1918. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. VII/1* (ur. Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch). Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, str. 69–237.

- Cavazza, Silvano, Carlo Favetti: *l'itinerario di un irredentista goriziano. Figure e problemi dell'ottocento Goriziano: studi raccolti per i quindici anni dell'Istituto (1982–1997)* (ur. Silvano Cavazza, Mauro Gaddi). Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 1998.
- Colleoni, Aldo, *I Ritter: una stirpe germanica con ramificazioni nell'Impero austro-ungarico*. Trieste: Goliardica, 2013.
- Cvirn, Janez, *Boj za Celje: politična orientacija celjskega nemštva: 1861–1907*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1988.
- Cvirn, Janez, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Cvirn, Janez, Dualizem in Slovenci. *Slovenska kronika XIX. stoletja* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Čeč, Dragica, Tabor v Vižmarjih, incidenti in družbene razmere v šestdesetih letih 19. stoletja. *150 let tabora v Vižmarjih* (ur. Dragica Čeč). Ljubljana: Slovenska matica, 2020, str. 69–110.
- Devetak, Robert, Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno. *Zgodovinski časopis: glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije* 74, št. 3/4, 2020, str. 360–387.
- Devetak, Robert, Vzpostavljanje slovenske narodne identitete na primeru trga Kanal v 60. in 70. letih 19. stoletja. *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi* (ur. Vanja Kočever). Ljubljana: Založba ZRC, 2022.
- Dolinar, France Martin, Attems, Karel Mihael, grof (1711–1774). *Novi Slovenski biografski leksikon: 1. zv. A*. (ur. Barbara Šterbenc Svetina et al.). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi917659/> (dostop: 10. 11. 2022).
- Fabi, Lucio, *Storia di Gorizia*. Padova: Il Poligrafo, 1991.
- Ferrari, Liliana, Gorizia ottocentesca, fallimento del progetto della Nizza austriaca. *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Il Friuli – Venezia Giulia* (ur. Roberto Finzi, Claudio Magris in Giovanni Miccoli). Torino: Giulio Einaudi, 2002.
- Ferrari, Liliana, ur., *Cultura tedesca nel Goriziano*. Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa; Udine: Forum, editrice universitaria Udinese, 2009.
- Gallarotti, Antonella in Cosimo Stasi, La stampa periodica tedesca nel Goriziano. *Cultura tedesca nel Goriziano*. Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 1995, str. 289–343.
- Gallarotti, Antonella in Cosimo Stasi, I periodici (1779–1915). *Pagine austriache. Stampa e letteratura in lingua tedesca a Gorizia fino al 1915* (ur. Hans Kitzmüller). Gorizia: Biblioteca Statale Isontina, 1996, str. 49–56.
- Globočnik, Damir, Alešovčev Brencelj – prvi slovenski satirični list. *Zgodovinski časopis*, 58, 2004, št. 1–2, str. 7–45.
- Gorian, Rudj, *Založništvo in pretok informacij v Gorici v 18. stoletju: časopis Gazzetta goriziana*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019.
- Grafenauer, Bogo, Slovensko-romanska meja – ločnica in povezava: uvodni referat na 23. zborniku slovenskih zgodovinarjev v Tolminu 1.–3. oktobra 1986. *Zgodovinski časopis* 41, št. 1, 1987, str. 5–18.
- Hroch, Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1985.
- Judson, Pieter, *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia, 2018.
- Kann, Rober. A., *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918. Vol. I, Empire and Nationalities*. New York: Octagon Books, 1964.
- Kann, Robert A., *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1980.

- Kitzmüller, Hans, Esperienze giornalistiche in lingua tedesca a Gorizia nella seconda metà dell'ottocento. *Studi goriziani* LXIX, št. 1, 1989, str. 45–56.
- Kitzmüller, Hans, *Görz 1500–1915 – Ein vergessenes Kapitel altösterreichischer Dichtung. Eine Ausstellung im Foyer und im Tiefspeicher der Österreichischen Nationalbibliothek, Wien, vom 3. Mai bis zum 10. Juni 1995*. Klagenfurt: Carinthia, 1995.
- Kitzmüller, Hans, Osservazioni sulla produzione letteraria in lingua tedesca a Gorizia. *Studi goriziani* LXVIII, št. 2, 1988, str. 35–50.
- Marušič, Branko, Domovina (1867-1869). *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 13, št. 2, 1965, str. 51–64, 127–139.
- Marušič, Branko, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848-1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Marušič, Branko, *Sosed o sosedu: prispevki k zgodovini slovensko-italijanskega sožitja*. Trst : ZTT, 2012.
- Marušič, Branko, *Doktor Karel Lavrič (1818–1876) in njegova doba*. Ljubljana: Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU in Lavričeva knjižnica Ajdovščina, 2016.
- Matić, Dragan, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.
- Melik, Vasilij, *Volitve na Slovenskem: 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Pirjevec, Avgust, Einspieler, Andrej (1813–1888). *Slovenski biografski leksikon: 1. zv. Abraham – Erberg*, ur. Izidor Cankar et al. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi179691/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop: 24. oktober 2022).
- Preinfalk, Miha, Vpliv francoskih vojn na plemstvo v habsburški monarhiji. *Zgodovinske dimenzije Ilirskih provinc* (ur. Matija Godeša, Barbara Šterbenc Svetina). Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 75–86.
- Prijatelj, Ivan, *Slovensko kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895. Druga knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1956.
- Rumpler, Helmut, *Eine Chance für Mitteleuropa: bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien: Ueberreuter, 1997.
- Ritter Freiherr von Zahony, Eugen, *Chronik und Stammbaum der im Jahre 1829 in Österreich mit dem Prädikat »von Záhony« geadelten Familie Ritter aus Frankfurt a. M.* Monastero bei Aquileja: samozaložba, 1914.
- Salamić, Nina, *Gorica kot klimatskozdružilaška destinacija med letoma 1874 in 1914*. Magistrsko delo. Koper: Fakulteta za humanistične študije 2016.
- Spazzali, Roberto, Echi del Risorgimento 1848–1918. *Trieste, Gorizia e l'Unità d'Italia* (ur. Grazia Tatò). Trieste: Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, 2012.
- Škulj, Edo, ur., *Einspielerjev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1997.
- Šušmelj, Jože, *Andrej baron Winkler: 1825-1916*. Lokve: Društvo ljubiteljev narave Planota, 2014.
- Tavano, Sergio, Karl von Czoernig da Vienna a Gorizia (1850–1889). *Karl Czoernig fra Italia e Austria*. Gorizia, Istituto di storia sociale e religiosa, 1992, str. 79–140.
- Vidmar, Luka, ur., *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC, 2020.
- Vocelka, Karl, *Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1978.
- von Czoernig, Karl, *Görz: Oesterreich's Nizza*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1873.
- Woerl, Leo, ur. *Führer durch Görz und Umgebung*. Leipzig: Woerl's Reisebücherverlag, 1907.
- Žigon, Tanja, *Nemški časnik za slovenske interese – Triglav (1865–1870)*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004.

Žigon, Tanja, *Deutschsprachige Presse in Slowenien (1707–1945)*. 3. Teil: *Deutschsprachige Presse in der Untersteiermark, in Kärnten, in Görz und in Triest. Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. München: Oldenburg, 2005, str. 155–214.

SUMMARY

“We Think German, We Feel German, but We Will Not Blame Anyone for His Different Opinion”: the German Newspaper *Görzer Wochenblatt* and Its Political Orientation

Matic Batič

The article deals with the German newspaper *Görzer Wochenblatt*, which was published weekly in 1867 in Gorizia before being transformed into the biweekly *Görzer Zeitung* starting in 1868. The first part provides a historical outline of the development of German journalism in Gorizia, as well as a presentation of the characteristics of the German community in the Princely County of Gorizia and Gradisca. Furthermore, the newspaper is placed in the contemporary political and cultural context of the 1860s in the Habsburg Monarchy. The second part of the article examines the agenda of the newspaper, paying particular attention to the attitude towards dualism and federalism and to the treatment of Slovene-German relations.

The beginnings of German journalism along the Isonzo River go back to the 18th century, but *Görzer Wochenblatt* represents the first German newspaper in the modern sense of the word, as earlier German periodic publications remained confined to yearly almanacs. The background of its publication is connected with the new political conditions in the Habsburg Monarchy in the 1860s, mainly with the progressing liberalization and (partial) democratization. It is likely that the changed political situation after the defeat in the war against Italy in 1866, when the border of the County of Gorizia became the new national border, also contributed to the decision to start publishing the newspaper. Perhaps the decision to start publishing a German newspaper was also influenced by the intervention of Carl von Czoernig, who at that time advocated for strengthening the Austrian-patriotic cultural life in the region to serve as a bulwark against Italian irredentism.

The first issue of the *Görzer Wochenblatt* was published on 7 February 1867. Until the end of August 1867, it was edited by Thomas Hohenwarter, a teacher at the Gorizia gymnasium, after which the editorship was taken over by the Carniolan author Heinrich Penn. The agenda of the paper in 1867 was therefore primarily shaped by Hohenwarter. In the introductory editorial, it was stated that the aim of the new paper was to have a unifying effect and transcend party divisions. This orientation was adhered to when reporting about all the problems and pressing socio-political contemporary issues. In general, the reporting followed the political line of the German bourgeoisie in Cisleithania, i.e. of contemporary German liberalism. Based on the political situation, the newspaper acceded to a dualistic reorganization of the monarchy, although the editorial board at the same time expressed the belief that they would prefer a centralized Austrian Empire. On the question of federalism, *Görzer Wochenblatt* took a distinctly negative

view, but strongly welcomed the restoration of constitutional life in the monarchy after the fall of Richard Belcredi's government. A difference compared to other contemporary German newspapers in Slovene lands can be seen in the treatment of German-Slovene relations, though. At the very beginning of the publication of *Görzer Wochenblatt*, a fierce controversy took place in the Slovene political camp between the newspapers *Domovina* from Gorizia and *Slovenec* from Klagenfurt, based on the supposedly too friendly attitude of *Domovina* towards the new German weekly. Although *Görzer Wochenblatt* was received with extreme hostility by the more radical wing of the Slovene political movement, it maintained a calm and respectful narrative and advocated a policy of the peaceful coexistence of all nations living in the Princely County of Gorizia and Gradisca.

Matic Kristan

Anton Sovre med puško in kredo (1906–1929)

Matic Kristan, študent dodiplomskega študija zgodovine ter latinskega jezika, književnosti in kulture na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, SI-2364 Ribnica na Pohorju, Zgornja Orlica 27, matic.kristan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7956-4794>

Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167), št. 1–2, str. 116–148, cit. 185

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Anton Sovre med puško in kredo (1906–1929)

Slovenski klasični filolog Anton Sovre je v letih 1906–1907 odslužil vojaški rok v avstro-ogrski vojski kot enoletni prostovoljec. Leta 1913 je postal rezervni poročnik v 96. pehotnem polku in bil mobiliziran med skadrsko krizo. Ob izbruhu prve svetovne vojne je bil vpoklican in oktobra 1914 hudo ranjen v Galiciji. V začetku leta 1915 se je vrnil na vzhodno fronto, po vstopu Italije v vojno pa je bil premeščen na italijansko fronto, kjer se je boril na Doberdobu. Jeseni 1916 je postal poveljnik 3. dopolnilne stotnije svojega polka v Karlovcu. V letih 1917–1918 je služil v črnogorski okupacijski upravi, nazadnje kot okrajni poveljnik. Med vojno je prejel več odlikovanj. Po vojni je poučeval na Ptuj.

Ključne besede: klasična filologija, rezervni častniki, 96. pehotni polk, Galicija, Črna gora.

Matic Kristan, undergraduate student of history and Latin language, literature and culture at the Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI-2364 Ribnica na Pohorju, Zgornja Orlica 27, matic.kristan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7956-4794>

Anton Sovre between Rifle and Chalk (1906–1929)

Historical Review, Ljubljana, Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167), No. 1–2, pp. 116–148, 185 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Slovene classical philologist Anton Sovre completed his term of military service in the Austro-Hungarian army as a one-year volunteer in the years 1906–1907. In 1913, he became a Reserve Lieutenant in the 96th Infantry Regiment and was mobilised during the Skadar Crisis. At the outbreak of World War I, he was drafted into the army and was gravely wounded in Galicia. In early 1915, he returned to the Eastern Front. After Italy's entry into the war, he was transferred to the Italian Front, where he fought on Doberdob/Doberdò del Lago. In the autumn of 1916, he became commander of the 3th Replacement Company of his regiment in Karlovac. In the years 1917–1918, he served in the occupying administration in Montenegro, ultimately as a Precinct Commander. During the war, he received multiple decorations. After the war, he taught in Ptuj.

Keywords: Classical philology, Reserve officers, 96th Infantry Regiment, Galicia, Montenegro.

Uvod

Povod za nastanek tega članka je dala razstava ob 100-letnici Oddelka za klasično filologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani leta 2019, ob kateri se je porodilo vprašanje konkretnih okoliščin, v katerih je bil véliki prevajalec in profesor klasične filologije Anton Sovre v prvi svetovni vojni ranjen.¹ Posebna pozornost bo posvečena njegovi vojaški karieri, o kateri so doslej bolj ali manj krožile samo anekdote. Članek se bo dotaknil tudi Sovretove poklicne poti v medvojnem obdobju, vendar je bila večina gradiva, ki je med raziskovanjem prišlo na plano in se je nanašalo na Sovretovo civilno življenje (zlasti družino, šolanje in študij), že obdelana v drugem članku.² V zvezi s Sovretovo mladostjo dodajam le, da je bila železniška čuvajnica pod Šavno Pečjo, v kateri je živel kot otrok, leta 2021 porušena.³ Omenjeni članek je obravnaval tudi vojaško kariero Sovretovih bratov, ravno o njih (in o samem Antonu Sovretu) pa prinaša nekaj novih odkritij članek Vinka Avsenaka.⁴ Zlasti dragocen je vojni dnevnik Karla Sovreta, Antonovega brata, ki je prav tam delno objavljen.

Prav tako na obdelavo še čaka arhiv, ki je verjetno pripadal Antonovi sestri Ivanki. Nedavno je bil najden v zasebni lasti in vsebuje tudi dopisnice in fotografije iz prve svetovne vojne – vendar se zdi, da o Antonu ne nudi novih informacij. Upam, da bo pričujoči članek nudil dragoceno gradivo ob morebitnem nastanku monografije o Antonu Sovretu. Letos ne nazadnje mineva tudi 60 let od smrti tega zaslužnega slovenskega kulturnika.

Enoletni prostovoljec (1906/1907)

Sovre je maturiral leta 1906, ko je tudi dopolnil enaindvajset let in s tem postal vojaški obveznik. Vojaški rok (*Präsenzdienst*) je sicer redno trajal tri leta,

¹ V prvi vrsti bi se rad zahvalil doc. dr. Mihi Šimacu s Teološke fakultete Univerze v Ljubljani, ge. Ani Černuta Deželak iz Knjižnice Antona Sovreta Hrastnik in pa prof. Vinku Avsenaku: brez njihovega interesa in požrtvovalne pomoči ta prispevek nikdar ne bi dozorel za objavo. Posebna zahvala velja tudi g. Mirku Mihaliču in njegovi družini za gostoljubje. Zahvaljujem se še vsem drugim, ki so izkazali interes in mi po svojih močeh pomagali, med drugimi zasl. prof. akad. dr. Kajetanu Gantarju, družini Sovre in g. Mitju Bartenjevu.

² Kristan, Anton Sòvre.

³ Ustni vir: Mirko Mihalič; satelitski posnetki na *Google Earth*.

⁴ Avsenak, Bratje Sovrè.

vendar so imeli maturanti pravico služiti le eno leto kot »enoletni prostovoljci« (*Einjährig-Freiwillige*). Enoletni prostovoljci so bili deležni tudi te ugodnosti, da so si lahko sami izbrali polk služenja in da so smeli stanovati zasebno, v civilni nastanitvi namesto v kasarni. Enoletno prostovoljstvo je bilo zelo privlačno zlasti za posameznike, ki so želeli nadaljevati izobraževanje, saj je pomenilo mnogo krajšo prekinitev šolanja, in tudi Anton Sovre se je odločil za to možnost. Da je tudi na splošno med slovenskimi maturanti obstajal velik interes za to enoletno prostovoljstvo, lahko vidimo že po tem, da je revija liberalne mladine *Omladina* leta 1907 za svoje bralstvo objavila podrobna navodila za prijavo k enoletnemu prostovoljstvu. Interesentom za enoletno prostovoljstvo je posebej položila na srce:

Vsakdo najboljše stori, da opravi vse v svečanu, da pozneje nima sitnosti, kajti v slučaju zamude ne pomaga nobena prošnja, niti na cesarja! Poznamo par akademikov, ki so morali vsled tega služiti tri leta.⁵

Enoletni prostovoljci so načeloma morali služiti na lastne stroške, jim pa je lahko stroške krila tudi država, če so izkazali pomanjkanje sredstev. Verjetno je tudi Sovre služil na državne stroške, sploh če pomislimo, da je bila njegova družina daleč od premožne, zaradi česar je bil prej v gimnaziji oproščen šolnine. Še zlasti pa je to verjetno, ker se zdi, da potrdila o pomanjkanju sredstev, ki so jih izdajali okraj, ni bilo preveč težko pridobiti, tudi za tiste, ki bi morda zmogli služiti na lastne stroške.⁶

Sovre je vojaški rok opravil v letih 1906–1907, kot je bilo običajno, od 1. oktobra do 1. oktobra⁷ oz. do 30. septembra, in sicer v Ljubljani pri 27. pehotnem polku cesarsko-kraljevega domobranstva.⁸ Razen tega podatka Sovretovi najzgodnejši vojaški karieri ni mogoče slediti natančno; grobo predstavo si je mogoče ustvariti iz priročnika Huga Schmida *Heerwesen (Vojskovanje)*, celovitega sočasnega prikaza avstro-ogrske vojaške ureditve. Enoletni prostovoljci so imeli po odsluženem roku možnost postati bodisi aktivni (poklicni) bodisi rezervni častniki. Aktivni častniki so načeloma obiskovali vojaške šole. Anton Sovre se je kot večina odločil za drugo pot, namreč da bo postal rezervni častnik, torej nekaj med civilistom in vojakom. Rezervni častniki so službovali v civilni sferi, hkrati pa se je od njih pričakovalo, da bodo ohranjali svoje vojaško znanje in da bodo v primeru vojne zmožni nastopiti kot poveljujoči častniki. Rezervni častniki lahko postali izključno pripadniki srednjega sloja, saj so morali pred pridobitvijo častniškega čina izkazati vir prihodkov, ki je bil »združljiv z likom častnika«.⁹

Napredovanje po činih v rezervi ni bilo samodejno, temveč odvisno od izpolnjevanja pogojev in potreb vojske.¹⁰ Sovre je bil po zaključku enoletnega

⁵ *Omladina* 3, št. 11 (februar 1907), str. 173–174.

⁶ Zehetbauer, *Reserveoffizierssystem*, str. 38.

⁷ ZAP 142, Gimnazija Ptuj, Personala (TE 233), ov. Sovre. *Standesausweis*.

⁸ ZAMU I, Filozofska fakulteta, TE 59, ov. 889. Uslužbenki list Antona Sovreta, str. 2. Zahvaljujem se ge. Tei Anžur, ki me je opozorila na to gradivo.

⁹ Zehetbauer, *Reserveoffizierssystem*, str. 85.

¹⁰ Schmid, *Heerwesen*, str. 14; Zehetbauer, *Reserveoffizierssystem*, str. 84.

prostovoljstva rezervni podčastnik (*Reserveunteroffizier*), in sicer je bil verjetno do konca decembra 1907 povišan v čin titularnega poddesetnika (*Titulargefreiter*), po zaključku šole za rezervne častnike pa v titularnega desetnika (*Titularkorporal*), kakor je bilo običajno za enoletne prostovoljce. Opraviti je moral še teoretično in praktično usposabljanje: za Sovreta je res izpričano, da se je leta 1908 udeležil 28-dnevnih vojaških vaj.¹¹ Prvega oktobra zatem (verjetno 1909) je postal narednik (*Fedwebel*) in kandidat za rezervnega kadeta (*Reservekadettaspirant*).¹²

Temu je sledilo povišanje v rezervnega kadeta (*Kadett in der Reserve*),¹³ najnižji častniški čin v rezervi. Za Sovreta je to povišanje, ki se je zgodilo z novoletnim povišanjem (*Neujahrsavancement*) 1. januarja 1910, že konkretno izpričano,¹⁴ saj so se povišanja v rezervne kadete in višje čine vršila s cesarjevimi povišanji, ki so bila javno objavljena v *Uradnem listu cesarsko-kraljeve vojske* in tudi v časopisih. Preko uradnega lista lahko sledimo vsemu nadaljnjemu Sovretovemu napredovanju. Sprva je bil dodeljen svojemu domačemu pehotnemu polku, 87. celjskemu.¹⁵ Kot rezervni kadet je moral opraviti še ene vojaške vaje;¹⁶ za Sovreta so tudi v letu 1910 konkretno izpričane 28-dnevne vojaške vaje.¹⁷ S 1. januarjem 1912 je napredoval v rezervnega praporščaka (*Fähnrich in der Reserve*; pred letom 1909 se je ta čin imenoval *Kadett-Offiziersstellvertreter*).¹⁸

Začetek učiteljevanja in prva mobilizacija (1912–1914)

Sovre je svojo poklicno pot začel leta 1912, v letu, ko je bila pobrana po njegovem mnenju najboljša letina cvička.¹⁹ Preko razpisa je bil za šolsko leto 1912/1913 imenovan za suplenta (pomožnega učitelja) na II. državni gimnaziji v Ljubljani, kjer je maturiral, in sicer pod Ivanom Tertnikom,²⁰ svojim gimnazijskim profesorjem in duhovnim mentorjem.²¹ Sovre je poučeval slovenščino, nemščino, latinščino in grščino, bil je tudi razrednik 3. C razreda. Vmes je 1. januarja 1913 postal rezervni poročnik (*Leutnant in der Reserve*).²² Schmid kot povprečen čas napredovanja od enoletnega prostovoljca do rezervnega poročnika navaja tri leta;²³ Sovretu je vzelo šest let in pol. Ob povišanju v rezervnega poročnika je tudi prvič naveden pri 96. pehotnem polku, ki je imel naborno območje v Karlovcu in je bil zato po jezikovni sestavi skoraj v celoti srbohrvaški. Do vstopa Romunije v prvo

¹¹ ZAP 142, Gimnazija Ptuj, Personalna (TE 233), ov. Sovre. *Standesausweis*.

¹² Schmid, *Heerwesen*, str. 13.

¹³ Pred letom 1909 se je ta čin imenoval *Reserve-Kadett-Feldwebel*.

¹⁴ *Verordnungsblatt* 59, št. 49 (31. december 1909), str. 1122.

¹⁵ *Schematismus für das Heer* 1911, str. 637; 1912, str. 641.

¹⁶ Schmid, *Heerwesen*, str. 14.

¹⁷ ZAP/142 Gimnazija Ptuj, Personalna (TE 233), ov. Sovre. *Standesausweis*.

¹⁸ *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer* 61, št. 54 (30. december 1911), str. 1081.

¹⁹ *Prvi Sovretov večer*, Primož Simoniti, str. 31.

²⁰ *Izvestje II. državne gimnazije v Ljubljani* 1912/1913, str. 30.

²¹ Kristan, Anton Sövre, str. 77–78.

²² *Verordnungsblatt* 62, št. 49 (31. december 1912), str. 841.

²³ Schmid, *Heerwesen*, str. 14.

svetovno vojno je bil imejitelj (nekakšen »uradni pokrovitelj«) polka romunski kronski princ (od leta 1914 kralj) Ferdinand. I. bataljon 96. pehotnega polka je bil skupaj s III. bataljonom in štabom 96. pehotnega polka od leta 1910 pa vsaj do februarja 1914 nameščen v Petrovaradinu, medtem ko je bil II. bataljon nameščen v Nevesinju;²⁴ ob izbruhu prve svetovne vojne so bili I., II. in III. bataljon ter štab 96. pehotnega polka namešчени v Temišvaru v Transilvaniji.²⁵ Od 96. pehotnega polka je bil v samem Karlovcu nameščen le IV. bataljon (vedno je moral biti en bataljon polka nameščen v nabornem območju).²⁶ Prav tako je bil dodeljen drugi enoti kot preostali bataljoni in se je tudi med vojno (vsaj v času, ko je Sovre služil na fronti) bojeval ločeno od preostalih treh bataljonov. Anton Sovre je ostal pripadnik 96. pehotnega polka vse do konca prve svetovne vojne. Prestavljanje častnikov v nedomače polke glede na potrebe vojske je bilo sicer običajen pojav;²⁷ je pa treba reči, da je Krško bližje Karlovcu kot npr. Ljubljani, torej je bil Sovretu vsaj geografsko še vedno precej blizu.

Vojska je posegla že v Sovretovo prvo leto učiteljevanja, in sicer zaradi skadrške krize. V letih 1912–1913 je Črna gora oblegala albansko obalno mesto Skader, za Avstro-Ogrsko pa je imela albanska obala kritičen strateški pomen. Med skadrsko krizo so vse evropske sile podprle svoje zaveznike in dejansko so se že takrat v veliki meri izrisale konstelacije prve svetovne vojne; dejansko je presenetljivo, da svetovna vojna ni izbruhnila že takrat. Zaradi vojaških napetosti v svojem neposrednem sosedstvu je 7. decembra 1912 Franc Jožef I. ukazal povečanje enot avstro-ogrske vojske na vojno stanje. Sovre je bil sicer mobiliziran šele 5. maja 1913,²⁸ na dan, ko so velesile že sklenile sporazum o mednarodni misiji.²⁹ Vpoklic mu je tudi preprečil, da bi opravljal funkcijo tajnika, za katerega je bil v začetku leta 1913 izvoljen v izobraževalnem društvu Akademija, ki je organiziralo predavanja in tečaje.³⁰

Sovre je med mobilizacijo opravil orožne vaje in ostal v aktivni službi vse do 1. septembra 1913.³¹ Služil je na črnogorski meji;³² že z ukazom s 7. decembra 1912 so se vodi ob avstro-ogrski meji povečali s 60 na 93 mož, vsakemu pa je bil dodeljen še po en dodatni častnik in častnik v rezervi.³³ V samem Skadru je bila sicer vse do izbruha vojne prisotna mednarodna misija in tudi avstro-ogrske čete, vendar je šlo najprej za marince in od konca julija 1913 za slabih 600 mož iz IV. bataljona 87. pehotnega polka z nabornim območjem okoli Celja in sedežem v Pulju (skupaj z godbo) ter III. bataljon pionirjev iz Gorice;³⁴ enot 96. pehotnega

²⁴ *Schematismus für das Heer* 1914, str. 570.

²⁵ Seidel, *Kleines Armeeschema*, str. 72.

²⁶ Schmid, *Heerwesen*, str. 32.

²⁷ Zehetbauer, *Reserveoffizierssystem*, str. 110.

²⁸ Datum navajata tako *Izvestje II. državne gimnazije v Ljubljani* 1912/1913, str. 31 kot ZAP 142, Gimnazija Ptuj, Personalna (TE 233), ov. Sovre. *Standesausweis*.

²⁹ Balla, *Scutari-crisis*, str. 100.

³⁰ Hojan, *Akademija*, izobraževalno društvo, str. 124.

³¹ ZAP 142, Gimnazija Ptuj, Personalna (TE 233), ov. Sovre. *Standesausweis*.

³² Gantar, Kajetan: Sovrè, Anton (1885–1963), *Slovenska biografija*.

³³ Zehetbauer, *Reserveoffizierssystem*, str. 111–112.

³⁴ Balla, *Scutari-crisis*, str. 102–103.

polka v Skadru ni bilo. Sovre je za službo med skadrsko krizo prejel spominski križec (ustanovljen 9. junija 1913),³⁵ ki so ga podeljevali tistim, ki so bili med krizo mobilizirani vsaj štiri tedne. Tovrstna odlikovanja so sicer veljala za odlikovanja najnižjega reda, ker niso bila vezana na dejanske zasluge.³⁶

II. gimnazija v Ljubljani je Sovretu podelila suplentstvo tudi za šolsko leto 1913/1914, vendar se ji je 24. septembra odpovedal in namesto tega sprejel suplentstvo na slovenski državni gimnaziji v Gorici, prvi popolni slovenski javni gimnaziji.³⁷ Njen ravnatelj je bil takrat dr. Janko Bezjak. Tam je bil Sovre v šolskem letu 1913/1914 razrednik 1. B razreda in je vodil dijaško knjižnico. Svoj razred je učil latinščino (7 ur), nemščino (5 ur) in slovenščino (4 ure).³⁸ Tu je ostal uradno zaposlen vse do leta 1918.

Prva svetovna vojna

Viri

Zelo dragocen in izpoveden vir za Sovretovo vojaško službo med prvo svetovno vojno sta dva *Belohnungsanträge*, predloga za odlikovanja, ki ju hrani Vojaški arhiv na Dunaju.³⁹ Važne podatke prinašata tudi Sovretova uslužbenska lista: en je hranjen v arhivu Univerze v Ljubljani (ZAMU),⁴⁰ drugi pa v ZAP. Bolj sumaren vir je *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*, vojaški uradni list, kjer so bila formalno objavljena povišanja in odlikovanja. Dragocen vir bi verjetno bila tudi prijava vojaške invalidnosti, kakršne so se po občinah izpolnjevale leta 1921 (vsaj po rubrikah sodeč so bile izčrpne) in jo je zagotovo na Ptuj izpolnil tudi Sovre, vendar mi je ni uspelo najti. Prijave je sicer zbrala Mestna občina Ptuj, vendar je tam ostala le prazna predloga za obrazec;⁴¹ na ovoju je navedeno, da so bile izpolnjene prijave poslane *Vojaškemu okragu Maribor*.⁴² ZAP hrani le Sovretovo potrdilo o invalidnosti, ki ga je izdalo Mariborsko vojaško okrožje in se sklicuje na »invalidski list br. 1156«.⁴³ AS na mikrofilmu hrani Sovretovo matično karto-

³⁵ *Schematismus für das Heer* 1914, str. 571.

³⁶ Car, *Junaki avstrijskih armad*, str. 24, 285.

³⁷ *Izvestje II. državne gimnazije v Ljubljani* 1913/1914, str. 43.

³⁸ *Prvo izvestje c. kr. slovenske državne gimnazije v Gorici* 1913/1914, str. 11–12.

³⁹ KA, BA, OBA, Nr. 15.672. *Belohnungsantrag* za bronasti *Signum laudis*; KA, BA, OBA Nr. 240.510. *Belohnungsantrag* za Red Franca Jožefa.

⁴⁰ ZAMU I Filozofska fakulteta, TE 59, ov. 889. Uslužbeni list Antona Sovreta, str. 3. Še eno personalno mapo Antona Sovreta hrani kadrovska služba Filozofske fakultete UL, vendar življenjepis v njej ni posebej izpoveden – za to gradivo se zahvaljujem izr. prof. dr. Mateju Hriberšku, red. prof. dr. Tonetu Smoleju in ge. Maji Krapež.

⁴¹ ZAP 5, Mestna občina Ptuj, TE 249.

⁴² Neuspešne poizvedbe po tem gradivu sem poslal PAM, Državnemu arhivu Srbije, Vojaškemu muzeju Slovenske vojske in AS. Gradivo bi utegnil hraniti tudi Vojaški arhiv Republike Srbije, vendar le-ta s tujimi državljani ne komunicira.

⁴³ V ZAP 5, Mestna občina Ptuj, TE 9, ov. 145. Za sam invalidski list sem neuspešno poizvedoval pri ARS, ZAC in ZAL. Verjetno se je hranil v Krškem, saj potrdilo navaja: »Imenovani pristojen je glasom inv. lista v Krško.« V tem primeru je bil najverjetneje izgubljen skupaj z

teko z Zavoda za invalidsko in pokojninsko zavarovanje, v kateri pa je le prošnja Republiškega zavoda za socialno zavarovanje Komunalnemu zavodu za socialno zavarovanje Ljubljana za pokojninski spis in prepis likvidacijskega lista v zvezi s Sovretovo ženo Albino.⁴⁴

Nekaj dragocenih podrobnosti o Sovretovem času v črnogorski okupacijski upravi prinaša zvočni posnetek pogovora s Sovretom, ki ga je posnel njegov tesni prijatelj Uroš Krek, sicer priznan skladatelj. Arhivskega gradiva, ki bi se nanašalo na Sovretov čas v črnogorski okupacijski upravi, mi ni uspelo najti, vendar je morda kje ohranjeno. Zanimivo bi bilo zlasti gradivo okrajnih poveljstev Cetinje in Rijeka Crnojevića, ki ju je Sovre vodil: vendar povpraševanja po tem gradivu niso bila uspešna ne v Vojaškem arhivu na Dunaju ne v Državnem arhivu Črne gore (ki sicer hrani nekaj drugega gradiva črnogorske okupacijske uprave).

Nekaj podrobnosti v svojih spominih ohranja nedavno pokojni Kajetan Gantar, ki je še študiral pri Sovretu – z njim sem opravil tudi intervju. Velika škoda je, da Sovre ni napisal spominov, saj bi bili zelo dragoceno zgodovinsko pričevanje.

Rana jeseni 1914

Zdi se, da je bil Anton Sovre vpoklican že 27. julija, saj so trije bataljoni 96. pehotnega polka bili razvrščeni v že takrat mobilizirani VII. korpus, ta datum pa navaja tudi njegov uslužbenški list v ZAP. Sovretov *Belohnungsantrag* za viteški križec sicer navaja datum splošne mobilizacije, 1. avgust. Uslužbenški list iz ZAMU kot datum mobilizacije navaja celo 28. junij. Slednja dva datuma sta najverjetneje navedena le pavšalno.

Avstro-ogrška vojska se je že pred vojno zavedala, da bodo poveljstvo nad vsemi enotami, manjšimi od bataljona, v primeru vojne že zelo kmalu morali prevzeti rezervni častniki, saj bodo poklicni (aktivni) častniki morali opravljati bolj specializirane naloge.⁴⁵ To se je tudi zgodilo; Ernst Zehetbauer je v naslovu svojega dela prvo svetovno vojno celo poimenoval *Krieg der Reserveoffiziere* (»Vojna rezervnih oficirjev«).⁴⁶ Rezervni častniki so bili sicer načeloma rangirani pod poklicnimi (aktivnimi) častniki formalno istega čina, tudi če so služili dlje, in so večinoma ostali nižji častniki (nižji čin od stotnika). Na bojišču so bili rezervni častniki večinoma podrejeni od sebe mnogo mlajšim poklicnim častnikom; tudi zadolžitve v zaledju so načeloma pripadle poklicnim častnikom.

Anton Sovre je bil med vojno poveljnik stotnije (*Kompanie*, tudi »četa«), torej teoretično okoli 250 mož. Ker je stotniji običajno poveljeval stotnik, je Sovre svoj čin presegel za dve stopnji. Ni izpričano, da bi opravljal kakšno funkcijo, nižjo

gradivom občine Krško za leta 1848–1940, ki po navedbah dopisa iz ZAC ni ohranjeno. Ni pa izključeno, da se je invalidski list vendarle kje ohranil.

⁴⁴ SI AS 2132 Zavod za invalidsko in pokojninsko zavarovanje, škatla 41, kolut 1028, kartoteka št. 157.238. Za gradivo se zahvaljujem Službi za odnose z javnostmi ZIPZ in pa g. Žarku Štrumblu ter mag. Mojci Grabnar iz AS.

⁴⁵ Zehetbauer, *Reserveoffizierssystem*, str. 112; *ÖULK* I, str. 55–56.

⁴⁶ Zehetbauer, *Krieg der Reserveoffiziere*. V delu se sicer osredotoča predvsem na enoletne prostovoljce med prvo svetovno vojno.

Slika 1. Fotografija iz Karlovca, Anton Sovre je skrajno levo. V sredi sedi je neidentificiran stotnik. Ker Sovre že nosi spominski križec, je mogoče za fotografijo postaviti terminus post quem poletje 1913, glede na pomanjkanje odlikovanj pri častnikih pa je po vsej verjetnosti nastala najkasneje ob prvem odhodu na fronto. (Zasebni arhiv družine Mihalič)

od te. Nekaj časa je po lastni navedbi poveljeval celo bataljonu (*Bataillon*),⁴⁷ torej teoretično okoli 1000 možem, vendar ni znano, kdaj in kje je vršil to dolžnost. Ker so bataljonom ponavadi poveljevali vsaj majorji,⁴⁸ je Sovre, ki je takrat verjetno še bil poročnik, svoj čin presegel za tri stopnje.

Glede na to, da se je že jeseni boril v Galiciji, je bil Sovre verjetno mobiliziran v enega od prvih treh bataljonov 96. pehotnega polka.⁴⁹ Le-ti so bili dodeljeni 67. pehotni brigadi (poveljnik generalmajor Wilhelm pl. Lauingen), 34. pehotni diviziji (poveljnik podmaršal Joseph Krautwald pl. Annau), VII. temišvarkemu korpusu (poveljnik general pehote Otto Meixner pl. Zweienstamm – že kmalu zamenjan, gl. spodaj) in pa 2. armadi (poveljnik general konjenice Eduard pl. Böhm-Ermol-

⁴⁷ Bartol, Obisk pri slovenskem humanistu.

⁴⁸ Schmid, *Heerwesen*, str. 32–33.

⁴⁹ 4. bataljon 96. pehotnega polka v okviru XIII. korpusa je bil na vzhodno fronto premiščen šele januarja 1915. ÖULK II, str. 105.

li). Slednja je bila ob začetku vojne poslana na balkansko fronto in razvrščena pri Beogradu, vendar je bila po ruskem napadu na Avstro-Ogrsko 23. avgusta 1914 in uspešnem prodoru ruske vojske v Galicijo premeščena na to bojišče, in sicer na območje jugovzhodno od Lvova.⁵⁰ VII. korpus je bil prva od enot z Balkana, ki je dosegla Galicijo;⁵¹ izkrcaval se je v Žuravnem/Żurawnem,⁵² Žydačivu/Żydaczówu in Hodorivu/Chodorówu,⁵³ zbiral pa v Rohatynu.⁵⁴ 34. divizija se je začela premeščati 22. avgusta,⁵⁵ zadnji oddelki pa so prispeli v Galicijo 31. avgusta.⁵⁶ Še preden se je VII. korpus v celoti zbral, je v Rohatynu že doživel ognjeni krst, in sicer v okviru bitke na Gnili Lipi, poimenovane po reki, ki teče skozi Rohatyn; začela se je 29. avgusta. 2. armadi je nasproti stala ruska 8. armada, ki ji je poveljeval znameniti ruski general Aleksej Aleksejevič Brusilov. Morda je ognjeni krst takrat doživel tudi Sovre.

Pri najzgodnejših bojih v Galiciji se ne bomo podrobneje ustavljali, ker iz njih o Antonu Sovretu ni znanega ničesar konkretnega.⁵⁷ Avstro-ogrski vojski ni uspelo ubraniti Lvova in tudi ne vzpostaviti obrambne linije na reki San, ob utrdbi Przemysł. Tako se je tudi 2. armada septembra 1914 predvsem umikala. Najzgodnejši znani podatek o Sovretovi službi v Galiciji je, da je bil v začetku oktobra ranjen. Eden od *Belohnungsanträge* za ta dogodek navaja datum 13. oktober;⁵⁸ pokojni Sovretov sorodnik Dimitrij Mitja Bartenjev je v nekem intervjuju kot datum rane navedel 8. oktober,⁵⁹ vendar je to pričevanje kot ustno izročilo manj zanesljivo in tudi z vidika vojaških operacij manj verjetno (gl. spodaj). Sovre je bil torej ranjen med avstro-ogrsko ofenzivo, ki je potekala v tem času: pri opisu operacij 34. divizije med ofenzivo povzemam *Österreich-Ungarns letzter Krieg*.

VII. korpus, čigar poveljstvo je v tem času prevzel podmaršal Fail-Griessler, je bil zadolžen za preboj iz Medzilaborce/Medzilaborc čez prelaz Łupków in proti Zagórzju ter dalje proti Hyrivu/Chyrówu. VII. korpus je krenil 4. oktobra. Šestega oktobra je 34. divizija nekoliko nižje od Leskega prečkala reko San.⁶⁰ Ta marš je bil težaven predvsem zaradi slabega vremena.⁶¹ Antonov brat Karel Sovre, ki je v teh dneh prav tako korakal proti fronti (čeprav v drugi enoti in nekoliko severneje), je v svojem dnevniku za 6. oktober zapisal: »Korakali dalje, blato do kolen, tema, artilerija zadaj, mi pa šli spat z nabitimi puškami ob stra-

⁵⁰ ÖULK I, str. 164.

⁵¹ ÖULK I, str. 171.

⁵² Za kraje v današnji Ukrajini bo navedeno tudi poljsko ime, za kraje na današnjem Slovaškem pa madžarsko, saj se v ÖULK rabijo ta imena.

⁵³ ÖULK I, str. 207.

⁵⁴ ÖULK I, str. 218.

⁵⁵ ÖULK I, str. 66, op. 8.

⁵⁶ ÖULK I, str. 73.

⁵⁷ Za pregled bojev v Galiciji do konca septembra 1914 z vidika enot iz Hrvaške in Slavonije gl. Katanić, Pješačke pukovnije.

⁵⁸ KA, BA, OBA Nr. 240.510. *Belohnungsantrag* za Red Franca Jožefa.

⁵⁹ Herek, Anton Sovre – portret, 9:56.

⁶⁰ ÖULK I, str. 377.

⁶¹ ÖULK I, str. 376; priloga 16. *Der Entsatz von Przemysł. Lage am 8. Oktober 1914 abends*.

ni. Častniki so nas opominjali, da smo v bližini sovražnika. Noge grozno bole. Želodec tudi. Jutri v boj.«⁶²

VII. korpus je na bregu reke San čakal do 9. oktobra, ko je spet začel napredovati. Rusi so se umaknili po dolini reke Strvyaž navzgor in za sabo uničili vse mostove. Desetega oktobra so enote VII. korpusa dosegle Hyriv/Chyrów; ena brigada 34. divizije je pri Dobromyl'/Dobromilu vzpostavila stik z enotami, ki so jo ščitile z boka.⁶³ Enajstega oktobra zjutraj je armadno poveljstvo ukazalo, naj 34. divizija skupaj z 20. divizijo hónvedov napreduje na sever proti Novem Mistu/Nowem Miastu. A ko se je VII. korpus tega dne do zgodnjega popoldneva dejansko iz pohodne kolone razporedil v bojni red in pripravil za spopad s XXIV. in VIII. ruskim korpusom (kar je bilo zaradi utesnjenosti kolone težavno), se je spopad odvijal nekoliko drugače. Ker poveljstvo korpusa še ni prispelo, je poveljeval podmaršal Friedrich Csanády pl. Békés, sicer poveljnik 20. divizije hónvedov. 34. divizijo je razdelil na dva dela – tri četrtine divizije je razporedil pri Nyžnyi Vovči/Wołczy Dolni, preostali del pa je prešel k »Skupini Goiginger« (32. divizija in 103. domobranska pehotna brigada).⁶⁴ Vemo, da je Sovre ostal pri glavnini 34. divizije pod Krautwaldom, ker so pod Goigingerja iz 34. divizije prešle le enote 43. pehotnega polka.⁶⁵ Avstro-ogrske enote so sprva uspešno pritiskale naprej: na severu glavnina 34. divizije pod Krautwaldom proti Blozivu/Błozewi Górni, na sredini Csanády proti Skelivki/Felsztynu, na jugu pa »Skupina Goiginger« proti Stari Sil'/Stari Sólí. Zvečer je vodstvo, čeprav je Böhm-Ermolli izrazil zadržke glede bojne pripravljenosti 2. armade, ukazalo napad nadaljevati. Böhm-Ermolli je tako za naslednji dan ukazal napad, poveljstvo pa je podelil poveljniku XII. korpusa, generalu pehote Kövessu. Dvanajstega oktobra zjutraj se je napad res nadaljeval, vendar je bil prodor vseh treh prej omenjenih enot ustavljen, in to kljub temu da so se avstro-ogrske enote borile zgolj z ruski zaščitnicami, ne jedrom ruskih čet. Krautwald je poskušal prodreti v Koniv/Koniów in nato s severa obkoliti za rusko artilerijo izjemno prikladno vzpetino Vanhželiska/Wegrzeliska, ki jo je le-ta tudi s pridom izkoriščala, vendar načrta ni mogel izpeljati, saj so ga na levem boku ogrožali ruski položaji na dvignjenem območju med Novim Mistom/Nowem Miastu in Čyžkym/Czyszkim; odločil se je najprej udariti tja.⁶⁶

Trinajstega oktobra 1914 je 2. armada spet napadla. Krautwald je napadel že omenjeno dvignjeno območje, da bi korpusu izbral manevrski prostor, vendar je napad spodletel, ker so ga z boka obstreljevali ruski artilerijski položaji na vzpetini Magera/Magiera še bolj proti severu. Po vsej verjetnosti je bil torej Sovre ranjen tega dne na tem območju, v sklopu opisane vojaške operacije. Kot navaja njegovo potrdilo o invalidnosti,⁶⁷ je prejel strel skozi levi del lobanje.⁶⁸

⁶² Avsenak, *Bratje Sovre*, str. 39.

⁶³ ÖULK I, str. 393–394.

⁶⁴ ÖULK I, str. 402–403.

⁶⁵ ÖULK I, str. 414.

⁶⁶ ÖULK I, str. 403–405, 408, 413–414.

⁶⁷ ZAP 5, Mestna občina Ptuj 1864–1941, TE 9, ov. 145. Zahvaljujem se ge. Aleksandri Čater iz ZAP, da me je opozorila na to gradivo.

⁶⁸ Gantar mi je v intervjuju omenil dve drugačni različici dogodka, ki pa sta kot ustno izročilo po mojem mnenju manj zanesljivi: ena je, da je Sovreta ranil drobec granate (to pravi

Natančnost uporabljene metodologije za lokalizacijo Sovretove rane je mogoče ovrednotiti s primerom Antonovega brata Karla Sovreta, ki je bil ranjen v istem času in na istem področju, kot domnevamo za Antona. Iz Karlovega vojaškega dnevnika vemo, da je bil ranjen 22. oktobra 1914, dva dni in eno noč marša od vasi Lutków, naslednji dan po rani pa je zjutraj prispel v Hyriv/Chyrów (in to peš!).⁶⁹ Tudi revija *Slovenski učitelj* navaja podatke o rani Karla Sovreta, in sicer da je bil ranjen 23. oktobra 1914 pri Novem Mistu/Nowem Miastu.⁷⁰ Po podatkih iz ÖULK je bil I. bataljon 87. pehotnega polka, ki mu je pripadal Karel Sovre v času rane,⁷¹ dodeljen III. korpusu, natančneje 28. pehotni diviziji.⁷² Devetnajstega oktobra je omenjena divizija poskušala prodreti proti Felštynu/Felsztynu (danes Skelivka) in Konivu/Koniówu, pri čemer so jo Rusi obstreljevali z Vanhželiske/Wegrzeliske.⁷³ Dvajsetega oktobra se je III. korpus bojeval na gozdnatem področju zahodno od Vanhželiske/Wegrzeliske in na liniji Boloživ/Błóżew Górna–Sanočani/Sanoczany–Hrušatyči/Hruszatyce.⁷⁴ Avstro-ogrske enote so se začele s tega področja umikati 5. novembra zjutraj v okviru splošnejšega umika.⁷⁵ Zgolj z uporabo ÖULK in pa podatka o Karlovi enoti ter datumu rane bi dogodek locirali ravno na območje Novega Mista/Nowega Miasta. Metoda je torej uporabna, čeprav gotovo ni stoddstotno zanesljiva.

Karlovi dneviški zapiski iz tega časa izpričujejo še, da je Anton prijateljeval z vojaškim sodnikom nadporočnikom dr. Mastnakom, verjetno Leopoldom.⁷⁶ S Karlom sta se srečala popoldne 23. oktobra v bolnišnici v Hyrivu/Chyrówu, kjer je bil Karel hospitaliziran. Karel piše: »Da mi 10 cigaret in škatlo žigic s pristavkom – škoda, da nis[o?] C. in M.«⁷⁷

Tudi romunski publicist Octavian Tăslăuanu, med vojno rezervni poročnik, ki je kasneje napisal vojne spomine, se je ravno v tistih dneh boril v 103. pehotni brigadi ogrskih domobrancev, nekoliko južno od Sovreta, vendar dovolj blizu, da je opazoval ruske položaje na Vangželiski/Wegrzeliski.⁷⁸ Pod datumom 13. oktober, ko je bil ranjen tudi Sovre, Tăslăuanu piše: »To so bili najhujši dnevi pohoda

tudi Dimitrij Mitja Bartenjev pri Herek, *Anton Sovre – portret*) – ta različica se Avsenaku, Bratje Sovre, str. 35, zdi bolj verjetna kot strel v glavo; druga različica, ki pravi, da je Sovreta v glavo brcnil kozaški konj, pa je gotovo zloben dovtip Sovretovih dijakov.

⁶⁹ Avsenak, Bratje Sovre, str. 40–41.

⁷⁰ *Slovenski učitelj* 15, št. 12 (15. december 1914), str. 282; prim. Kristan, Anton Sòvre, str. 89 – tam sem v op. 133 naslov časnika po pomoti navedel kot *Učiteljski tovariš*.

⁷¹ *Nachrichten über Verwundete* št. 293 (15. februar 1915), 43.

⁷² ÖULK I, *Kriegsgliederung* 1914, str. 72; ÖULK II, priloga 14, *Kriegsgliederung* 1915, str. 11.

⁷³ ÖULK I, str. 436.

⁷⁴ ÖULK I, str. 437; prim. skica 26, *Lage am 20. Okt. 1914*.

⁷⁵ ÖULK I, str. 503–504; prim. priloga 19, *Lage am 5. November 1914 abds*.

⁷⁶ Prim. *Schematismus* 1914, str. 1144, kjer je dr. prava Leopold Mastnak naveden med aspiranti za poklicne avditorje.

⁷⁷ Vojni dnevnik Karla Sovreta, zasebni arhiv Marka Sovreta. Avsenak mi je povedal, da glede na druga mesta v Karlovem dnevniku pri »C. in M.« verjetno gre za znamko cigaret – to nakazuje tudi že sam kontekst.

⁷⁸ Tăslăuanu, *With the Austrian Army*, str. 139–140.

in nobeno moje izražanje ne bi moglo napraviti pravice vsej njihovi grozi.«⁷⁹ Na tem področju (Felštyn/Felsztyn, danes Skelivka, in Hyriv/Chyrów) se odvije tudi epizoda znamenitega romana Jaroslava Haška *Dobri vojak Švejk*, vendar šele sredi junija 1915, ko je fronta že potekala bolj proti vzhodu.⁸⁰

Na tem mestu velja zaradi mnogih podobnosti omeniti tudi usodo Tycha pl. Willamowitz-Moellendorffa, sina znamenitega klasičnega filologa pl. Willamowitz-Moellendorffa in vnuka Theodorja Mommsena, enega največjih antičnih zgodovinarjev. Tycho je bil prav kakor Sovre letnik 1885 in je študiral klasično filologijo. Pred smrtjo se je celo že izkazal za akademsko zelo obetavnega intelektualca – njegova ugotovitev, da so Sofoklejeva dela bila namenjena izvedbi (in to enkratni), je temeljnega pomena za grško dramatiko. Tycho je padel 15. oktobra, le dva dni za tem, ko je bil ranjen Sovre, pri Dęblinu/Iwangorodu na današnjem Poljskem, in sicer je prav kakor Sovre prejel strel v glavo.⁸¹ Tudi Hans von Arnim, profesor na dunajski univerzi, ki je imel na Sovreta velik vpliv, je v prvi svetovni vojni izgubil sina.

Slika 2. Sovre na skupinski fotografiji odbora Ptujkega muzejskega društva, detajl, najkasneje 1926. Edina znana fotografija, na kateri je vidna njegova deformacija lobanje. (Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika)

Sovretova rana je bila nedvomno huda in njegova lobanja je ostala rahlo deformirana (gl. sliko 2);⁸² izpričano je tudi, da je še leta 1928 čez rano nosil črno

⁷⁹ Tăslăuanu, *With the Austrian Army*, str. 144.

⁸⁰ V slovenski izdaji iz 1966, DZS, Ljubljana: 3.–4. zvezek, str. 198–202.

⁸¹ Calder in Bierl, *The Tale of Oblomov*, str. 269.

⁸² Prim. fotografija *Odbor ptujkega Muzejskega društva*, Koroška osrednja knjižnica.

prevezo.⁸³ Očitno mu je bila šele kasneje v glavo vstavljena ploščica,⁸⁴ vsekakor se na Sovretovih kasnejših fotografijah deformacije več ne vidi.

Kakor večina avstro-ogrskih vojaških žrtev je bil tudi Anton Sovre vpisan v vestnik Seznam izgub (*Verlustliste*), ki je med vojno izhajal vsakih nekaj dni, vendar se njegov vnos pojavi šele v številki 75, ki je izšla 7. decembra 1914.⁸⁵ Vest se glasi (z razvezanimi okrajšavami): *Sovre Anton, Leutnant in der Reserve, Infanterie-Regiment Nummer 96, 2. Kompanie, verwundet* (»Sovre Anton, rezervni poročnik, pehotni polk številka 96, 2. stotnija, ranjen.«). Torej je oktobra pripadal in morda poveljeval konkretno 2. stotniji: ta je pripadala I. bataljonu polka; vse stotnije v polku so bile namreč oštevilčene po vrsti, po štiri zaporedne pa so pripadale istemu bataljonu. Torej: 1.–4. stotnija so pripadale I. bataljonu polka, 5.–8. stotnija II. bataljonu itd.⁸⁶

Sovre je kljub hudi rani precej hitro okreval. Gotovo je bil doma vsaj od začetka do konca novembra, saj je 5. novembra njegov brat Karel, ki se je takrat zdravil v Linzu, prejel Antonovo karto iz Krškega, 26. novembra pa je Karel iz Linza poslal karto njemu – tega dne je Karla na Antonovo naročilo obiskal neki nadporočnik, ki mu je tudi podaril 35 cigaret.⁸⁷ Petnajstega novembra 1914 se je Anton v Leskovcu pri Krškem poročil z Albino Schöner, rojeno in stanujočo prav tam; poročil ju je župnik in dekan Fran Schweiger, priči pa sta bili davčni upravitelj Rudolf Achtschin in posestnik Karel Stoviček.⁸⁸ Goriški časnik *Soča* je poroko proslavil v klasičnem duhu: »Himen. — Poročil se je gospod Anton Sovre, nam. gimnaz. učitelj na tukajšnji slovenski gimnaziji in c. in kr. poročnik v pehotnem polku št. 96., z gospico Albino Schöner iz Krškega. Na mnogo let!«⁸⁹ Albina je bila markantna osebnost, ki je v Sovretovem življenju igrala veliko vlogo – prijel se je je vzdevek Sapfo.⁹⁰ Njeno doto je Sovre po vojni vložil v svojo knjižnico, ki jo je po njegovi smrti odkupil Oddelek za klasično filologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.⁹¹

Enaindvajsetega januarja 1914 je časnik *Slovenec* objavil prispevek *Ponos domovine* o družinah, ki so imele v vojski več otrok. V njej se pojavi tudi Anton Sovre II.: med prvo svetovno vojno se je namreč v avstro-ogrski vojski bojevalo vseh šest njegovih sinov⁹² – Baltazar, ki se edini ni vrnil, v članku sicer še ne nastopa, ker očitno še ni bil vpoklican. Članek navaja tudi, da je bil Anton III. ranjen, vendar že napoveduje, da se bo kmalu vrnil na bojišče.⁹³ O njegovi vojaščini in rani

⁸³ Fotografija maturantov Klasične gimnazije leta 1928, zasebna zbirka Maksimilijana Koširja.

⁸⁴ Ustni vir: Kajetan Gantar.

⁸⁵ *Verlustliste* 75 (7. december 1914), str. 6.

⁸⁶ Schmid, *Heerwesen*, str. 31.

⁸⁷ Vojni dnevnik Karla Sovreta, zasebni arhiv Marka Sovreta; Avsenak, *Bratje Sovre*, str. 35.

⁸⁸ NUK, Rokopisna zbirka, Zapuščina Antona Sovreta TE 2, ov. 1. Poročni list.

⁸⁹ Novico o Sovretovi poroki je objavil tudi ameriškoslvenski časopis *Glasnik*, sicer šele 1. januarja 1915 (letnik 15, št. 1, str. 6).

⁹⁰ Herek, *Anton Sovre – portret*, 9:33.

⁹¹ Ustni vir: Kajetan Gantar.

⁹² O vojaški službi Sovretovih sorojencev gl. Kristan, *Anton Sòvre*, str. 89–93.

⁹³ *Slovenec* 42, št. 267 (21. november 1914), str. 8; vest je bila objavljena tudi v *Amerikanskem Slovencu* 24, št. 13 (12. januar 1915), str. 5.

Slika 3. Albina in Anton Sovre, 1913–začetek 1915. Domnevno poročna fotografija. (Kopija Kajetana Gantarja; boljši izvod fotografije še ni bil najden)

je poročal tudi *Pedagoški letopis* za leto 1915 v prispevku *Sodelovanje slovenskega učiteljstva pri prvi svetovni vojni*.⁹⁴

Zima 1914/1915

Sovre je znova začel služiti v 96. pehotnem polku 25. decembra 1914 in ostal v vojaški službi vse do poletja 1915.⁹⁵ Po okrevanju se ni vrnil neposredno na fronto, temveč je odšel k 1. dopolnilni stotnji svojega polka v Karlovec: to dokazuje notica z Antonovim naslovom, ki si jo je pod 14. januarjem 1915 v svoj vojni dnevnik zabeležil Karel Sovre.⁹⁶ Verjetno je Sovre omenjeno enoto pospremil na bojišče.⁹⁷

V Galiciji se je fronta medtem pomaknila nazaj na Karpate. Sovre se je vrnil na bojišče ravno v enem najbolj tragičnih, če ne najbolj tragičnem poglavju prve svetovne vojne, med zimsko vojno v Karpatih. Čeprav je bil v zimi 1914/1915 ruski prodor čez Karpate zaustavljen, se tudi avstro-ogrsko vojska ni bila zmožna prebiti v Galicijo in je utrpela zelo hude izgube. 3. armada, v kateri se je takrat boril Sovre, je v le dveh tednih na koncu januarja in začetku februarja 1915 izgubila skoraj 90.000 mož (več kot polovico mož), predvsem zaradi bolezni, pa tudi zaradi padlih, ranjenih in zajetih. Vsa avstro-ogrsko vojska je v prvih štirih mesecih leta 1915 utrpela (če odštejemo zajete po predaji utrdbe Przemyśl 22. marca) 500.000–700.000 izgub: od tega je bilo okoli 10 % umrlih, 40–50 % ranjenih ali obolelih in 40–50 % zajetih.

⁹⁴ Schmoranz, *Sodelovanje slovenskega učiteljstva*, str. 13.

⁹⁵ KA, BA, OBA Nr. 240.510. *Belohnungsantrag* za Red Franca Jožefa

⁹⁶ Vojni dnevnik Karla Sovreta, zasebni arhiv Marka Sovreta. Sicer se je v notici očitno zmotil pri številki Antonovega polka, ki jo navaja kot 69, in ne 96.

⁹⁷ Avsenak, *Bratje Sovre*, str. 36.

Konkretno epizodo iz tega obdobja Sovretove vojaščine opisuje Sovretov *Belohnungsantrag za Signum laudis*:⁹⁸

Hervorragend tapferes Verhalten vor dem Feinde beim Nachtangriff am 4. Februar bei Kishely indem er mit der Komp[anie] am linken Flügel der Angriffsgruppe vorrückend plötzlich in der Flanke beschossen rasch entschlossen den unvermuteten Feind angriff und wurf und hiedurch die gefährdete Flanke sicherte.

»Izjemno pogumno zadržanje pred sovražnikom med nočnim napadom 4. februarja pri Kishelyu, ko je bil med napredovanjem s stotnijo na levem krilu skupine napada nenadoma obstreljevan z boka in je hitro sprejel odločitev, napadel nepričakovanega sovražnika in ga zlomil ter s tem zavaroval ogroženi bok.«

Sovre se je med to akcijo boril v okviru 3. armade, ki ji je poveljeval znameniti Svetozar Borojevič pl. Bojna, takrat general pehote. Konkretnije je pripadal VII. korpusu (poveljnik general konjenice nadvojvoda Jožef), ki je bil razvrščen pod prelazom Dukla, in sicer njegovemu levemu krilu, 17. diviziji, ki ji je poveljeval Aurel pl. le Beau⁹⁹ in v okviru katere sta se v začetku leta 1915 borila dva bataljona 96. pehotnega polka.¹⁰⁰ 17. divizija je bila v prvih dneh februarja razvrščena neposredno severno od Svidníka/Felsővízköza in pa le malo južneje ležečega Mestiskega/Kishelya, ki ga omenja *Belohnungsantrag*¹⁰¹ (danes na Slovaškem, v pokrajini (*kraj*) Prešov). V tem času je ruska vojska hudo pritiskala proti panonski ravnici. Ravno med desnim krilom X. korpusa in levim krilom VII. korpusa, kjer se je boril Sovre, je nastala vrzel, zaradi katere je celo grozila nevarnost, da bodo Rusi prebili fronto. Borojevič je poskušal pritisk na VII. korpus razbremeniti s protinapadi.¹⁰² enega od teh verjetno opisuje tudi navedeni *Belohnungsantrag*.

Sedemnajstega aprila 1915 je Anton Sovre za postopanje med tem napadom prejel bronasto medaljo za vojne zasluge (*bronzene Militärverdienstmedaille*, neuradno *Signum laudis*, uradno *allerhöchste belobende Anerkennung*, »najvišje pohvalno priznanje«).¹⁰³ Vlogo za pridobitev tega odlikovanja je podpisal tudi Borojevič. Ker je Sovre odlikovanje prejel med vojno, ga je nosil na »traku vojaškega zaslužnega križca« (*am Bande des Militärverdienstkreuz*), tj. rdeče-belem traku; v mirni dobi in za civilne zasluge so se namreč odlikovanja podeljevala na rdečem traku.¹⁰⁴ Decembra 1916 je bila sprejeta odredba, da so se na odlikovanja,

⁹⁸ KA, BA, OBA Nr. 15.672. *Belohnungsantrag* za bronasti *Signum laudis*.

⁹⁹ Vsi omenjeni so podpisniki *Belohnungsantrag* za *Signum laudis*. Podpisa predlagatelja (verjetno poveljnika bataljona) mi ni uspelo razpoznati, poveljnik brigade (takrat polkovnik baron Henneberg) pa ni podpisan.

¹⁰⁰ ÖULK II, priloga 14: *Kriegsgliederung im Frühjahr 1915*, str. 12 navaja bataljona 96. pehotnega polka v 1. konjeniški diviziji (stanje 1. maja 1915); vendar op. 2 navaja, da sta bila pred tem v 17. pehotni diviziji; ÖULK II, priloga 7: *Kämpfe der 3. Armee* pa kaže, da 1. konjeniška divizija v prvih dneh februarja ni bila na fronti, temveč v neposrednem zaledju.

¹⁰¹ ÖULK II, priloga 7: *Kämpfe der 3. Armee*.

¹⁰² ÖULK II, str. 140.

¹⁰³ *Verordnungsblatt* 65, št. 53 (17. april 1915), str. 1083.

¹⁰⁴ Car, *Junaki avstrijskih armad*, str. 25.

pridobljena na fronti (torej ne v zaledju) lahko dodali miniaturni meči,¹⁰⁵ ker je to veljalo tudi za nazaj, si jih je Sovre pripel tudi na svoj *Signum laudis*.¹⁰⁶

Iz časa Sovretovega služenja na fronti v Galiciji je ohranjena tudi nadvse zanimiva anekdota, ki je sicer ni mogoče datirati natančneje kot z zimo 1914/1915. Izročilo živi v družini Bartenjev. Dimitrij Bartenjev iz Krasnodara na Kubanu (* 1897; † 1973)¹⁰⁷ je med prvo svetovno vojno služil v ruski vojski, med revolucijo pa je emigriral v Jugoslavijo, kjer se je poročil z Milico Svetec, hčerko Emilije Svetec, rojene Schöner – Emilija je bila sestra Sovretove žene Albine. Dimitrij Mitja Bartenjev, sin Bartenjeva in Svetčeve, je pripovedoval:

*To je bilo v tistih časih, ko se fronta ni nikamor premaknila, ko so vojaki lačni čemeli v jarkih in zmrzovali, ko se pravzaprav ni nič dogajalo, le tu in tam je bilo slišati kak strel. Potlej pa je moj oče lepega dne zagledal nekega avstro-ogrskega vojaka, ko se je ta povzpел iz jarka in šel opravljat potrebo za neko drevo. Pomeril je nanj in zgrešil. Tudi drugič ga ni zadel, vojak pa je potegnil hlače gor in jadrno skočil nazaj v rov. In zdaj poslušajte tole: mnogo let kasneje je priženjeni stric moje matere, akademik Anton Sovre (pokojnik zdaj počiva v istem grobu kot moj oče) v neki družbi pripovedoval o zimi v Galiciji, o driski, ki ga je kot vojaka tam hudo dajala, o drevesu, o dveh strelah ... Vse enako kot v pripovedovanju mojega očeta, seveda z natančnim opisom kraja in situacije. Tako da je resnično velika verjetnost, da je šlo prav zanju. Anton Sovre je to pripovedoval še mnogim drugim.*¹⁰⁸

Anekdota je banalna, vendar vseeno predstavlja konkretno pričevanje o Sovretovem življenju na fronti. Sicer lahko domnevamo, da je bilo tovrstnih incidentov več, zato ni mogoče gotovo trditi, da je res šlo ravno za Sovreta in Bartenjeva: verjetnost za to bi bila večja, če bi bilo dokazano, da sta oba v istem času služila na istem odseku fronte.

Služba na italijanski fronti in v zaledju

Anton Sovre se je bojeval tudi na italijanski fronti. Bartenjev je zanj pripovedoval, da je bil iz Galicije premeščen na Koroško:¹⁰⁹ morda je prispel tja z enotami VII. korpusa zadnji teden maja, vendar je bil v tem primeru ločen od svojega polka,¹¹⁰ čigar enote so na italijansko bojišče prispele šele 15. julija 1915.¹¹¹ A tudi če je bil ločen od svojega polka, je bil v drugi polovici julija spet pri njem, in sicer v II. bataljonu:¹¹² torej se je skupaj s svojim polkom udeležil 2. soške bitke, med

¹⁰⁵ Car, *Junaki avstrijskih armad*, str. 26.

¹⁰⁶ Razvidno v *Ranglisten* 1918, str. 787.

¹⁰⁷ Nagrobnik na Žalah: A, oddelek 40A, vrsta 9, grob 7.

¹⁰⁸ Turk, *Oče zgrešil Sovreta*, str. 16.

¹⁰⁹ Herek, *Anton Sovre – portret*, 1:19.

¹¹⁰ ÖULK II, priloga 14, str. 24 med enotami VII. korpusa, ki so konec maja 1915 prispele na Koroško, ne navaja enot 96. pehotnega polka.

¹¹¹ Klavara, *96. polk na kraškem bojišču*, str. 50.

¹¹² Sovretovi zdravniški dokumenti v KA *Feldspitäler*, TE 2065.

katero so se enote polka bojevale na Doberdobu v okviru VII. korpusa in verjetno 17. pehotne divizije.¹¹³ Da se je Sovre bojeval na Doberdobu, je izrecno povedal tudi Bartenjev.¹¹⁴ S 24. julijem 1915 je bil Sovre povišan v nadporočnika v rezervi.¹¹⁵

A Sovre je s svojim polkom na soški fronti ostal največ dva tedna: njegovo služenje je namreč prekinila bolezen, o kateri pričata dve zdravniški listini.¹¹⁶ Sovre je očitno na želodcu bolehal že od srede marca, konec julija pa se mu je stanje zaradi vročine in diareje močno poslabšalo.¹¹⁷ Tridesetega julija 1915 je izpričan v Mariboru, od koder je bil premeščen v rezervno bolnišnico Lugos v Krškem: tja je bil sprejet 1. avgusta, in sicer v I. oddelek, sobo 11 in posteljo 41. Naslednji dan je zdravnik opravil pregled. Sovre je bil nekoliko shujšan in bled ter brez apetita, njegovo odvajanje je bilo neredno; ni pa več imel vročine. Zapisal je tudi, da je Sovre tožil nad bolečinami v glavi, ki jih je zdravnik pripisal predhodni rani. Diagnostical ga je z gastritisom in mu predpisal dieto in ricinus. Sedmega avgusta Sovre več ni imel bolečin v trebuhu in je bil v dobrem splošnem stanju. 15. avgusta 1916 je bil odpuščen iz bolnišnice kot vojaško sposoben.

Ni jasno, ali se je Sovre zatem znova vrnil na fronto. *Belohnungsantrag* za Red Franca Jožefa zanj navaja konec vojaške službe s 1. avgustom 1915 in ponovni nastop šele leta 1917 (gl. spodaj).¹¹⁸ Uslužbenski list iz ZAMU pa navaja: »Do septembra 1915 [na] fronti kot poveljnik stotnije. Ranjen, v bolnici do oktobra 1916 ...«¹¹⁹ Rana septembra 1915 ni izpričana nikjer drugje. Ni mogoče izključiti možnosti, da se je Sovre po bolezni vrnil na fronto in bil zopet ranjen; vendar je zelo možno, da je pisec uslužbenskega lista pomešal rano iz oktobra 1914 in bolezen iz julija in avgusta 1915, saj rane iz 1914 sicer ne omenja. V vsakem primeru pa je torej Sovre fronto zapustil najkasneje septembra 1915.

Sovre je bil 4. septembra 1915 »v priznanje hrabrega zadržanja vpričo sovražnika« odlikovan z vojaškim zaslužnim križcem 3. stopnje z vojno dekoracijo, tj. lovorovim vencem med kraki križa¹²⁰ – kasneje si je nanj pripel še meča (gl. zgoraj).¹²¹ Vojaški zaslužni križec je bil neke vrste višja stopnja medalje za hrabrost, pridržana za častnike. Konkretnih okoliščin tega odlikovanja ne poznamo, ker je *Belohnungsantrag* za Sovretov zaslužni križec trenutno založen; tudi domneve je težko postavljati, saj so podelitve odlikovanj lahko sledile tudi precej pozno po dejanski pridobitvi zaslug.

¹¹³ ÖULK II, str. 750.

¹¹⁴ Herek, *Anton Sovre – portret*, 1:22.

¹¹⁵ *Verordnungsblatt* 65, št. 123 (18. avgust 1915), str. 3013.

¹¹⁶ Sovretovi zdravniški dokumenti v KA *Feldspitaler*, TE 2065.

¹¹⁷ Ni jasno, kdaj točno je bil Sovre zapustil fronto: listina iz krške bolnišnice navaja datum prihoda 20. julij, čeprav je bil v Krško sprejet šele 1. avgusta. Tudi če razumemo 20. julij kot datum, na katerega je resno zbolel, se to ne ujema z 21 bolniškimi dnevi (*Krankentage*), ki bi morali miniti do njegovega odpusta 15. avgusta.

¹¹⁸ KA, BA, OBA Nr. 240.510. *Belohnungsantrag* za Red Franca Jožefa.

¹¹⁹ ZAMU I Filozofska fakulteta, TE 59, ov. 889. Uslužbenski list Antona Sovreta, str. 3.

¹²⁰ *Verordnungsblatt* 65, št. 136 (4. september 1918), str. 3383.

¹²¹ *Ranglisten* 1918, str. 787.

Uslužbenski list iz ZAMU navaja, da je bil Sovre vse do oktobra 1916 v bolnišnici; tudi če to ne drži, se najverjetneje na fronti več ni bojeval. Morda je bil na zdravljenju, na dopustu ali pa je imel po odhodu s fronte kako neznano zadolžitev v zaledju. Zdi se, da je v tem obdobju vsaj nekaj časa bival v Zagrebu: to izpričujeta portretni fotografiji Sovreta in žene Albine, ki nosita logotip zagrebških fotografskih ateljejev.¹²² Na fotografiji Albine Sovre iz ateljeja Mosinger je navedena letnica 1915, za Sovretovo fotografijo iz ateljeja Brauner pa je *terminus post quem* konec avgusta 1915, saj že nosi svoj vojaški zaslužni križec.

Slika 4. Portreta Antona (po avgustu 1915) in Albine Sovre (1915), Zagreb. (Rokopisna zbirka NUK)

Bolj zanesljiv se zdi podatek, da je Sovre oktobra 1916 v Karlovcu dobil zadolžitev poveljnika 3. dopolnilne stotnije 96. pehotnega polka;¹²³ dopolnilne enote, ki so bile nameščene v zaledju, so bile zadolžene za urjenje in organizacijo okrepitev, ki so bile poslone na fronto. Sovre torej ni bil nameščen le v zaledju, ampak celo blizu svojega domačega kraja.

Vojaško generalno guvernerstvo Črna gora

Avstro-Ogrska je 6. januarja 1916, ko je že zasedla Srbijo, napadla še Črno goro in že 16. januarja je le-ta kapitulirala. Avstro-Ogrska je 1. marca vzpostavila okupacijsko upravo, ki se je imenovala Vojaško generalno guvernerstvo Črna gora

¹²² NUK, Rokopisna zbirka, Sovretova zapuščina, TE 1, ov. 9.

¹²³ ZAMU I Filozofska fakulteta, TE 59, ov. 889. Uslužbenski list Antona Sovreta, str. 3.

(*Militär-General-Gouvernement Montenegro*) in ga je vodil vojaški generalni guverner Viktor Weber pl. Webenau. Desetega januarja 1917 je bil Anton Sovre zopet poslan »na polje«: pridružil se je črnogorski okupacijski upravi kot adjutant okrajnega poveljnika za Cetinje. Za Sovreta je bila zadolžitev vsekakor primerna: kot težek ranjenec je bil gotovo bolj kot za fronto primeren za zaledje (čeprav so v Črni gori delovali oboroženi odporniki, komiti), poleg tega pa je tudi gotovo obvladal jezik te dežele, saj je pripadal srbohrvaškemu polku. Izpričano je, da je kot adjutant bil član komisije za razmejitev občine Cetinje.¹²⁴

Sovre je s 6. julijem 1917 postal poveljnik okraja Cetinje, torej ne katerega-koli okraja, temveč okraja, v katerem je ležala prestolnica črnogorske okupacijske uprave: gotovo je šlo za enega pomembnejših položajev v okupacijski upravi. Črna gora je bila med okupacijo razdeljena na (od višjih do nižjih instanc) okrožja (*Kreis*), okraje (*Bezirk*) in občine (*Gemeinde*; nekaj časa še stare kapetanije). Okrožij je bilo osem: Cetinje, Podgorica, Stari Bar, Nikšić, Kolašni, Peć, Pljevlja in od 1. julija 1917 še Berane. Cetinjsko okrožje se je delilo na okraje Cetinje, Rijeka Crnojevića in Čevo.¹²⁵ Okrajna poveljstva je vodil okrajni poveljnik, na razpolago pa so mu bili adjutant, referent za poljedelstvo in davčni referent, niso pa okrajna poveljstva imela civilnega komisarja.¹²⁶ Poveljnik Sovretovega okrožja je bil polkovnik Stefan Letz.

Sovre je postal okrajni poveljnik ravno v času sprememb v okupacijski upravi. Desetega julija je pl. Webenau na položaju vojaškega generalnega guvernerja do konca vojne zamenjal Heinrich Clam-Martinic, ki je bil do takrat cisalajtanski premier. Prav tako je bila julija izvedena reforma lokalne samouprave, ki so ji okupacijske oblasti posvetile veliko pozornost: zasluge pri izvedbi te reforme so izrecno omenjene v Sovretovem *Belohnungsantrag* za Red Franca Jožefa (gl. spodaj). Sovre je kot okrajni poveljnik (*Bezirkskommando*, črnogorsko *kotarski komandant*) morda sprva še *ex officio* opravljal dolžnosti predsednika mestne občine, saj je od začetka okupacije veljala takšna ureditev. Julija 1917 pa je bil zakon o mestnih občinah razširjen na vse občine in v skladu z njim so bile, kar se za okupacijski režim morda zdi nenavadno, izvedene lokalne volitve, ki celo niso bile enostrankarske. Glasovanje je bilo javno, volilno pravico so imeli moški, zmagal pa je kandidat z največ glasovi; vendar so si okrožna poveljstva vseeno pridržala velike pristojnosti in so lahko predsednike občin razreševala. Poleg predsednika občine so občinsko upravo sestavljali še občinski odbor (ponavadi 5–9 članov), pisar, eventualno tudi podpredsednik in pa tajnik, na razpolago pa so ji bili še pandurji, kot se je imenovalo pomožno osebje. Po volitvah je bila naloga vzpostavitve novih občinskih uprav izrecno naložena okrajnim poveljstvom, torej tudi Sovretu. Med drugim je morala vsaka občina pripraviti občinski pravilnik, ki je opredeljeval na primer naloge in sestavo občinske uprave, delovni čas, delovanje blagajne, takse in ga je moralo potrditi generalno guvernerstvo. Občine so v prvi vrsti izvrševale

¹²⁴ *Cetinjer Zeitung* 2, št. 61 (15. marec 1917), str. 3.

¹²⁵ Rakočević, *Crna gora*, str. 237.

¹²⁶ KA, MGG Montenegro, *Militär-Bauamt* (TE 1720). *Änderung der Grundzüge, Beilage 3: Kreiskommando*.

odredbe okupacijski oblasti, pristojne pa so bile za preskrbo sirot, vzdrževanje šol, komunalo in vodenje statistike. Občinske pravilnike je potrjevalo generalno guvernerstvo. Predsednik je bil pristojen za pobiranje prihodkov, sekretar je bil blagajnik, oba pa sta odgovarjala občinskemu odboru, ki je tudi sprejemal proračun in je moral odobriti izdatke občine, razen v nujnih primerih, ko je lahko izdatek do 50 kron (približno 80 današnjih evrov) odredil sam predsednik občine. Glavno težavo pri vzpostavljanju nove lokalne uprave je predstavljala neusposobljenost članov novih občinskih uprav: reševali so jo tudi s tečaji, ki so potekali pri okrožnih poveljstvih. Pri postavljanju uprave na noge so se okrajna poveljstva poslužila tudi pomoči kapetanov tradicionalnih črnogorskih plemen, ki so bili dobro vpeti v lokalno okolje in so poznali črnogorsko običajno pravo.¹²⁷

Gantar se spominja, da je Sovre ponavadi govoril, da je delal v civilni preskrbi.¹²⁸ To je do neke mere res, saj je imel Sovre kot okrajni poveljnik tudi na tem področju pristojnosti in jih je tudi izkoriščal za pomoč posameznikom. Tako je po lastnem pripovedovanju nekemu Riječanu za njegove otroke iz vojaškega magazina priskrbel 100 kilogramov moke po ceni 5 perperjev, ko je v Rijeki Crnojevića stala že 200 perperjev.¹²⁹ Vseeno pa ima »delo v civilni preskrbi« drugičen prizvok kot »okrajno poveljstvo«. Morda je pri tem šlo tudi za minimalizacijo lastne medvojne vloge, tipično za prečanske veterane prve svetovne vojne. A čeprav Sovre svoje vojaščine v času Avstro-Ogrske ni obešal na veliki zvon, je tudi prikrival ni in je o njej večkrat tudi javno spregovoril.¹³⁰ Prav tako je njegova funkcija okrajnega poveljnika navedena v uslužbenskem listu v ZAMU.¹³¹

Sovre se je ukvarjal tudi s pogozdovanjem. Pripovedoval je: »V celi Katunski nahiji je eno samo drevo, en brest, ki sem ga jaz v svojo karto *zacahnal*«. Po svojih lastnih navedbah je v okolici Cetinja dal zasaditi okoli 25.000 smrek in napraviti zaščitno ogrado.¹³² To število dreves je pomenilo okoli 6 hektarjev pogozdenega terena¹³³ – za predstavo: površina Parka Zvezda na Kongresnem trgu v Ljubljani znaša približno 1 hektar. Akcija (vsaj za moderne standarde) niti ni bila posebej obsežna: npr. leta 2018 je črnogorska vlada v okviru vsedržavne akcije sklenila zasejati 630.000 dreves.¹³⁴ V Sloveniji je bila po žledolomu leta 2014 za zasaditev okoli 10.000 predvidena zgolj enodnevna akcija.¹³⁵ Je pa to konkretno Sovretovo dejanje odražalo splošno avstro-ogrsko politiko v Črni gori. Avstro-Ogrska je namreč že med okupacijo začela izkazovati velike apetite in strateške interese po tem ozemlju, po vojni pa je bila predvidena bodisi priključitev Črne gore bodisi

¹²⁷ Rakočević, *Crna gora*, str. 238–241.

¹²⁸ Ustni vir: Kajetan Gantar.

¹²⁹ Krekov posnetek.

¹³⁰ Npr. Bartol, Obisk pri slovenskem humanistu.

¹³¹ ZAMU I Filozofska fakulteta, TE 59, ov. 889. Uslužbeni list Antona Sovreta, str. 2.

¹³² Krekov posnetek.

¹³³ Za oceno pogozdene površine se zahvaljujem red. prof. dr. Robertu Brusu z Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani.

¹³⁴ Pošumljavanje Črne gore, Energetski portal (26. oktober 2018).

¹³⁵ Posadili bodo več kot 10.000 mladih dreves, Dnevnik (2. april 2019).

njeno *de facto* podreditev.¹³⁶ Že takoj po okupaciji je začela Avstro-Ogrska Črno goro z gradnjo cest navezovati nase in na Albanijo,¹³⁷ pri tem pa se je posluževala tudi prisilnega dela.

Zanimiv je podatek, da je Sovretu žena Albina v Črno goro pošiljala cviček in črno kavo.¹³⁸ Izpričana je tudi podrobnost, da je ob »Karlovem tednu« pomladi 1918, ko so se zbirala sredstva za cesarjev dobrodelni sklad, Sovre prispeval 20 kron (približno 10 današnjih evrov).¹³⁹

Z vidika klasične filologije je zanimivo, da je Sovre v Črni gori izkoristil priložnost za seznanitev z ljudsko epiko. Za klasične filologe je ta književna zvrst zelo zanimiva zaradi sorodnosti s homersko epiko. Pionir raziskav na tem področju je bil slovenski slavist Matija Murko,¹⁴⁰ profesor v Gradcu,¹⁴¹ ki ga je Sovre gotovo poznal, saj je kot študent pri njem opravil izpit iz slovenščine.¹⁴² Sovreta je črnogorsko ljudsko petje močno pritegnilo; Gantar je pripovedoval, da je še kot univerzitetni profesor na predavanjih recitiral guslarje.¹⁴³ Po svojem pripovedovanju¹⁴⁴ je Sovre v Črni gori prijateljeval s popom Jovičevićem,¹⁴⁵ s katerim sta redno družila ob večerih. Jovičević je bil sposoben med igranjem na Sovretove gusle, ki jih je le-ta prejel kot zahvalo od prej omenjenega Riječana, tudi po dve uri v desetercih opevati Sovretova doživetja tistega dne. »In niti enega verza nisem zalotil, da bi ne bila na pravem mestu cezura,« se je spominjal Sovre.¹⁴⁶ Obiskal je tudi Jovičevićevo teto, še bolj veščo narodno pevko, ki je bila kljub visoki starosti 104 let še vedno zmožna producirati na tisoče verzov.

Sovre navaja, da se ga je med črnogorskim prebivalstvom prijel vzdevek »Sofra providur«: »providur« je beseda za upravnika, ki izvira še iz časov beneške uprave. Kot se je zavedal že Sovre, je šlo za besedno igro, povezavo z znamenitim črnogorskim epom *Gorski vijenec* (1847), ki ga je napisal črnogorski vladika Peter II. Petrović-Njegoš. V *Gorskem vijencu* se namreč lik Vuk Mićunović norčuje iz navad beneške gospode z besedami (verzi 1674–1681):

¹³⁶ Izčrpno o Avstro-Ogrski politiki v Črni gori in na Balkanu nasploh: Mitrović, *Prodor na Balkan*.

¹³⁷ Rakočević, *Crna gora*, str. 280.

¹³⁸ Krekov posnetek.

¹³⁹ *Cetinjer Zeitung* 3, št. 181 (9. maj 1918), str. 4.

¹⁴⁰ Marinčič, *Književnost arhaične dobe*, str. 37.

¹⁴¹ Glonar, Joža: Murko, Matija (1861–1952). *Slovenska biografija*. ZRC SAZU, 2013.

¹⁴² Kristan, *Anton Sòvre*, str. 86.

¹⁴³ Ustni vir: Kajetan Gantar.

¹⁴⁴ Krekov posnetek.

¹⁴⁵ Verjetno Ilija Jovičević, svetnik v konzistoriju (cerkvenem sodišču). Omenja se npr. ob otvoritvi nove vodovodne napeljave na Cetinju, ko je podelil blagoslov. *Cetinjer Zeitung* 3, št. 215 (5. september 1918), str. 2–3. Ime večkrat omenja Martinović, Črnogorski sveštenici, vendar istovetnost ni gotova.

¹⁴⁶ Krekov posnetek.

*Fala Bogu, jest veliko čudo!
Vidi te li ovde u Kotoru
baš ovoga Sovru providura
i ostalu gospodu mletačku?
Voli su ti kokoš ali jaje
nego ovna ali grudu sira.
Koje čudo mogu na godinu
kokošakah oni pozobati!*

Besedna zveza *Sovra providur* je popačenka beneške besede *sovraprovveditore*, »vrhovni nadzornik«; očitno pa je Petrović-Njegoš (ali njegov lik Mićunović) *sovra*- napačno razumel kot osebno ime.¹⁴⁷ Črnogorce je torej priimek Sovre spominjal na to mesto v *Gorskem vijencu*, zlasti pa je bila asociacija močna, ker je res imel upravniško funkcijo. Sovre pa je govoril o »Sofri providurju«, ker je verjetno besedo *Sovra* napačno razumel kot »Sofra« ali »Sofro«, njegov lastni vzdevek, ki so ga rabili njegovi osebni prijatelji in se nanaša na starogrško besedo σῶφρων, »moder«.¹⁴⁸

Sovre je v zvezi s svojo slavo med ljudskimi pevci pripovedoval nekoliko šovinistično in gotovo pretirano, vendar zanimivo anekdoto:

Enkrat sem šel z enim Črnogorcem po enih takih kozjih stezah gor in je tam na sredi tiste kozje steze stal en kamen, ki je bil težak recimo [25, 30 kilogramov], nekaj takega. Pa je bil ves zlizan. To se vidi, [da] je vsak človek, ki je tam šel, stopil na tisti kamen, da je lahko šel naprej. Pa sva se tam ustavila.

- Čuješ, Črnogorče. Daj ti meni povedat, koliko godina več može da stoji ovaj kamen.
- E, gospodine, pa može da stotinu godina.

Jaz sem dal puško proč, pljunil v roke, pa sem tisto skalo prijel pa sem jo prestavil tja na mejo. »Tako,« sem rekel, »vidiš, tako pa pri nas delamo. In zdaj se ne bo nikdar več noben Črnogorec spotaknil čez ta kamen.« Čez 14 dni [so] v vsej Črni gori vsi guslarji peli pesem o Sofri providuru, kako je Črnogorce delat učil.

O teh verjetno parodičnih pesnitvah iz Sovretovega časa v Črni gori ne vemo ničesar konkretnega; si pa lahko predstavimo o njih ustvarimo iz nekaj ohranjenih desetercev, s katerimi je Cetinjecan Miloš Vušković (* 1900; † 1975) pospremil svojo priložnostno karikaturu Sovreta, ko je le-ta pisal svoj zgodovinski pregled *Stari Grki* (1939).¹⁴⁹

¹⁴⁷ *Gorski vijenac*, str. 89, op. Milana Rešetara ad loc.

¹⁴⁸ Npr. Vitomil Zupan ga v posvetilu svoje zbirke sonetov ob Sovretovi 70-letnici nagovarja z »Ljubi moj Sofro«. NUK, Rokopisna zbirka, Zapuščina Antona Sovreta, TE 2, ov. 6.

¹⁴⁹ *Naši razgledi* 4, št. 23 (10. december 1955), str. 576. Za kopijo članka se zahvaljujem gdč. Piji Pust.

Bože mili čuda velikoga!
 Ili grmi il' se zemlja trese
 il' udara more u bregove?
 Niti grmi nit' se zemlja trese
 nit' udara more u bregove,
 več se stvara grčka istorija!
 To udara Sovro profesore,
 u makinu što slovo štampava!
 Puca slovo na makini jadnoj,
 puca slovo da probije kartu,
 po tri puta udarit' će jedno.
 Dokle nadje koje slovo treba!

Slika 5. Vuškovičeva karikatura Antona Sovreta. (Naši razgledi 4, št. 23 (10. december 1955), str. 576)

Domnevamo lahko, da so pesmi o »Sofri providurju« zvenele nekako tako. Sovre in Vušković, ki je bil profesor risanja, sta se sicer spoznala kot sodelavca na gimnaziji Pančevo v šolskem letu 1932/1933;¹⁵⁰ med prvo svetovno vojno gotovo še nista navezala stikov, saj je bil Vušković ob njenem izbruhu, ko je bil star šele 14 let, interniran na Dunaju. Očitno Vušković do Sovreta kot pripadnika nekdanjih

¹⁵⁰ Gimnazija u Pančevu, Godišnji izveštaj 1932/1933. Nastavnično osoblje.

okupacijskih oblasti vseeno ni čutil sovražne nastrojenosti; morda je bilo celo poznavanje Cetinja tisto, ki ju je zbližalo. Verzi Vuškovića, ki je bil sicer likovni umetnik in direktor cetinjskega muzeja, vsekakor potrjujejo Sovretovo opažanje, da je »skoraj vsak Črnogorec pravzaprav bil narodni pevec«.¹⁵¹

Sovre je trdil, da je bil Jovičević v stiku s kraljem Nikolajem I., svojim sorodnikom, ki je sicer bil v izgnanstvu v Franciji (v Črni gori je kot predstavnik dvora ostal princ Mirko). Sovretu naj bi kralj po predvideni avstro-ogrski zmagi (in posledični podreditvi Črne gore) celo ponujal prefekturo na Cetinju. Sovre je izjavil: »Mogu da radim što god očem. To je bil moj dekret.«¹⁵² Tudi če je ta anekdota pretirana, je Anton Sovre vsekakor bil sposoben upravnik, kar potrjuje tudi dejstvo, da je bil za zasluge v okupacijski upravi posebej odlikovan. Prvega aprila 1918 je bil Sovre predlagan za viteški križec Reda Franca Jožefa¹⁵³ z utemeljitvijo:

Für vorzügliche Dienstleistung in besonderer Verwendung ... Mit beispilgebendem, rastlosem Eifer hat er an der Neuaufrichtung der Verwaltungsorganisation gearbeitet. Sein energisches, strammes Auftreten u(nd) zielbewusstes, umsichtiges Handeln hat eine Gemeinderverwaltung geschaffen, die als mustergiltig [sic] bezeichnet werden muss. Seiner unbeugsamen Tatkraft ist es zuzuschreiben, dass alle vorgeschriebenen Kontingente (Getreide, Heu, Stroh, Wolle) aufgebracht und die gesamten Steuern eingetrieben wurden. Ein hervorragender Offizier, der nicht nur der Mil(itär-)Verwaltung unschätzbare [sic] Dienste geleistet, sondern auch auf dem Schlachtfelde seinen Mann gestellt hat.

»Za odličen službeni uspeh med posebno zadolžitvijo ... Z zgledno, neutrudno vremo je delal na ponovni vzpostavitvi upravne organizacije. Njegov energični, strumni nastop in ciljno usmerjeno, preudarno delovanje sta vzpostavila občinsko upravo, ki mora biti označena za vzorno. Njegovi neuklonljivi aktivnosti je treba pripisati, da so bili zbrani vsi predpisani deleži (žito, seno, slama, volna) in pobrani vsi davki. Izvrsten častnik, ki ni le opravil neprecenljive službe za vojaško upravo, temveč se je dokazal tudi na bojnem polju.«

Viteški križec je bil najnižja stopnja Redu Franca Jožefa. Redovi so bili odlikovanja najvišjega ranga: avstro-ogrskih redov vojak sploh ni mogel prejeti, če ni bil častnik.¹⁵⁴ Če bi Sovre prejel viteški križec, bi to bilo njegovo najprestižnejše odlikovanje – vendar se zdi, da ga ni, saj podelitev ni izpričana. Zagotovo vemo le, da je Sovre 26. junija 1918 prejel srebrno zaslužno vojaško medaljo (*Militär-Verdienstmedaille in Silber*, uradno *neuerlich die Allerhöchste belobende Anerkennung*), torej višjo stopnjo odlikovanja *Signum laudis*, brez mečev;¹⁵⁵ kot že omenjeno, je Sovre leta 1916 že prejel bronasti *Signum laudis*. S predlogom za Red Franca Jožefa so se sicer strinjale vojaške inštanse vse do in vključno z armadnim poveljstvom. Najverjetneje je na koncu vrhovno vojaško poveljstvo Sovretove

¹⁵¹ Krekov posnetek.

¹⁵² Krekov posnetek.

¹⁵³ KA, BA, OBA Nr. 240.510. *Belohnungsantrag* za Red Franca Jožefa.

¹⁵⁴ Car, *Junaki avstrijskih armad*, str. 24.

¹⁵⁵ *Verordnungsblatt* 68, št. 111 (26. junij 1918), str. 5508.

zasluge pač ovrednotilo drugače in mu podelilo le srebrni *Signum laudis*. Če bi Sovre prejel Red Franca Jožefa, bi sicer postal stanovski kolega Juliusa Kugyja, ki je za zasluge na soški fronti prejel viteški in kasneje oficirski križec tega redu.¹⁵⁶

Leta 1918 je Sovre prejel tudi Karlov četni križec (*Karl Truppenkreuze*), ki je bil podeljen vsem, ki so bili v času vojne vsaj 12 tednov na fronti ali pa so sodelovali vsaj v eni bitki. Šlo je za relativno neugledno odlikovanje, ki ga je decembra leta 1916 uvedel cesar Karel in se je podeljevalo dobesedno v milijonih.¹⁵⁷

Sovre je bil nekaj časa tudi okrajni poveljnik v Rijeki Crnojevića, vendar ni znano, kdaj natančno. Funkcijo omenja uslužbenški list v ZAMU, *Belohnungsantrag* za Red Franca Jožefa pa ne, torej je to funkcijo verjetno opravljal po nastanku slednjega (1. april 1918). Prav tako je po lastnem pričevanju bil ob koncu prve svetovne vojne in razpadu Avstro-Ogrske tik pred povišanjem v stotnika (*Hauptmann*).¹⁵⁸ v mirni dobi je bilo za rezerviste težko doseči že čin nadporočnika, postati stotnik v rezervi pa je bilo skorajda nemogoče.¹⁵⁹

Sovre je ostal vojak vse do konca vojne. Pri odhodu iz Črne gore po zlomu sil osi očitno ni imel velikih problemov. »Ko sem odhajal, mi je dejal občinski predstojnik: ‚Nalog imam od komitov (le-ti so se bojevali proti Avstrijcem), da ne bo počila puška, dokler bo potoval sofa providur od Kotora do Reke, ‘« je navedel v intervjuju proti koncu svojega življenja.¹⁶⁰ Ta navedba poleg izpričanih prijateljskih stikov s Cetinčani kaže, da je Sovre med prebivalstvom užival iskreno naklonjenost, čeprav je bil pripadnik okupacijskih oblasti. V istem intervjuju je čas, ki ga je preživel v Črni gori, celo navedel kot najprijetnejše obdobje svojega življenja.

Oba Sovretova uslužbenska lista navaja, da je bil demobiliziran 11. novembra 1918, uslužbenški list iz ZAMU navaja še Ljubljano kot kraj demobilizacije.¹⁶¹ Gantar po drugi strani navaja, da je Sovre ostal v vojski še nekaj mesecev po koncu prve svetovne vojne in da mu je bil ponuden čin majorja, če bi se aktiviral (očitno v jugoslovanski vojski).¹⁶² V vsakem primeru se je v učilnico vrnil šele z novim letom (gl. spodaj).

Že omenjeni Marko Bajuk je imel po študiju zelo podobno kariero kot Anton Sovre. Oba sta postala profesorja klasične filologije. Tudi Bajuk je bil rezervni častnik, in sicer pri 22. pehotnem polku (naborni okraj Sinj). Prav kakor Sovre je bil vpoklican med skadrsko krizo, in sicer kar dvakrat: od 14. decembra 1912 do 6. marca 1913 in zatem od 5. maja do 15. junija 1913.¹⁶³ Za to je prejel Spominski križec 1912–1913. Med prvo svetovno vojno je dosegel čin rezervnega nadporočnika in je bil večkrat odlikovan: prejel je vojaški zaslužni križec 3. stopnje, dvakrat

¹⁵⁶ Car, *Junaki avstrijskih armad*, str. 254–256.

¹⁵⁷ Car, *Junaki avstrijskih armad*, str. 24, 286–287.

¹⁵⁸ Bartol, Obisk pri slovenskem humanistu.

¹⁵⁹ Zehetbauer, *Reserveoffizierssystem*, str. 94; *ÖULK* I, str. 55–56.

¹⁶⁰ *Tribuna* 12, št. 14 (20. junij 1962), str. 4.

¹⁶¹ ZAP 142, Gimnazija Ptuj, Personalna (TE 233), ov. Sovre. *Standesausweis*; ZAMU I Filozofska fakulteta, TE 59, ov. 889. Uslužbenški list Antona Sovreta, str. 3.

¹⁶² Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, str. 233.

¹⁶³ *Jahresbericht des k. k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach* 1912/1913, str. 48.

srebrni *Signum laudis* in pa bronasti *Signum laudis*, vse z meči.¹⁶⁴ V *Pedagoškem letopisu* za leto 1915 zasledimo podatek, da je bil bataljonski adjutant.¹⁶⁵

Po vojni

Slika 6. Vila Karel, kjer je Sovre preživel svoja ptujska leta (1919–1926). Današnji naslov Panonska ulica 2. (Foto: Matic Kristan)

Sovretovo življenje po vojni je dobro poznano, tako da ga na tem mestu ne bi podrobneje obnavljali: bi pa opozorili na nekaj morda spregledanih podrobnosti. Po prvi svetovni vojni je Gorico zasedla Italija, zato je Sovre moral poklicno pot nadaljevati drugje. S šolskim letom 1918/1919, ki se je zaradi epidemije španske gripe začelo pozno, je začel poučevati na ptujski gimnaziji.¹⁶⁶ Sprva je bil suplent, s 1. januarjem 1921 pa je napredoval v polnega profesorja.¹⁶⁷ Živel je v Vili Karel ob Grajeni (današnja Panonska ulica 2). Na Ptujju je ostal vse do leta 1926. Med drugim je bil na Ptujju tudi starešina Sokolov,¹⁶⁸ torej se je še vedno politično udeleževal v okviru liberalne struje, v kateri je bil aktiven že v svojih študentskih letih.¹⁶⁹ Kontrast po vrnitvi iz vojne je moral za Sovreta biti velik. Kasneje se je spominjal: »Med

¹⁶⁴ *Ranglisten* 1918, str. 516.

¹⁶⁵ Schmoranzner, *Sodelovanje slovenskega učiteljstva*, str. 12.

¹⁶⁶ 50. *izvestje državne gimnazije v Ptujju*, 1918/1919, str. 13.

¹⁶⁷ ZAP 142 Gimnazija Ptuj, Personala (TE 233), ov. Sovre. *Standesausweis*.

¹⁶⁸ *Prvi Sovrétov večer*, Kajetan Gantar, str. 19; Gantar, *Zasilni pristanek*, str. 210.

¹⁶⁹ Kristan, *Anton Sòvre*, str. 83–84.

prvo svetovno vojno je bil človek ves čas odrezan od kulture in je skoraj podivjal. Malokdaj smo dobili kak časopis, knjig pa sploh ne.«¹⁷⁰ Ravno po koncu vojne pa je za Sovreta nastopilo izjemno plodno in vsestransko obdobje. Z njim se je pričela Sovretova prevajalska in pedagoška dejavnost, s katero se je najbolj proslavil.¹⁷¹

Vendar je vojaščina na Sovretu seveda pustila trajen pečat. Rana mu je povzročala hude migrene, ki so vplivale na njegovo razpoloženje, zlasti ob slabem vremenu. Kajetan Gantar je rad povedal anekdoto, ki mu jo je povedal bratranec njegove matere, Sovretov dijak v Ljubljani, da je Sovre nekoč v svojega dijaka zagnal črnilnik.¹⁷² Še v šolskem letu 1933/1934 je prejel bolniški dopust – tega leta je bil formalno premeščen na realno gimnazijo v Sremskih Karlovcih, vendar se zdi, da zaradi bolniškega dopusta sploh ni poučeval.¹⁷³

Je pa Sovre ohranil tudi nekaj militarističnega duha. Ko mu je Gantar povedal, da odhaja služiti vojaški rok, sta imela dolg pogovor o Sovretovem enoletnem prostovoljstvu. Piše, da mu je Sovre ob tej priložnosti dejal: »Vojaščina v mirnem času pa sploh ni nič hudega, vojska šele naredi moža! Pošljite mi iz vojske svoj naslov, da vam bom kdaj pisal. Za vojaka ni lepšega doživetja kot pošta iz domačih krajev.« Kasneje je Sovre Gantarju res poslal pismo, na začetku katerega je Gantarja nagovoril z »gospod *filius Martis*« (»Marsov sin«).¹⁷⁴ Gantar se spominja tudi, da mu je Sovre svoj čas na Ptujju opisal kot boj »na štirih frontah hkrati«, in pripominja, da mu je bila zaradi vojaščine raba vojaške terminologije tudi sicer blizu.¹⁷⁵ Navaja pa tudi anekdoto o Sovretovi navadi, ki skorajda spominja na poklicno deformacijo.

Čeprav se morda čudno sliši, vendar se mi zdi, da je Sovrè imel v sebi nekaj vojaškega talenta in duha. [...] Moj prijatelj skladatelj Uroš Krek mi je pozneje pripovedoval, kako se je Sovrè, ko so nekoč v Rogaški Slatini skupaj preživljali počitnice, na sprehodih včasih na kaki razgledni točki ustavil in modroval: »Poglej to dolino in ozko grlo, ki vodi vanjo. Z eno samo četo bi jo lahko ubranil pred celim regimentom! Na to pobočje bi razvrstil en vod, tja drugega, po tistile grapi bi poslal patroljo v sovražnikovo zaledje.« Ni čudno, da je znal v Iliadi s takšno nazornostjo sloveniti ravno prizore dvobojev, bitk in krvavih spopadov.»¹⁷⁶

Sovre je bil 18. decembra 1921 izvoljen za predsednika poverjenišтва Splošne organizacije vojnih invalidov, vdov in sirot na Ptujju.¹⁷⁷ Zdi se, da kasneje na tem področju ni bil več aktiven: v krajevnem odboru zveze vojaških invalidov Ljubljana-Center, ki je bil pristojen tudi za Trdinovo, kjer je Sovre po selitvi v Ljubljano živel do konca življenja, ga ne zasledimo, vsaj med ustanovnimi člani ne.¹⁷⁸ Tudi sicer po svojem času na Ptujju Sovre ni bil več posebej društveno aktiven.

¹⁷⁰ *Tribuna* 12, št. 14 (20. junij 1962), str. 4.

¹⁷¹ Ta del Sovretove biografije je celovito obdelan v zborniku *Anton Sovre in Ptuj*.

¹⁷² Gantar, *Sovretova ptujska leta*, str. 17.

¹⁷³ *Izveštaj državne realne gimnazije u Sremskim Karlovcima 1933/1934*, str. 6–7.

¹⁷⁴ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, str. 233, 253.

¹⁷⁵ Gantar, *Sovretova ptujska leta*, str. 18.

¹⁷⁶ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, str. 233–234.

¹⁷⁷ *Ptujski list*, letnik 3, št. 48 (25. december 1921), str. 2.

¹⁷⁸ ZAL 707/1, Registracija društev, TE 2, ov. 45: Registracija Zveze vojaških invalidov, krajevni odbor Ljubljana Center.

Na ptujskem pokopališču stoji spomenik v prvi svetovni vojni padlim Ptujčanom, na katerem je vklesana priredba znamenitega Simonidovega elegičnega distiha, posvečenega padlim v bitki pri Termopilah (480 pr. Kr.). Marija Hernja Masten iz Zgodovinskega arhiva Ptuj je ta napis povezala s Sovretom, ki je takrat, kot že omenjeno, predsedoval zvezi vojaških invalidov.¹⁷⁹ Vendar tega napisa Sovretu nikakor ne moremo pripisati, in sicer zato, ker je preprosto nepravilen. Starogrški izvirnik tega epitafa je ohranjen v dveh različicah, napis na Ptujju pa temelji na Ciceronovem prevodu iz *Tusculanae Disputationes* 1.42.101, ki se glasi: *Dic hospes Spartae nos te hic vidisse iacentes, / dum sanctis patriae legibus obsequimur* (»Povej, tujec, Sparti, da si nas videl ležati tu, ko smo pokorni svetim poveljem domovine«). Avtor napisa na ptujskem spomeniku je heksameter ponesrečeno priredil: *Dic hospes domi nos hic vidisse iacentes* (»Povej, tujec, doma ...«). Ta verz je tako metrično kot slovnično napačen. Metrično je napačen jamb *domī*: treba je na silo podaljšati zlog *do-*, da dobimo spondej in se heksameter izide; z vidika slovnice pa v akuzativu z infinitivom manjka osebek (*te*) – gre torej za izpustni osebek, ki za latinščino ni značilen. Kot poklicni klasični filolog in poleg tega še velik poznavalec antične metrike in kompetenten pisec verzov v klasičnih jezikih Sovre takega napisa gotovo ni ne napisal ne neposredno odobril. Bil je namreč zmožen najti rešitev, ki bi bila tudi metrično in slovnično upravičljiva. Možnih pojasnil za tak napis je več. Morda je Sovre samo dal pobudo, da se na spomenik vkleše napis na podlagi Simonidovega epitafa, izbiro konkretne formulacije pa je prepustil komu drugemu. Morda pa je preprosto šlo za napako kamnoseka. Kakorkoli že, avtorju tega napisa se ni zdelo umestno Ptujja enačiti s Sparto, vendar morda ne bi bilo prav nič narobe s tem, če bi ga; okraj Ptuj je namreč imel po navedbah poveljne študije v vsej habsburški monarhiji sorazmerno največje število žrtev,¹⁸⁰ torej je bil neke vrste »slovenska Sparta«.

Sovretova vojaščina je verjetno prispevala tudi k njegovemu posebnemu zanosu glede bojev za severno mejo. Dokaz zanj najdemo v Sovretovem pedagoškem delu. Kot je poročal *Popotnik* v prispevku z naslovom *Moderna latinska naloga*, je 16. maja 1919 Sovre dal svojemu 1. razredu za šolsko nalogo prevod sledečega slovenskega besedila v latinščino:¹⁸¹

Vojaki! Domovina je v nevarnosti. Krut sovražnik je preplaval našo lepo zemljo. Tužna Koroška plaka. Divje tolpe mučijo in morijo može, žene in otroke. Vojaki, pomagajte jim v nesreči, rešite jih zla! Poženite sovražnika v beg! Bili ste vedno hrabri in radi ste se borili za domovino. Če boste pomljudi svojega junaštva, boste sovražnike premagali in slobodna domovina vam bo hvaležna. Želimo, da izvojujete celo pokrajino, katero je zasedel sovražnik.

Vest na koncu doda, da so bili dijaki navdušeni in so nalogo opravili bolje kot običajno. Naloga je bila res posebej aktualna: ravno v tem času je namreč potekala

¹⁷⁹ Herek, *Sofra iz Šavne Peči*; Harb, *Reportaža ob 120-letnici*.

¹⁸⁰ *Totenverluste nach Nationalitäten*, 1919, str. 14. Statistika temelji na reprezentativnem vzorcu števil *Verlustliste*. Študija navaja na 1. mestu v monarhiji Ptuj s 196,2 padlimi na 1000 pristojnih prebivalcev. Na 4. mestu je Celje z 68,8 padlih na 1000 pristojnih prebivalcev.

¹⁸¹ Vajda, *Moderna latinska naloga*.

uspešna jugoslovanska ofenziva na južno Koroško, ki pa vseeno ni uspela zagotoviti priključitve te dežele jugoslovanski državi.

V zvezi z boji za severno mejo lahko omenimo še podatek, da je Anton Sovre leta 1920 kot lokalni nabiralec na Ptuj zbiral sredstva za spomenik Franju Malgaju na Ravnah na Koroškem (takrat Guštanju).¹⁸² Sicer je Malgaj tako kot Sovre obiskoval celjsko gimnazijo, in to le pet let za Sovretom. Sovre je vojaško kariero začel v istem polku (87. celjskem pehotnem) kot Franjo Malgaj, konec vojne pa je dočakal celo z višjim činom kot Malgaj. Sovre je zbral 81 dinarjev. Spomenik je bil postavljen leta 1924, zasnoval pa ga je Jože Plečnik. Med okupacijo so ga nacisti razstrelili.

Sovre je bil odlikovan tudi v novi državi, in to celo z redom, za katerega se, kot že rečeno, zdi, da mu ga je Avstro-Ogrska odrekla. Petnajstega avgusta 1929 je na predlog ministrstva za prosveto prejel Red Sv. Save, in sicer stopnjo oficirja (druga najnižja stopnja od petih).¹⁸³

Zaključki

Konkretni podatki o vojaški službi Antona Sovreta potrjujejo sodbo, ki si jo lahko o njem ustvarimo iz njegovega bolje poznanega kasnejšega dela: da je bil zagnana in vsestransko nadarjena osebnost. Med prvo svetovno vojno se je izkazal za sposobnega vojaškega poveljnika. Že mesec in pol po hudi rani glave se je vrnil na fronto in tam služil še dobrega pol leta. Dvakrat je bil odlikovan za hrabrost. Tudi kot funkcionar okupacijskih oblasti v Črni gori se je izkazal za prizadevnega in učinkovitega; to potrjuje tudi utemeljitev predloga za njegovo tretje odlikovanje.

Sovretova skorajšnja smrt, zlasti če pomislimo še na smrt njegovega vrstnika Tycha pl. Willamowitz-Moellendorffa, nas napeljuje k razmisleku o davku, ki ga je prva svetovna vojna terjala kakor v vseh vidikih družbe in področjih človekovega delovanja tudi v klasični filologiji. Približno kvantitativno predstavbo si lahko ustvarimo iz *Slovenske biografije*: v kategoriji klasičnih filologov je edini rojen v 90. letih 19. stoletja Anton Čepon, ki se je bojeval na soški fronti in je bil pri Doberdobu dvakrat ranjen.¹⁸⁴ Klasični filologi so bolje zastopani tako v desetletju pred tem (osem) kot v desetletju za tem (dva – s tem da več v tem desetletju rojenih klasičnih filologov še nima življenjepisov: kot tretjega bi bilo treba prišteti vsaj še Milana Grošlja, profesorja klasične filologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani). Zanimivo izhodišče za nadaljnje raziskave bi bila sistematična raziskava študentov oz. diplomantov klasične filologije iz slovenskih dežel, ki so se borili v prvi svetovni vojni. Vendar natančna ocena posledic prve svetovne vojne na posamezno stroko ni zares možna, saj je bil izgubljen predvsem potencial: borci so bili večinoma premladi, da bi se že resno poklicno oz. strokovno udeleževali in Tycho pl. Willamowitz-Moellendorff je v tem, da je njegovo delo doseglo odmev že v

¹⁸² *Jutro* 4, št. 244 (18. oktober 1923), str. 7.

¹⁸³ ZAMU I, Filozofska fakulteta, TE 59, ov. 889. Uslužbenki list Antona Sovreta, str. 3.

¹⁸⁴ Bogataj, Jan Dominik: Čepon, Anton (1895–1995). *Slovenska biografija*. ZRC SAZU, 2013.

mladosti, redka izjema. Anton Sovre se je klasični filologiji resno posvetil šele po prvi svetovni vojni, ko je začel prevajati.¹⁸⁵ Njegov prvi prevod, Sofoklejev *Kralj Ojdip*, je izšel leta 1922, v katerem je dopolnil 37 let.

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

KA – *Kriegsarchiv Wien*

KA, BA, OBA.

KA, FA, NFA, HHK, MV, Militärgeneralgouvernement Montenegro.

KA *Feldspitäler*, TE 2065.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, rokopisna zbirka

Zapuščina Antona Sovreta (nepopisano).

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

ZAL 707/1, Registracija društev.

ZAMU – Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani

ZAMU I, Filozofska fakulteta.

ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj

ZAP 5, Mestna občina Ptuj.

ZAP 142, Gimnazija Ptuj.

Zasebni arhiv Marka Sovreta

Vojni dnevnik Karla Sovreta

Vojaška periodika

Nachrichten über Verwundete št. 293 (15. februar 1915).

Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres 1918 (1918).

Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer für 1911 (december 1910).

Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer für 1912 (december 1911).

Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer für 1914 (februar 1914).

Seidels kleines Armeschema 76 (avgust 1914).

Verlustliste 75 (7. december 1914).

Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer: Personalangelegenheiten 59, št. 49 (31. december 1909).

Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer: Personalangelegenheiten 61, št. 54 (30. december 1911).

Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer: Personalangelegenheiten 62, št. 49 (31. december 1912).

Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer: Personalangelegenheiten 65, št. 53 (17. april 1915).

Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer: Personalangelegenheiten 65, št. 123 (18. avgust 1915).

Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer: Personalangelegenheiten 65, št. 136 (4. september 1915).

Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer: Personalangelegenheiten 68, št. 111 (26. junij 1918).

¹⁸⁵ Bartol, Obisk pri slovenskem humanistu.

Izvestja

Jahresbericht des k. k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach 1912/1913.
Izvestje II. državne gimnazije v Ljubljani 1912/1913.
Izvestje II. državne gimnazije v Ljubljani 1913/1914.
Prvo izvestje c. kr. slovenske državne gimnazije v Gorici 1913/1914.
50. izvestje državne gimnazije v Ptuj, 1918/1919.
Gimnazija u Pančevu, Godišnji izveštaj 1932/1933.
Izveštaj državne realne gimnazije u Sremskim Karlovcima 1933/1934.

Časopisje

Amerikanski Slovenec 24, št. 13 (12. januar 1915).
Cetinjer Zeitung 2, št. 61 (15. marec 1917).
Cetinjer Zeitung 3, št. 181 (9. maj 1918).
Cetinjer Zeitung 3, št. 215 (5. september 1918).
Edinost 34, št. 239 (26. avgust 1909).
Jutro 4, št. 244 (18. oktober 1923).
Naši razgledi 4, št. 23 (10. december 1955).
Omladina 3, št. 11 (februar 1907).
Ptujski list, letnik 3, št. 48 (25. december 1921).
Slovenec 42, št. 267 (21. november 1914).
Slovenski narod 42, št. 194 (26. avgust 1909).
Soča 34, št. 97 (26. avgust 1909).
Tribuna 12, št. 14 (20. junij 1962).
Učiteljski tovariš 49, št. 1 (2. januar 1909).

Ustni viri

Prof. Vinko Avsenak.
Zasl. prof. akad. dr. Kajetan Gantar.
Mirko Mihalič.

Avdiovizualni viri

Fotografija maturantov Klasične gimnazije leta 1928, zasebna zbirka Maksimilijana Koširja.
Harb, Miran: Reportaža »Anton Sovre« – ob 120-letnici rojstva. Maribor: RTS, 2005.
Herek, Boža in Bojan Herek: *Sofra iz Šavne Peči*. Laško: Vigred, 2005.
Herek, Boža in Bojan Herek: *Anton Sovre – portret*. ARS, 2017.

Elektronski viri

Historischer Währungsrechner. Österreichische Nationalbank.
(www.eurologisch.at/docroot/waehrungsrechner/)
Pošumljavanje Crne gore, Energetski portal (26. oktober 2018). (www.energetski-portal.rs/posumljavanje-crne-gore-sadi-se-630-000-sadnica/)

Literatura

Avsenak, Vinko: Bratje Sovrè v veliki vojni. *Na fronti* 15, 2022, str. 34–47.
Balla, Tibor: The military participation of the Austro-Hungarian Monarchy in the settlement of the Scutari-crisis. *Aarms* 4, 2005, str. 93–110.
Bartol, Vladimir: Obisk pri slovenskem humanistu. *Primorski dnevnik* 13, št. 155, 30. junij 1957, str. 3.

- Calder III., William M. in Anton Bierl: The tale of Oblomov. Tycho von Willamowitz-Moellendorff (1885–1914). *Eikasmos* 2, 1991, str. 257–283.
- Car, Pavel: *Slovinci – junaki avstrijskih armad in njihova odlikovanja*. Ljubljana: Signum Laudis, 2017.
- Gantar, Kajetan: Ob spominih na Sovretova ptujška leta. Mira Petrovič (ur.): *Anton Sovre in Ptuj*. Ptuj: Knjižnica Ivana Potrča, 2019, str. 16–19.
- Gantar, Kajetan: *Utrinki ugaslih sanj*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Gantar, Kajetan: *Zasilni pristanek*. Ljubljana: Slovenska matica, 2011.
- Hašek, Jaroslav. *Dobri vojak Švejk v prvi svetovni vojni*. 3. in 4. zvezek. Ljubljana: DZS, 1966.
- Hojan, Tatjana: Akademija, ljudsko izobraževalno društvo (1904–1934). *Kronika* 54, 2006, str. 115–128.
- Katanić, Filip: Pješačke pukovnije Austro-Ugarske vojske s područja Banske Hrvatske i Slavoniju u galicijskoj bitki 1914. godine. *Zbornik Janković* 3, 2018, str. 230–258.
- Klavora, Vasja: 96. pehotni polk iz Karlovca na kraškem bojišču med 2. soško bitko (od 18. julija do 19. avgusta 1915). *Sem puško zagledal in jokati začel: 96. pehotni polk iz Karlovca na soški fronti*. Kromberk: Goriški muzej, 2014, str. 48–51.
- Kristan, Matic: Anton Sovre. *Keria* 23, št. 2 (2021), str. 68–98.
- Marinčič, Marko: *Grška književnost arhaične dobe*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2004.
- Martinović, Srđa: Crnogorski sveštenici – glavari, oficiri i ratnici. *Matica* 21 (2020), št. 81, str. 341–394.
- Mitrović, Andrej. *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*. Beograd: Nolit, 1981.
- Österreich-Ungarns Letzter Krieg (ÖULK), 1. zvezek (*Das Kriegsjahr 1914: Vom Kriegsausbruch bis zum Ausgang der Schlacht bei Limanowa-Lapanów*). Dunaj: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931.
- Österreich-Ungarns Letzter Krieg (ÖULK), 2. zvezek (*Das Kriegsjahr 1915*), 1. del: *Vom Ausklang der Schlacht bei Limanowa-Lapanów bis zur Einnahme von Brest-Litowsk*. Dunaj: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931.
- Pavlica, Hedvika (ur.): *V Šavni Peči obujamo spomine: prvi Sovrétove večer, 28. junija 1997*. Šavna Peč: samozaložba, 1997.
- Petrovič, Mira (ur.): *Anton Sovre in Ptuj*. Ptuj: Knjižnica Ivana Potrča, 2019.
- Petrovič-Njegoš, Peter II.: *Gorski vijenac*. Biograd, 1892.
- Rakočević, Novica: *Crna gora u prvom svijetskom ratu 1914–1918*. Cetinje: Istorijski institut, 1969.
- Schmid, Hugo: *Heerwesen*. 2. Teil. Dunaj: samozaložba, 1916.
- Schmoranz, Josip: Sodelovanje slovenskega učiteljstva pri svetovni vojni. *Pedagoški letopis* 15 (1919), str. 1–18.
- Tăslăuanu, Octavian C.: *With the Austrian Army in Galicia*. London: Skeffington & Son, 1918.
- Turk, Juš: Oče je dvakrat zgrešil Sovreta, zdaj pa počivata v skupnem grobu. *Dinastije na Slovenskem*. Ljubljana: Inštitut za gospodarsko in civilno pravo, 2007, str. 14–18.
- Vajda, Franc: Moderna latinska naloga. *Popotnik* 40, 1919, str. 170.
- Winkler, Wilhelm: *Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchie nach Nationalitäten*. Wien: Seidl, 1919.
- Zehetbauer, Ernest. *Das reserveoffizierssystem Österreich-Ungarns: Die alte Armee und ihre »Einjährigen« 1868–1914*. Hamburg: Tredition, 2016.
- Zehetbauer, Ernest. *Krieg der Reserveoffiziere 1914–1918: Österreich-Ungarn, die »E.F.« und das Ende der alten Armee*. Hamburg: Tredition, 2015.

SUMMARY

Anton Sovre between Rifle and Chalk

Matic Kristan

Slovene classical philologist Anton Sovre completed his term of military service in the Austro-Hungarian army as a one-year volunteer in the years 1906–1907. From the school year 1912/1913, he started teaching as a supplemental teacher in the II State Gymnasium in Ljubljana (in what is now Gymnasium Poljane) under Ivan Tertnik. On 1 January 1913, he was promoted to Reserve Lieutenant at the 96th Infantry Regiment, which had its conscription area in Karlovac. He was mobilised during the Skadar Crisis of the same year: he served from 5 May to 1 September, at least for some time on the Montenegrin border. In the school year 1913/1914, he taught in the Slovene gymnasium in Gorizia.

At the outbreak of World War I, he was drafted into the army. He acted as a company commander and for some time as a battalion commander. In the autumn of 1914, he fought in the 2nd Army, VIIth Corps, 34th Infantry Division. On 13 October 1914, he was wounded in Galicia, as it seems near what is now Nove Misto in Ukraine. He received a shot to his head which left consequences for his entire life. After the war, he was sent to a short recovery leave. During the leave, on 15 November, he married Albina Schöner at home in Krško.

In January 1915, he was with the 1st Replacement Company of his regiment in Karlovac. He returned to the Eastern Front the same winter. There, he fought in the 3rd Army, VIIth Corps, 17th Infantry Division. For a determined attack on unexpected enemy troops he undertook as company commander in February 1915 near Mestisko/Kishely, he received the bronze *Signum laudis*. After Italy's entry into the war, he was transferred to the Italian Front: during the 2nd battle of Soča/Isonzo, he evidently took part in fighting on Doberdob/Doberdò del Lago. In the summer of 1915, he was promoted to Reserve Oberleutnant. At the end of July, he suffered a stomach illness and received treatment in Krško until the middle of August. He most likely never returned to the front. At the end of August, he was decorated with a Military Cross of Merit for achievements which currently remain unknown.

From October 1916, he commanded the 3rd Replacement Company of the 96th Infantry Regiment in Karlovac. In January 1917, he began serving in the Austro-Hungarian occupying administration in Montenegro as an adjutant of the commander of Cetinje precinct. In July, he became the commander of Cetinje precinct and later of Rijeka Crnojevića precinct. For his achievements in the occupying administration – those in establishing local administration and collecting resources were emphasised in particular – he was even recommended for the Order of Franz Josef, but was only awarded the silver *Signum laudis*. It is also known that he undertook a small forestation. He supposedly even received offers to stay in Cetinje as an administrator after the war. In Montenegro, he was especially fascinated by folk poetry; there were also folk poems sung about Sovre.

He remained in Montenegro until the end of World War I. According to his own statements, he was close to attaining the rank of Captain. On 1 January 1919, Sovre became a professor of Ptuj Gymnasium. There began his career as a translator and educator for which he became most renowned – but World War I left a permanent mark on him, which is also evident from statements of individuals who knew him. Considering its grave errors, the Latin inscription on the monument to the victims of World War I in the Ptuj cemetery is not directly related to Sovre.

Denis Cerkvenik

Kozaški korpus v službi nacistov s posebnim ozirom na obdobje delovanja v Operacijski coni Jadransko primorje (1944–1945)

CERKVENIK Denis, dr. asistent, SI-6210 Sežana, Žirje 16, denis.cerkvenik@protonmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2518-7396>

Kozaški korpus v službi nacistov s posebnim ozirom na obdobje delovanja v Operacijski coni Jadransko primorje (1944–1945)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167), št. 1–2, str. 150–162, cit. 61

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Nacisti so poleg lokalnih kolaboracionistov pogosto uporabljali tudi enote, sestavljene iz prostovoljcev, pripeljanih iz različnih delov okupirane Evrope. Višji SS in policijski poveljnik v Operacijski coni Jadransko primorje (OZAK) Odilo Globočnik je imel podrejene številne urade, med katerimi sta bila dva namenjena kolaboracionistom. Prvemu uradu so bili podrejeni domači kolaboracionisti (*Landeseigene Verbände*), drugemu uradu pa drugi oziroma tuji kolaboracionisti (*Kosaken und Serben*). Globočnik je bil eden prvih nacističnih poveljnikov, ki je začel ustanavljati pomožne enote iz tujih kolaboracionistov. Na lastno željo je leta 1944 na območje OZAK-a pripeljal Kozaški korpus, ki se je na tem ozemlju bojeval do konca druge svetovne vojne. Članek bo prikazal, kako je prišlo do sodelovanja med nacisti in kozaki, Globočnikove podreditve Kozaškega korpusa, osrednja pozornost pa bo namenjena samemu delovanju korpusa na območju OZAK-a.

Ključne besede: nacisti, Odilo Globočnik, kozaki, kolaboracija, druga svetovna vojna

CERKVENIK Denis, PhD, assistant, SI-6210 Sežana, Žirje 16, denis.cerkvenik@protonmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2518-7396>

Cossack Corps in the Service of the Nazis with the special Regard on the Period in the Operational Zone Adriatic Littoral (1944–1945)

Historical Review, Ljubljana, Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167), No. 1–2, pp. 150–162, 61 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The Nazis often used in addition to local collaborators, units made up of volunteers brought from all over occupied Europe. The High SS and Police Commander in the Operational Zone Adriatic Littoral (OZAK) Odilo Globočnik had, for example, two offices for collaborators: an office for local (*Landeseigene Verbände*) and an office for foreign collaborators (*Kosaken und Serben*). Globočnik, who was one of the first Nazi commanders that establish auxiliary units from foreign collaborators, brought the Cossack Corps to the OZAK area on his own request, which fought in that territory until the end of World War II. The article will show how the cooperation between the Nazis and Cossacks developed, Globočnik's subordination of the Cossack Corps. The main emphasis will be put on activities of the Corps in the area of OZAK.

Key words: Nazis, Odilo Globočnik, Cossacks, Collaboration, Second World War

Nacistična podređitev kozakov

Kozaki so bili ruska vojaška kasta, naseljena predvsem na območju ob rekah Don, Kuban in Terek. V času carstva so veljali za enega od temeljev, s katerim si je car zagotavljal vodilno mesto v državi, po sovjetskem prevzemu oblasti pa so kozaki izgubili vse privilegije, izenačeni so bili z navadnimi kmeti ali pa bili celo poslani v gulage. Kar nekaj kozakov je v nacistih videlo vojaškega zaveznika in možnost ponovne pridobitve starih privilegijev. Težava je bila, da fñhrerjev krog najprej ni odobral oboroževanja Slovanov, saj je bilo to v nasprotju z nacistično ideologijo. Kljub vsemu so nacisti zaradi vedno večjih izgub med nemškim moštvm naredili nekaj izjem, med katerimi so bili tudi kozaški prostovoljci.¹

To so med drugim storili s prirejanjem zgodovine. Kozaki so v 14. in 15. stoletju nastali iz prebeglih ruskih kmetov, ki niso želeli več biti podložniki. Ob Donu se je stikala meja med veliko moskovsko vojvodino, ki je postopoma prevzemala oblast nad drugimi pravoslavnimi mesti, tatarsko Zlato hordo in poljsko-litovsko državo, zato nobeni od omenjenih držav ni uspelo popolnoma vzpostaviti svojega sistema oblasti in pobiranja davkov. Ti prebegli kmeti so govorili nekakšno mešanico ruskega in tatarskega jezika, zato so nekateri poznejši kozaški pisci pod nacističnim vplivom trdili, da kozaki niso Rusi, ampak popolnoma samostojen narod.² Nacistična ideologija je ob napadu na Sovjetsko zvezo trdila, da »je treba Slované pustiti kar se da neumne«³ in da noben Slovan ne sme nositi orožja. To stališče se je spremenilo leta 1943, ko Wehrmacht ni imel več dovolj nemškega moštva, posledično pa so bili izkoriščeni nejasni kozaški začetki. V nacističnem *Memorandumu o kozaški nacionalnosti* iz leta 1944 je navedeno, da »uradna ruska zgodovina daje kategorični odgovor, da so kozaki prebegli ruski kmetje«. Sledi pa: »Ni mogoče, da bi poldivji in primitiven narod moskovske države, ki morja še poznal ni, bil sposoben v kratkem času ustvariti pomorščake, ki bi s svojimi ladjami prečkali nevihtno Črno morje in pripluli celo do obal Španije. Moskovčan tudi ni znal jahati konja, zato ni mogel hitro jezdit po širnih stepah.« Ruski podložniki po nacističnem mnenju preprosto »niso imeli nobene jahaške tradicije«. Memorandum se zato konča s trditvijo, da »so kozaki star narod slovansko-turških korenin, ki že od davnega živi v dolinah Dona in Kubana kakor tudi ob obalah Črnega morja«.⁴

¹ Newland, *Cossacks in the German army 1941–1945*, 59.

² Prav tam, 66.

³ Prav tam, 50.

⁴ BArch R 6-158.

Poleg *Memoranduma o kozaški nacionalnosti* sta novembra 1943 vrhovni poveljnik nemške vojske feldmaršal Wilhelm Keitel in nacistični minister za okupirana vzhodna območja Alfred Rosenberg sestavila razglas, ki je kozakom obljubljal:

1. »Vse pravice in privilegije, ki so jih imeli že vaši predniki.
2. Ohranitev kozaških običajev, s katerimi ste si pridobili zgodovinsko slavo.
3. Nedotakljivost kozaških teritorijev, ki so si jih vaši predniki prislužili z vojaškim služenjem in krvjo.
4. Če vojaške okoliščine ne bi omogočale vrnitve na ozemlja vaših prednikov, vam bomo dali na razpolago ozemlje v zahodni Evropi pod zaščito fűhrerja in vse, kar potrebujete za preživetje.«⁵

Keitlov-Rosenbergov razglas je nacistom dal možnost, da so kar najtesneje povezali kozaško usodo z usodo Tretjega rajha. Kozaki so bili iz dneva v dan bolj oddaljeni od ozemelj svojih prednikov in vedno bolj ključen je postajal del razglasa, ki je obljubljal kozaško ozemlje v Zahodni Evropi. Ta točka razglasa ni govorila o podrobnostih, kar pa je zapolnil Odilo Globočnik⁶ v svojem dogovoru z atamanom⁷ Timofejem Ivanovičem Domanovim. Sporazum naj bi bil po mnenju Globočnikovega prijatelja iz otroških dni in vodje njegove pisarne Ernsta Lercha uničen ob umiku iz OZAK-a, vendar pa je kljub temu mogoče povzeti, kaj je bilo napisano v njem. S tem dokumentom je, kot je sporočil Heinrich Himmler vodji glavne pisarne SS-a (*Chef des SS Hauptamtes*) Gottlobu Bergerju, »Domanova enota skupaj z njenim poveljnikom, feldatamanom Domanovim prešla pod okrilje vodje glavne pisarne SS-a. Bojni ukazi, dani enoti, mi bodo osebno posredovani.«⁸ Poveljnik redarstvene policije (*Ordnungspolizei*) v OZAK-u Hermann Kintrop⁹ in njegov nadrejeni Odilo Globočnik sta si s sporazumom uradno podredila Kozaški korpus,¹⁰ v zameno pa je bilo kozakom obljubljeno:

⁵ Newland, *Cossacks in the German army 1941–1945*, 140; Carnier, *L'armata cosacca in Italia*, 262.

⁶ Odilo Globočnik je bile eden prvih nacistov, ki je začel uporabljati kolaboracioniste, da bi zmanjšal število nemških vojakov in policistov. V lublinskem okrožju na Poljskem, kjer je bil SS in policijski poveljnik, je uporabljal zaščitne enote (*Selbstschutz*), poljsko policijo in može iz Trawnikov. Böhler, Gerwarth (ur.), *The Waffen-SS*, 23. Tudi v OZAK-u je imel pod seboj več kolaboracionističnih enot, zato je potreboval kar dva urada, omenjena v povzetku, namenjena nadzoru kolaboracionistov. Carnier, *Il sterminio mancato*, 55.

⁷ Kozaški poveljnik.

⁸ *Bemühungen des Reichsfűhrers-SS um Übernahme der Kosaken-Division in den Rahmen der SS, Juli 1944*, BArch NS 19-3120.

⁹ Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1*, 439.

¹⁰ Pred tem je Kozaški korpus vojaško deloval v sklopu Wehrmachta, ki ga je zamenjal SS, medtem ko je bil politično podrejen ministrstvu za okupirana vzhodna območja, kar se ni spremenilo tudi po dogovoru Domanov-Globočnik. Kar pa se tiče imena enote, ima ta več nazivov, od Kozaškega korpusa oziroma Kozaško-kavkaškega korpusa, Kozaškega stana, Kozaške enote Domanov, Kozaške vojske do Kozaške armade. Da ne bi prišlo do nesporazumov, se bo tu uporabljal izraz Kozaški korpus. Glede drugih izrazov je v arhivskem gradivu in literaturi mogoče najti izraze vojska v množinski obliki (*Kosakenheere*); Kozaški stan, kar pomeni kozaška država; Kozaška enota Domanov (*Kosaken-Einheit Domanow* oziroma *Einheit Domanow*, primer BArch NS 19-3120); Pier Arrigo Carnier, zgodovinar, ki se je največ ukvarjal s to enoto, pa jo imenuje Kozaška armada (*L'armata cosacca*). Podobne nejasnosti glede poimenovanja je mogoče opaziti tudi pri kozaški diviziji generala von Pannwitza, ki je najprej imenovana 1. kozaška divizija, ob

- Čeprav je Kozaški korpus *de iure* podrejen SS-u, se nacisti niso smeli vmešavati v kozaško avtonomijo. To pomeni, da so kozaški poveljniki *de facto* izvajali vojaške naloge,¹¹ imeli so šolo za izobraževanje častnikov, kadetov in majhnih otrok, bolnišnico, banko (*Feldbank*) in sodišče¹² (v želji, da bi spoštovali sporazum, so nacisti le redko posredovali, ko je šlo za kozaško nasilje nad lokalnim prebivalstvom ali posilstva).¹³
- »Prebivalci italijanskih naselij, označeni kot politično neprimerni, bodo pregnani iz svojih hiš, ki jih bodo zasedli kozaki, predvsem tisti, ki so del donske armade. V naseljih, namenjenih za kubanske, terške in stavropolske¹⁴ kozake, domačini ne bodo prisiljeni zapustiti svojih domovanj, bodo pa morali narediti prostor za zasedbene čete.«¹⁵ Nacisti so torej morali kozakom priskrbeti prebivališče, kar je v praksi pomenilo, da so nemške enote prišle v vas in prisilile vse prebivalce, da se izselijo, kot je primer Alessa, kamor so kozaki naselili svoje družine in starce. Obstajala je tudi možnost le delne izselitve in kozaška zasedba le posameznih hiš, zadnja možnost pa je bila prisila, da so domačini sprejeli kozake v svoje hiše. Tako je na primer v Cesciansu, kjer so se naselili kubanski kozaki, nemški častnik šel po hišah in z rdečo barvo označil sobe za kozake. Na ta način je Cavazzo Carnico, ki je pred prihodom Kozaškega korpusa štel približno tisoč prebivalcev, moral sprejeti dva tisoč kozakov.¹⁶
- Nacisti so morali kozake oskrbovati s hrano.¹⁷
- Kozaki so dobili za svoje služenje na strani Tretjega rajha plačilo. Ker je bil OZAK uradno del italijanskega ozemlja, je bila tudi plača, podobno kot pri slovenskih domobrancih,¹⁸ v lirah.
- Ker je bil OZAK del Italijanske socialne republike, je nemški poveljnik policije na tem območju obljubil kozakom, da bodo za svoje služenje nagrajani z italijanskim državljanstvom.¹⁹ Ta obljuba je sama po sebi spodkopavala italijansko suverenost, saj je Neitalijan (Globočnik) državljanom tretje države (Sovjetske zveze) obljubil italijansko državljanstvo.²⁰

prihodu pod okrilje SSa pa postane XV. SS-kozaški konjeniški korpus. Kozaški korpus je tesno sodeloval s Kavkaških polkom, zato je v članku govora tudi o Kavkazcih.

¹¹ V času velikih vojaških operacij, kot je na primer *Waldläufer*, so se kozaki podredili Nemcem, v tem primeru feldmaršalu Albertu Kesselringu.

¹² *Kosakengericht*, ki mu je predsedoval jurist Fedorov. Carnier, *L' armata cosacca in Italia*, 24.

¹³ Stefanutti, *Novocerkassk e dintorni*, 7.

¹⁴ Terški in stavropolski kozaki so večinoma predstavljeni kot celota.

¹⁵ Carnier, *L' armata cosacca in Italia*, 39.

¹⁶ Stefanutti, *Novocerkassk e dintorni*, 81.

¹⁷ V praksi nacistom tega ni uspelo, zaradi česar so si kozaki hrano pogosto vzeli kar pri domačinih.

¹⁸ Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 100.

¹⁹ Italijansko državljanstvo je bilo vedno izključno teoretično, in tudi ko bi lahko prišlo do praktične vključitve italijanskih oblasti, do tega ni prišlo. Ko so se na primer kozaki poročali, so se izvedli cerkveni obredi, ni pa bilo tudi civilne poroke, saj italijanske oblasti nikakor niso bile vključene v proces kozaških porok. Carnier, *L' armata cosacca in Italia*, 39.

²⁰ Postavlja se hipotetično vprašanje, kaj bi bilo, če bi bili kozaki premeščeni na avstrijsko Koroško, kot je bila na primer ideja o premiku v Rož (Rosental), ali bi po zmagi v drugi svetovni vojni kolektivno dobili državljanstvo nacistične Nemčije?

Podobno si je višji poveljnik SS-a in policije v OZAK-u podredil tudi Kavkaški polk *Nordkaukasus*, ki ga je namestil nekoliko severneje od Kozaškega korpusa in se do tedaj ni bojeval ob strani kozakov. Kavkazce, ki se po nacističnem mnenju »že dva tisoč let bojujejo za narodno samostojnost«, ²¹ je vodil sultan Klič Ghirey (Клыч-Гирей), čigar dinastija je izvirala iz zadnjega kana Zlate horde, njegovi potomci pa so zasedli prestol Krimskega kanata. ²² Njegovo vojsko, ki je štela približno sedem tisoč mož, so sestavljali Čerkezi, Dagestanci, Osetijci, Čečeni, Abhazi, Azeri, ²³ ki so bili večinoma muslimanske vere, 10 odstotkov pa jih je bilo kristjanov. ²⁴ Polk, ki je pred tem deloval okrog Melitopola, ²⁵ podobno kot Kozaški korpus, ni bil ravno mobilna bojna enota, saj jo je spremljalo vsaj dva tisoč civilistov, in je lahko nadzoroval le omejeno območje blizu krajev, kjer so se naselili civilisti. Tudi s Kavkazci je Globočnik sklenil sporazum, vendar pa ta kolaboracionistom ni dajal tako obširnih pravic in privilegijev kot kozakom, saj »v nasprotju s kozaki, ki so že prej imeli avtonomijo in atamana, ki ima pravico razsojanja, Kavkazci tega nimajo«. ²⁶ Čeprav so imeli nacisti pri njih več besede, so Kavkazci delno ohranili institucije, kot je sodstvo, kar je razvidno iz primera, v katerem je kavkaško sodišče sodilo enemu svojih pripadnikov, ki je na silvestrovo v Ovaru ubil devetnajstletno Lucio Zuliani, ki se je upirala posilstvu. Sodišče v Comegliansu je Kavkazca kljub grozljivemu dejanju oprostilo obtožb. ²⁷

Z dajanjem privilegijev si je Globočnik podredil Kavkazce. Tržaško SS-policijsko sodišče (*SS- und Polizeigericht XXXIV Triest*) je glavnemu SS-sodišču (*Hauptamt SS-Gericht, Amt I*) sporočilo, da je Kavkaški polk *Nordkaukasus* formalno-pravno prešel pod HSSPF Odila Globočnika in pod njemu podrejenega poveljnika redarstvene policije v OZAK-u, SS-policijskega komandirja v Vidmu in s tem tudi pod tržaško SS-policijsko sodišče. ²⁸ Do te podreditve je pri kozakih prišlo le *de iure*, pri Kavkazcih pa do neke mere tudi *de facto*, saj so ti ohranili manjšo avtonomijo kot Kozaški korpus.

Kozaški korpus je bil podrejen Globočniku, ta pa je bil znotraj OZAK-a uradno podrejen vrhovnemu komisarju tega območja Friedrichu Rainerju. ²⁹ Ta je 18. septembra 1944 prihod kozakov oznanil nacističnemu pooblaščenцу v Italiji Rudolfu Rahnu. V telegramu je vrhovni komisar napisal, da »sta me minister

²¹ PAAA R 105171.

²² Carnier, *L' armata cosacca in Italia*, 9.

²³ Stefanutti, *Novocerkassk e dintorni*, 6.

²⁴ Carnier, *L' armata cosacca in Italia*, 48.

²⁵ Gerichtsorganisation, Straffälligkeit und gerichtsherrliche Befugnisse, u.a. Bestätigungsrecht beim Freiwilligen-Regiment »Nordkaukasus« und den Kosaken-Regimentern.- Bericht des SS- und Polizeigerichts XXXIV, Triest, 12. Nov. 1944. BArch NS 7/125.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Carnier, *L' armata cosacca in Italia*, 81.

²⁸ BArch NS 7/125.

²⁹ To je na primeru Kozaškega korpusa pomenilo, da je imel Rainer zadnjo besedo glede prihoda in ne Globočnik. Kljub uradni podrejenosti pa med njima ni prihajalo do večjih trenj. Wedekind, *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945*, 342.

Rosenberg in Reichführer-SS Himmler prosila, da prevzamem skupino [Kozashi korpus], Reichführer-SS pa računa, da bom s temi oboroženimi možmi zmagal v boju z bandami. Po mojih dosedanjih ugotovitvah je upanje upravičeno.»³⁰ Globočnik je bil odgovoren za kozaško bojevanje, medtem ko je bil Rainer tisti, ki je v poročilih organom Italijanske socialne republike (RSI) in Rahnu ščitil Globočnikovo odločitev, da povabi Kozashi korpus v OZAK. Tako je na primer vrhovni komisar Mussolinijevi vladi eksplicitno pojasnil, da ne gre za naselitev kozakov, temveč za začasno nastanitev (*vorübergehende Unterbringung*),³¹ kar je seveda v nasprotju z Globočnikovo obljubo kozakom o italijanskem državljanstvu.

Uporaba Kozškega korpusa

Globočnik je med tujimi kolaboracionisti v OZAK-u najbolj zaupal možem iz Trawnikov in kozakom.³² Poveljnik SS-a in policije v OZAK-u je *Trawnikimännern*³³ zaupal do take mere, da so postali njegovi telesni stražarji v tržaški vili Ara, po prihodu Kozškega korpusa pa so bili med stražarje v Globočnikovi hiši sprejeti tudi nekateri kozaki.³⁴ Za kozake se je tudi osebno zanimal, in ko se na primer ni strinjal z delovanjem Eduarda Radtkeja, ki je bil vezni člen med Kozškim korpusom in ministrstvom za okupirane vzhodne teritorije, je s pomočjo predstavnika varnostne službe (*Sicherheitsdienst-SD*) v Tolmeču aprila 1945 dosegel, da je bil Radtke izgnan z območja kozškega delovanja.³⁵ Te sovjetske kolaboracioniste je višji poveljnik SS-a in policije v OZAK-u, na podlagi dogovora Globočnik-Domanov, nastanil v Karniji in severovzhodni Furlaniji. Razlogi zato so bili:

1. želja uničiti osvobojeni območji Karnije in vzhodne Furlanije;
2. preprečitev ponovne vzpostavitve močnega partizanskega gibanja na tem omejenem območju;
3. varovanje železniških in cestnih povezav, predvsem gre tu za tabeljsko železnico. Kot primer neuspešnega varovanja železniških povezav je bila navedena partizanska razstrelitev pri italijanskem Trziču, »kar se ne bi moglo zgoditi, če bi most varovali kozaki«;³⁶
4. vzpostavitev močne protiboljševiške ločnice med jugoslovanskimi in italijanskimi partizani.³⁷

Nacisti so kozake stacionirali na logistično strateško pomembnem območju, kjer je Kozashi korpus skupaj s Kavkaškim polkom preprečeval širjenje partizanskega gibanja. Pri tem so bili sovjetski kolaboracionisti relativno uspešni, saj je odporniško gibanje šele ob samem koncu vojne doseglo številno moč, ki jo je

³⁰ PAAA R 100 966-2489.

³¹ Prav tam.

³² Oboji so bili torej tuji, sovjetski kolaboracionisti, medtem ko lokalnim kolaboracionistom ni zaupal do take mere.

³³ O možeh iz Trawnikov glej: Di Giusto, *Globocnik's men in Italy, 1943–45*.

³⁴ Carnier, *Lo sterminio mancato*, 62, 70.

³⁵ Prav tam, 241.

³⁶ Rainer še posebej poudarja tabeljsko železnico. PAAA R 100 966-2489.

³⁷ Izjava Ernsta Lercha, vodje Globočnikove pisarne. Carnier, *L'armata cosacca in Italia*, 32.

imelo pred prihodom kozakov. To je Kozaškemu korpusu uspelo z uporabo načina bojevanja protiband.

Res je, da so kozaki nacistom povzročali težave zaradi oskrbe z orožjem³⁸ in hrano, oteževali so odnose z lokalnim prebivalstvom zaradi kraje hrane in sena, povzročili izgon tisoče domačih beguncev in med bojnimi operacijami posilili nekaj sto lokalnih deklet, kar so izvedeli celo predstavniki italijanske fašistične vlade.³⁹ Le zakaj bi si torej nacisti, zlasti Globočnik, želeli imeti na svoji strani nekoga, ki povzroča tolikšne težave, hkrati pa je navajen na stare metode bojevanja, ki temeljijo na uporabi konj? Odgovor na to vprašanje daje ena najpomembnejših knjig, ki jo je izdal nacistični propagandni oddelek *SS-Strandarte »Kurt Eggers« Kommando Adria* iz Trsta. Knjiga *Bandenkampf in der Operationszone Adriatisches Küsterland* Hannsa Schneiderja-Bosgarda med drugim opisuje metode boja proti »bandam« (partizanom) na območju OZAK-a. V njej je kot najprimernejši način poudarjena ustanovitev »protiband«, ki bi zasledovale in uničile partizanske bande. Vodilni nacisti v OZAK-u so bili večinoma Avstrijci, zato so se zgledovali predvsem po tem, kako je Avstro-Ogrska vladala območju Zahodnega Balkana.⁴⁰ Ta večetnična država je po priključitvi Bosne in Hercegovine ustanovila *Streifkorps* in *Jagdzüge*, večinoma sestavljene iz bosanskih muslimanov, ki so delovali kot protibande. Njihov cilj je bil napadati srbske upornike v Bosni in Hercegovini, ki so nasprotovali Avstro-Ogrski, kmalu pa tudi srbske civiliste. Avstro-Ogrska je izkoristila trenja med muslimani in pravoslavni Srbi tudi med prvo svetovno vojno, ko je zasedla Kraljevino Srbijo in razširila delovanje muslimanskih *Jagdzüge* tudi na to ozemlje (tu so bili rekrutirani Albanci). Te neregularne enote so se izkazale celo bolje kot redna vojska, predvsem po brutalnosti represij, saj so izkoriščale verske napetosti med lokalnimi etnijami.⁴¹ Podobno kot nacisti v drugi svetovni vojni so tudi avstrijski generali želeli izkoristiti kolaboracioniste, da bi se namesto avstro-ogrske vojske bojevali proti gverilcem (banditom).

Kolaboracionistične enote (protibande) so bile po mnenju avtorja knjige *Bandenkampf* kot tudi njegovega nadrejenega Odila Globočnika ključne za poraz partizanov na območju OZAK-a. Te juriške protibande, imenovane tudi *Jagdkommandos*, naj bi bile sestavljene iz »številnih majhnih in še manjših patrulj (15–20 mož) z najboljšo opremo in pod izvrstnim vodstvom, ki bi stalno pritiskale na sovražnika. Na vsako bando je spuščena ena protibanda, ki jo lovi, dokler ni zdesetkana in uničena.«⁴² Protibande v nasprotju s klasičnimi bojnimi operacijami tudi nimajo časovnih ali ozemeljskih omejitev, temveč lovijo bandite, dokler ti niso uničeni, uporabljajo pa tudi enake načine boja kot bande.⁴³ Vsaka posamezna

³⁸ INZ, Fond Toneta Ferenca, 236-2.

³⁹ Verardo, »Offesa all'onore della donna«, 197.

⁴⁰ Napotki za protibande se držijo *Navodil za oblikovanje in taktiko protiband*, napisanih v Nišu 17. julija 1917.

⁴¹ Schneider-Bosgard, *Bandenkampf*, 55.

⁴² Prav tam, 156.

⁴³ Predstavniki protibande ima puško, do sto nabojev, granato, prvo pomoč, nahrbtnik, plašč. Prav tam, 158. Podobno opremljeni so kozaki, dobili so italijanske puške in si porazdelili po trideset nabojev. PAAA R 100 966-2489.

protibanda ima navodilo za nekaj dni ali tednov naprej, potem pa je spuščena v lov za partizani. Območje OZAK-a je bilo podobno kot Kraljevina Srbija ter Bosna in Hercegovina etnično mešano ozemlje, česar se je zavedal tudi Schneider-Bosgard, ko je napisal, da »ni nobeden bolj pod vplivom propagande kot majhne in majcene etnične enklave manjšin jugovzhodne Evrope. Mase, ki so v stalnem gibanju, kar se tiče politike.«⁴⁴ Slovenci, Italijani, Hrvati in Furlani bi lahko bili odličen primer za Jagdkommando, težava je bila le, da v nasprotju s prvo svetovno vojno proti koncu druge svetovne vojne narod ni imel tako pomembne vloge kot ideologija. Slovenec se je postavil proti Slovencu zaradi vprašanja, ali podpira boljševisko ali protiboljševiško stran, tako slovenski partizani kot domobranci pa so se pogosto bojevali ob strani svojih italijanskih kolegov. Poleg tega so se osredotočali predvsem na branjenje postojank, in ne na lov na partizane. Zdi se, da so na območju OZAK-a med vsemi kolaboracionisti idejo protiband najboljše izvedli kozaki in Kavkazci.⁴⁵

Ti so resda imeli zastarel način bojevanja, ki so ga nacisti želeli modernizirati z ustanovitvijo častniške šole v Amaru,⁴⁶ vendar pri delovanju protiband rigidno urjenje in disciplina sploh nista bila ključna, saj je najboljše, da »se bojujejo, kot so sami navajeni.«⁴⁷ Kozaki niso osvojili vsega nemškega načina bojevanja, vendar pa tega tudi niso potrebovali. Njihov primarni namen ni bilo sodelovanje v operacijah proti regularnim vojskam, temveč uničenje partizanov na omejenem območju. Čeprav jih Schneider-Bosgard v *Bandenkampfu* ne omenja z imenom, so bili kozaki najboljši približek protibandam. Bili so majhna etnična enklava sredi italijansko-slovenskega-furlanskega etničnega ozemlja. Nahajali so se tisoč kilometrov od svojega doma, zato so bili veliko dovzetnejši za nacistično propagando, poleg tega pa je bilo pomembno tudi njihovo število. Razmerje med kozaki in domačim prebivalstvom, kjer so bili prišleki naseljeni (Karnija in severovzhodna Furlanija), je bilo ena proti tri, zato so lahko tudi v praksi na vsako partizansko bando poslali svojo protibando, da jih je lovila. Omeniti gre še agilnost njihovega premikanja, saj so uporabljali konje, vendar pa je najpomembnejši vzrok za uspeh kozaških protiband njihova tradicija.

Kozaki so bili v nasprotju s Slovenci, Italijani, Hrvati, pa tudi prišleki, kot so bili četniki, vojaška kasta. Bili so ponosni na svoje bojne sposobnosti, ob večerih so si pripovedovali legende o pogumnih prednikih, velikih bitkah iz preteklosti, kar jih je opogumljalo pri bojih s partizani.⁴⁸ Ta bojna miselnost je bila razširjena tudi med kozaške ženske, ki so v sklopu Kozaškega korpusa oblikovale dva ženska bataljona. Prvi se je imenoval po kozaški junakinji Bele garde iz državljanske vojne Nini Bojko, drugi pa po ustanoviteljici Ženskega bataljona smrti Mariji Bokarovi,

⁴⁴ Schneider-Bosgard, *Bandenkampf*, 174.

⁴⁵ Po mnenju Rainerja so bili kozaki »fanatični protiboljševiki ter zato naravni in zanesljiv sovražnik band.« PAAA R 100 966-2489.

⁴⁶ Vodi jo general S. K. Borodin. Carnier, *L'armata cosacca in Italia*, 70.

⁴⁷ Schneider-Bosgard, *Bandenkampf*, 156.

⁴⁸ Ta kozaška bojna nastrojenost se je začela že z vzgojo otrok. Ruski pisatelj Nikolaj Gogolj, čigar starši so bili kozaki, navaja uspavanko, ki jo mama poje dojenčku: »Aja tutaja/ aja, sinček, aja!// Rasti, rasti v zabavo/ kozaštvu v slavo/ sovražnikom za bitko krvavo.« Gogolj, *Večeri na pristavi blizu Dikanjke*, 176.

ki se je v času med februarско in oktobrsko revolucijo bojevala na strani Aleksandra Kerenskega, v državljanski vojni pa na strani protiboljševikov.

Bojevalniška tradicija in miselnost sta bili med kozaki splošno razširjeni, in ko so po koncu operacije *Waldläufer* dobili nalogo, naj preprečijo partizanom, da se vrnejo na območje Karnije in Furlanije ter onemogočijo nastanek novih partizanskih celic, so to počeli kar najbolj zavzeto. »Kozaki so takoj potem, ko so se nastanili, začeli neprestano patroljirati vzdolž mulatjer in poti, ki vodijo proti zahodu. Doline Leale, Tremugna in še posebej Palar so prečesali v vse smeri in na teh mulatjerah, na teh poteh so potekali hudi neprestani boji, razdrobljeni v tisoče epizod. V teh bojih med kozaki in partizani so zadnji drugo za drugo izgubili svoje postojanke v bajtah, gorske kočice so bile požgane in počasi so bili partizani potisnjeni proti zahodu, na ravninski teren, kjer se ni bilo mogoče skriti. Bili so dolgi tedni, ki so predvsem partizanski enoti Matteotti in Sozzi privedli do skrajnih naporov. Imeli sta veliko ranjenih, primanjkovalo jima je hrane, posledično je to privedlo do bolezni, uničeno je bilo petdeset odstotkov celotnega moštva, kar je partizanom vzelo željo in vztrajnost za boj.«⁴⁹

To je bilo tisto, kar sta si želela Globočnik in Schneider-Bosgard: neprestani lov na partizane, ki sploh nimajo časa za reorganizacijo, kaj šele, da bi izvajali napade, saj morajo najprej poskrbeti za svoje preživetje. Predvsem kjer je bilo veliko kozakov, so ti uspešno izvajali metode bojevanja protiband. Na poteh, ki so jih uporabljali partizani, so namestili protipehotne mine, znani pa so bili tudi po številnih zasedah, nastavljenih svojim nasprotnikom. Ko je zapadel sneg, so patroljiranja zmanjšali, vendar pa to sovjetskim kolaboracionistom ni preprečilo, da ne bi naredili občasnih zased. 14. decembra 1944 se je na podlagi anonimnega sporočila dvesto Kavkazcev odpravilo v karnijsko vasico Pierio, kjer sta imela poveljnik garibaldincev Gracco in predstavnik vrhovnega partizanskega štaba in komiteja za narodno osvoboditev (*Comitato di Liberazione Nazionale* – CLN) Elio sestanek. Ko je Gracco videl, da je obkrožen, je stekel na senik, Kavkazci pa so sežgali senik in partizana v njem.⁵⁰ Podobna usoda je doletela tudi garibaldinskega komisarja Guerro, ki se je nastanil na enem od hribov ob zgornjem toku reke Timent. 28. februarja 1945 je še pred zoro skupina terških kozakov prišla v bližino njegove nastanitve, razjahala konje ter potihoma napredovala in obkolila kočico. Ko je Guerra spoznal, da je obkoljen in da nima več možnosti izhoda, je odvrnil brzostrelko in se predal. V dolini so ga privezali na voz, ki sta ga vlekla konja, in kozaki so ga peljali skozi okoliške vasi, medtem ko so se vojaki smejali in se iz njega norčevali.⁵¹ Zaradi neprestanega kozaškega pritiska se partizanom dolgo časa ni uspelo postaviti na noge in šele tik pred koncem druge svetovne vojne je odpor-niškemu gibanju uspelo doseči število, ki ga je imelo pred operacijo *Waldläufer*.

Slovenski partizani pa so odgovor na ta način bojevanja našli v ostrostrelcih. V Špetru Slovenov-Ažla (Azzida) in Srednjem so se nastanili deli 1. kozaškega polka, od koder so hodili patroljirati in ropat sosednje vasi. Ostrostrelci Bene-

⁴⁹ Stefanutti, *Novocerkassk e dintorni*, 90.

⁵⁰ Carnier, *L'armata cosacca in Italia*, 68.

⁵¹ Prav tam, 96.

škega bataljona so se približali stanici (kozaški postojanki) in ustrelili stražarja ali kakšnega drugega kozaka. Oddelki kozaške konjenice so skočili na konje in oddirjali proti mestu, od koder je bilo slišati strel. Namesto da bi se začel lov na partizanske ostrostrelce, jih je tu pričakala zaseda bataljona, ki jih je odbila. To se je ponovilo še nekajkrat, dokler si niso več upali iz stanice in so ostrostrelčevemu strelu odgovorili le s streljanjem iz postojanke.⁵² S tem je bila kozakom odvzeta gibčnost,⁵³ ki so jim jo omogočali konji. Poleg manjše koncentracije ne gre zanamariti tudi dejstva, da je bil Kozaški korpus v Benečiji nastanjen le zadnjih nekaj mesecev vojne (premestitev na slovensko etnično območje se je končala februarja 1945). Tedaj se je že začel postopen razpad Tretjega rajha, kar je vplivalo tudi na motiviranost prišlekov iz Sovjetske zveze za bojevanje na nacistični strani.

Kozaki so bili znani po lovljenju partizanov, vendar pa so sodelovali tudi v klasičnih bojnih operacijah na drugih območjih OZAK-a, ne samo v Karniji in severovzhodni Furlaniji. Sodelovali so v bojnih operacijah (*Unternehmen*):

1. *Klagenfurt* (26.–30. september 1944): zasedba južnega dela Osvobojenega ozemlja vzhodna Furlanija in konec partizanskega ogrožanja tabeljske železnice.
2. *Waldläufer* (8.–22. oktober 1944): cilj operacije je bilo uničenje Osvobojenega ozemlja vzhodna Furlanija in Karnija.
3. *Achse* (27. november–2. december 1944): cilj je bilo uničenje Osvobojenega ozemlja predalpska Karnija.
4. *Hornof*⁵⁴ (8.–14. december 1944): cilj je bilo uničenje lokalnih partizanov v Beneški Sloveniji, da bi na območje lahko naselili kozake. Ti niso sodelovali samo pri naselitvi, temveč tudi v operaciji.

To so bile operacije, v katerih je sodelovalo veliko število kozakov in Kavkazcev, v primeru operacije *Waldläufer* celoten Kozaški korpus in Kavkaški polk, ki sta po koncu spopadov območje tudi fizično zasedla in ostala tam do konca vojne. Poleg prvih štirih operacij so v drugih dveh sodelovali samo deli kozakov in Kavkazcev, vendar po koncu bojevanja območja niso zasedli. Ti operaciji sta bili:

5. *Rübezahl* (2.–6. marec 1945) in
6. *Winterende* (20.–26. marec 1945).

Obe operaciji sta potekali spomladi 1945 na območju Trnovskega gozda, Idrije in Cerknega, njun cilj pa je bil kar najbolje oslabiti partizane IX. korpusa, še preden pride na območju OZAK-a do frontnega bojevanja. V operaciji *Rübezahl* je sodeloval kavkaški bataljon (*III. Btl./Frei.Rgt. »Nordkaukasus«*), ki je bil skupaj s četniškima bataljonoma v času operacije priključen bojni skupini *Zuschneid* (*Kampfgruppe Zuschneid*). Celotna skupina se je bojevala na območju med Šempasom in Ajdovščino, Kavkazci pa so delovali predvsem okrog Šempasa, kjer so ostali še nekaj dni, dokler niso bili 15. marca premeščeni v Spilimbergo. Tu so ponovno prešli pod poveljstvo SS-policijskega komandirja v Vidmu, medtem ko so bili v

⁵² Bavec, *Na zahodni meji*, 151.

⁵³ Gibčnost je ena ključnih lastnosti protibande. Schneider-Bosgard, *Bandenkampf*, 156.

⁵⁴ Duhovnik iz Laz, Anton Cuffolo je 8. decembra 1944, v začetku operacije napisal: »Na Varh so prišli kozaki.« Cuffolo, *Moj dnevnik*, 203.

času operacije v pristojnosti Poveljniškega štaba za boj proti bandam (*Führungsstab für Bandenbekämpfung in der OZAK*).⁵⁵

Operaciji *Frühlingsanfang* (19. marec–5. april 1945) in *Winterende* (20.–26. marec 1945) se pogosto omenjata skupaj, saj sta potekali istočasno, imeli pa sta tudi enak cilj kot operacija Rübezahel pred tem: ošibiti IX. korpus še pred prihodom zaveznikov na območje OZAK-a. V operaciji *Frühlingsanfang*, ki je potekala v okolici Cerknega in Idrije, so poleg nacistov sodelovali še slovenski domobranci, bataljona srbskih četnikov in Rusi, podrejeni generalu Andreju Andrejeviču Vlasovu (SS-Sonder-Rgt. 1 »Waräger«),⁵⁶ ni pa bilo kozakov. Ti so sodelovali v operaciji *Winterende* (v to operacijo je bilo vključenih kar 23.000 mož), ki je potekala na območju Čepovana in Trnovskega gozda, kjer so pripadniki 2. kozaškega polka (imenovani Bojna skupina Bikovski po poveljniku polka) iz Grgarja in Lokev prodirali proti Predmeji. Tu se je 2. kozaški polk vključil v krvavo bitko za Sinji vrh, v kateri so si četniki, kozaki, nacisti in partizani večkrat izmenjali vrh hriba, dokler ga končno niso zasedli nacisti. 26. marca se je operacija končala, vendar pa ni izpolnila cilja močno ošibiti IX. korpus, saj je ta sicer izgubil dvajset odstotkov celotnega moštva oziroma 1.500–2.000 mož,⁵⁷ vendar ostal operativno popolnoma sposoben.

Zaključek

Vodilni nacisti, katerih ideologija je temeljila na rasizmu, ne bi v normalnih okoliščinah nikoli oblikovali bojne enote, sestavljene iz Slovanov, ki bi se bojevala na nacistični strani, kaj šele, da bi bila del SS-a. Do oblikovanja takih enot je prišlo zaradi vedno večjih izgub med nemškim moštvom, kar potrjuje nacistično poročilo o kozakih, ki pravi, da »tam, kjer se bojuje ali umre kozak, se ni potrebno bojevati ali celo umreti nemškemu vojaku«.⁵⁸ Kolaboracionistične enote so se uporabljale, da bi se zmanjšalo število nemških žrtev na območjih, kjer so bile velike potrebe za boj proti odporniškemu gibanju. Eno takih območij je bil OZAK, kjer je deloval Odilo Globočnik, ki si je, v nasprotju z nacističnimi vojaškimi poveljniki,⁵⁹ želel sodelovanja s Kozaškim korpusom. Z dogovorom Globočnik-Domanov je korpus prešel pod pristojnost SS-a in bil nastanjen v Karniji in severovzhodni Furlaniji, ob koncu druge svetovne vojne pa sta dva njegova polka prišla tudi na slovensko etnično območje. Kozaški korpus ni bil mobilna enota, saj so vojake spremljale tudi

⁵⁵ Di Giusto, *Operazione Adriatisches Küstenland*, 634.

⁵⁶ Ta enota sodeluje tudi v operaciji *Winterende*. Prav tam, 638.

⁵⁷ Prav tam, 639.

⁵⁸ Newland, *Cossacks in the German army 1941–1945*, 131. Podobno je delovanje kolaboracionistov videl tudi Friedrich Rainer, ki je Erwinu Rösenerju rekel, da je »treba podpreti iniciativo s strani Slovencev in jim pomagati, celo tako, da bi lahko njihove lastne enote skrbele za red in mir ter bi prevzele glavno breme bojevanja proti partizanom«. Mlakar, *Slovensko domobranstvo: 1943–1945*, 123.

⁵⁹ Tak primer je bil na primer državni komisar (*Reichskommissar*) za Ukrajino Erich Koch, ki se je Kozaškega korpusa želel znebiti. PAAA R 100 966-2489; Collotti, *Il Litorale Adriatico nel Nuovo ordine*, 104.

njihove družine in begunci, zato je bila njegova naloga predvsem varovati bližnja zasedena območja. Ozemlje so kozaki nadzorovali z uporabo metode protiband, opisane v nacističnem priročniku *Bandenkampf in der Adriatisches Küstenland*, s čimer so relativno uspešno ustavili širjenje odporniškega gibanja.

Viri in literatura

Arhivski viri

BArch – Bundesarchiv Lichterfelde Berlin

NS 7/125 Freiwilligen-Regiment »Nordkaukasus«, Kosaken-Regimenter und serbische Verbände in der Provinz Friaul, Operationszone Adriatisches Küstenland 12. Nov. 1944-7. Feb. 1945

NS 19/3120 Politische und militärische Zusammenfassung der Kosaken 1938, 1942, 1944-1945

R 6/158 Memorandum der kosakischen Nationalisten an die Deutsche Regierung anlässlich ihres Aufrufes an die Kosaken

INZ – Inštitut za novejšo zgodovino

Zbirka Toneta Ferenc, Rižarna 236.

PAAA – Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin

Pol XIII-R 105171 Behandlung der Krimtataren und der Kaukasusvölker

Pol XIII-R 100 966-2489 Fremde Volkgruppen Rückführung v. Mohamedanern aus Krim. Kosaken in Norditalien

Objavljeni viri

Bavec, Franjo. *Na zahodnih mejah – 1945. Operativni štab 9. korpusa za Zapadno Primorsko: (november 1944–maj 1945)*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB, 1997.

Böhler, Jochen, Gerwarth, Robert. *The Waffen-SS: A European History*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Carnier, Pier Arrigo. *L'armata cosacca in Italia: 1944-1945*. Milano: Mursia, 1993.

Carnier, Pier Arrigo. *Lo sterminio mancato, la dominazione nazista del Veneto orientale 1943-1945*. Milano: Mursia, 1982.

Collotti, Enzo. *Il Litorale Adriatico nel Nuovo ordine*. Milano: Vangelista editore, 1975.

Cuffolo Anton. *Moj dnevnik: z važnimi dogodki od leta 1938 do leta 1946*. Čedad; Most: Združenje don Eugenio Blanchini, 2013.

Di Giusto, Stefano, 2017. *Globocnik's men in Italy, 1943–45, Abteilung R and the SS-Wachmannschaften of the Operationszone Adriatisches Küstenland*. Atglen: Schiffer Pub. Ltd.

Di Giusto, Stefano. *Operazione Adriatisches Küstenland: Udine Gorizia Trieste Pola Fiume e Lubiana*. Videm: LithoStampa Pasian di Prato, 2005.

Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1, Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.

Gogolj, V. Nikolaj. *Večeri na pristavi blizu Dikanjke*. Ljubljana: Prešernova družba, 1974.

Mrakar, Boris. *Slovensko domobranstvo: 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

Newland J., Samuel. *Cossacks in the German Army 1941–1945*. Abingdon: Routledge.

Schneider-Bosgard, Hanns. 2003. *Bandenkampf. Resistenza e controguerriglia al confine orientale*. Gorica: LEG, 2002.

Stefanutti, Pieri. *Novocerkassk e dintorni: l'occupazione cosacca della Valle del Lago (ottobre*

- 1944–aprile 1945). Videm: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione: Coordinamento dei circoli culturali della Carnia, 1995.
- Šušemlj, Jože. 2012. *Kozaki v Furlaniji in na Goriškem*. V: *Svobodna misel: TV-15: [nestranskarska revija za socialna, politična, zgodovinska in kulturna vprašanja doma in po svetu]*, letn. 21, št. 20 (26. okt. 2012), str. 14–15. Ljubljana: Svobodna misel.
- Verardo, Fabio. 2016. »Offesa all'onore della donna«: le violenze sessuali durante l'occupazione cosacco-caucasica della Carnia 1944–1945. Trst: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia.
- Wedekind, Michael. *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945: die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland«*. München: Oldenbourg, 2003.

SUMMARY

Cossack Corps in the Service of the Nazis with the special Regard on the Period in the Operational Zone Adriatic Littoral (1944–1945)

Denis Cerkvenik

Under normal circumstances Nazi leaders, who based their ideology on racism, would never form a combat unit composed of Slavs to fight on Nazi side, let alone be part of the SS. The formation of such units was due to increasing losses among the Germans, which is confirmed by the German report on the Cossacks, which says that »where a Cossack fights or falls in combat, a German soldier does not have to fight or die.«⁶⁰ Collaborationist units were used to reduce the number of German casualties in areas where there was a great need to fight the resistance movement. One such area was OZAK, where Odilo Globočnik operated. Unlike other Nazi military commanders,⁶¹ he wanted the Cossack Corps to become one of his units. With the Agreement Globočnik-Domanov, the Corps passed under the jurisdiction of the SS and was settled in Carnia and northeastern Friuli, and at the end of World War II it was even moved to the Slovene ethnic area. The Cossack Corps was not a mobile unit, as the soldiers were accompanied by their families and refugees, so its main task was to protect the nearby occupied areas. In the territory which was assigned to them, they used the anti-bandits method described in the Nazi manual *Bandenkampf in der Adriatisches Küstenland*. Through it they relatively successfully stopped the spread of the resistance movement.

⁶⁰ Newland, *Cossacks in the German army 1941–1945*, 131.

⁶¹ Collotti, *Il Litorale Adriatico nel Nuovo ordine*, 104.

Goranka Kreačič

Miloš Štibler o sodobnikih: fragmenti iz dnevnških zapisov

GORANKA KREAČIČ, predmet. učit. svētnica v pokoju, SI-1352 Preserje, Jezero 34, , goranka.kreacic@guest.arnes.si, <https://orcid.org/0000-0003-0761-6505>

Miloš Štibler o sodobnikih: fragmenti iz dnevnških zapisov

Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167), št. 1–2, str. 164–191, cit. 60

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Osnova za pričujoče besedilo so dnevnški zapisi Miloša Štiblerja, ki jih je Arhivu RS izročila njegova vnukinja Kamila Volčanšek. Štibler je v svojih dnevnih beležkah omenjal sodobnike, s katerimi se je srečeval v šestdesetih letih 20. stoletja. Nekateri med njimi so manj, drugi pa bolj znani, nekaterim namenja več, drugim malo manj besed. Med njimi srečujemo njegove sošolce iz mariborske klasične gimnazije s konca 19. in začetka 20. stoletja, politične somišljenike meščanske liberalne provenience ter osebe, s katerimi se je spoprijateljil šele kot upokojenec. Vsi po vrsti so zanimive osebnosti, vredne omembe, saj njihove življenjske poti, kdaj pa kdaj tudi tragične, povedo marsikaj o neki generaciji, ki je odrasčala pred prvo in dozorela med dvema svetovnima vojnama.

Ključne besede: Miloš Štibler, Slavko Raič (Reich), Ignacij Fludernik, Josip Breznik, Josip Wester, Leopold Benko.

GORANKA KREAČIČ, retired subject teacher, counsellor, SI-1352 Preserje, Jezero 34, goranka.kreacic@guest.arnes.si, <https://orcid.org/0000-0003-0761-6505>

Historical Review, Ljubljana, Zgodovinski časopis, Ljubljana 77/2023 (167), No. 1–2, pp. 164–191, 60 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Miloš Štibler about his contemporaries: fragments from his diary notes

The basis for this article is the log records of Miloš Štibler, which were handed to the Archives of the Republic of Slovenia by his granddaughter Kamila Volčanšek. In his daily memoirs, Štibler mentioned contemporaries he encountered in the 1960s. Some of them are less, others are more famous, some are described in more, others in less words. Among them are his classmates from the late 19th and early 20th centuries, with shared similar political interests and of social liberal provenance as well as people he befriended only as a pensioner. All of them are interesting personalities worth mentioning, because their life paths, sometimes tragic. These records say a lot about a generation that grew up before the first and matured during two world wars.

Key words: Miloš Štibler, Slavko Raič (Reich), Ignacij Fludernik, Josip Breznik, Josip Wester, Leopold Benko.

Namesto uvoda: o Milošu Štiblerju

Miloš Štibler, obmejni Slovenec iz Dravske doline, maturant tedaj še nemške mariborske državne realne gimnazije, narodno-radikalni študent v Gradcu, potujoči učitelj Družbe sv. Cirila in Metoda, diplomant višje zadružne šole v Darmstadtu, neutrudni zadružnik in gledališčnik v Celju ter Kukovčev somišljenik v Narodni stranki za Štajersko (NSS), je leta 1919 odšel z Dunaja v Beograd kot Kukovčev namestnik. Že leta 1920, ko je Ivan Pucelj zasedel ministrski položaj, je postal njegov šef kabineta. Bolj kot politično somišljeništvo ju je družilo predvsem to, da se je Štibler poročil s Puceljevo hčerko. Ob tem je ves čas deloval tudi v zadružništvu. Takrat je imel priložnost dobro spoznati beograjsko politično ozadje. Ob nastopu šestojanuarske diktature se je oddaljil od Pucelja in umaknil v gospodarstvo ter bil do vojne vodja oddelka za zadružne kredite v Privredni banki in predsednik jugoslovanske Zveze nabavljalnih zadrug državnih uslužbencev. Leta 1946 se je kot 63-letni upokojenec vrnil v Slovenijo oz. v Ljubljano. Čeprav nikoli ni bil socialist, kot mu je to nekoč pripomnil Dragotin Gustinčič, je bil kot zadružnik izrazito socialno čuteč. Prehod v novo državo, čeprav »ostanek« predvojnega liberalnega meščanstva, je doživel na neboleč način. Ne zato, ker je bil upokojenec, temveč zato, ker se je prilagodil novemu redu in je zato lahko še naprej neutrudno delal kot družbeno-politični delavec v pravem pomenu besede. Še vedno je bil s srcem in dušo zadružnik starega kova in mislil, da bo to v novem sistemu znova obudil. Ob tem je bil aktiven v upokojenski zvezi, pri graditvi prvih domov za starostnike v Ljubljani, v SZDL, bil predsednik mnogih upravnih ali nadzornih odborov, med drugim Zdravstvenega doma Bežigrad, bežigrajskega gasilskega društva, Društva upokojencev Bežigrad, stanovanjske zadruge, kulturno-prosvetnega društva Svoboda Bežigrad itd. Do 75. leta je nastopal v ljubiteljskih gledaliških društvih: od gimnazijskih let, ko je nastopal kot študent z gimnazijskimi sošolci Franjem Pahernikom, Francem Mravljakom in Ivanom Prekorškom preko ustanovitve samostojnega Dramatičnega društva v Celju skupaj s Prekorškom in Salmičem 1911, do delovanja v kulturnem društvu Ivan Cankar v Beogradu ter nazadnje v kulturno-prosvetnem društvu za Bežigradom.

Mnogi med njimi so bili prijatelji iz gimnazijskih dni, sodelavci iz časov narodno-radikalnega dijaštva, tisti, ki so bili, tako kot on, kakšno desetletje v Beogradu kot državni uslužbenci, poslanci Narodne skupščine in ki so se vrnil po vojni ali še prej. S tistimi, s katerimi se je znova srečeval, jih obiskoval ali so oni njega

obiskovali, so, denimo, Milan Mravlje in Rasto Pustoslemšek, poslanca Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije, social-demokrat Karel Kisovec, sodelavec še iz časov narodno-radikalnega dijaštva, Josip Breznik. Če tej beri dodamo še predvojnega krščanskega socialista Ernesta Vilfana, prijatelja iz »kvartopirskega« krožka, lahko ugotovimo, da je ta upokojenski krog pripadnikov predvojnih meščanskih strank z nekaj manjšimi izjemami dokaj mirno preživel svoja zadnja leta življenja.

Dnevniške beležke Miloša Štiblerja so neizčrpen vir zapisov o sodobnikih, ki jih je dnevno srečeval v mestu, se z njimi pogovarjal kar na cesti ali pa so se usedli in nato zasedeli v kakšni gostilni, kjer so »sejali«, kot pravi, vse do zaprtja. Če je prišel domov po polnoči, se je usedel za mizo in podrobno opisal dnevno-večerne doživljaje. Zapisoval pa je prav vse: od nadrobnega opisa jutranjega vremena do obnove prebranih knjig, od pogovorov z brivcem, obiskov sorodnikov in dogodkov v hiši Rovanovih, kjer je živel, zato se je bilo treba prebijati do bolj zanimivih delov tudi čez desetine strani. A je takrat trud poplačan, saj se pri marsikaterem opisu srečanj do solz nasmejimo ob čudaških upokojenskih razmišljanjih, šaljivih in pikrih komentarjih, ki kljub resnosti same tematike imajo v podtonu določeno dozo duhovitosti.

Tako 8. 12. 1956 denimo zapiše, da se je dalj časa pogovarjal s Karlom Kisovcem, ki je bil takrat blagajnik v podružnici Društva upokojencev Bežigrad. Kisovec je bil po prvi svetovni vojni v pokrajinskem načelstvu Socialistične stranke Jugoslavije in na kandidatni listi za narodnega poslanca. Štibler ga vedno znova omenja kot starega socialdemokrata iz Bernotove skupine.¹ Kisovec nato v pogovoru omeni, da je Bernot, ki je umrl leto prej, s poslednjo voljo določil, da se njegovo truplo izroči »medicinski visoki šoli v Ljubljani v učne svrhe«. Štibler nato zaključi njun pogovor: »Rekel sem Kisovcu, da tako želim storiti tudi jaz. On mi je odgovoril, da se je odločil spraviti skupaj društvo ljudi, ki bi ravnali tako s poslednjo voljo, kot je to storil Bernot. To pomeni, da bo isto storil tudi Kisovec. Rekel sem mu, da bom član tega društva.«

Nekaj mesecev pozneje (1. 3. 1957)² se ponovno srečata v Društvu upokojencev, saj Štiblerja zanima Kisovčevo mnenje o včerajšnjem občnem zboru Socialistične zveze, kjer sta bila oba zelo dejavna. Štiblerja začudi, da ga ni bilo, in Kisovec odgovori, da je bolan in da gre v bolnico: »Kakšna bolezen? Kar tri naenkrat. Ne pije, ne kadi, živi izredno zmerno, kljub temu prihaja huda ura. »Koliko si star?« »Rojen sem leta 1889.« »O, mladenič,«³ mu pravim. Obraz se mu kar razjasni pri mojem vzkliku. Kisovca imam rad. Stari socialdemokrat.⁴ Nekdaj je bil celo kandidat za poslanca. Bil je tudi leta 1909 na tivolski konferenci jugoslovanske

¹ Zvonimir Bernot, politik in publicist (1879–1955), je bil eden najpomembnejših slovenskih socialdemokratskih politikov.

² SI AS 2157, Štibler Miloš, 1835–2010. Vsi nadaljnji Štiblerjevi citati so iz njegovih omenjenih dnevniških beležk, ki so sedaj v Arhivu RS.

³ Štibler je bil rojen leta 1882.

⁴ Karl ali Karel Kisovec, železničar iz Ljubljane, je bil leta 1927 izvoljen v vodstvo JSDS (Jugoslovanska socialdemokratska stranka), za zveznega poslanca pa je kandidiral na socialistični listi.

socialne demokracije.⁵ Ta konferenca je izglasovala deklaracijo o združitvi vseh Jugoslovanov v eno državo.«

19. 3. 1958 pa zapiše: »Dopolodne sem obiskal brivca, a nato raznašal plakate, parole in razglase za volitve. Nato sem delal tudi popoldne, na kar sem odšel na sejo upravnega odbora v Zdravstvenem domu. Ko grem po Staničevi ulici, me z nekega dvorišča nagovori star možakar:

»A ste Vi Jože?«

»Bil sem, sedaj pa nisem več.«

»Tudi naš stari cesar je bil Jožef,« pravi.

»Da, bil je Jožef in je imel veliko državo,« mu odgovorim.

»O, veliko, mogočno državo je imel cesar Franc Jožef,« potrjuje možakar.

»Pa jo je tudi zapravil, tisto veliko mogočno državo,« ga podražim.

»Seveda, malo je eden na vrhu, malo pa drugi,« se v zadregi tolaži ta že precej redki ostanek nekdanjih avstrijskih vzgojencev.«

Dan pozneje je srečal znanca, upokojenca in se pogovarjata o »bližajočem se koncu«. Vendar optimistični upokojenec ob koncu neveselega pogovora pravi: »Jaz sem zopet dober za tri leta!« »Kako to?« ga pobaram. On pa: »Pravkar mi je ljudska milica,« včasih smo rekli policija, »podaljšala veljavnost osebne izkaznice za tri leta. Imam torej črno na belem,« se je zakrohotal in odkorakal.

Ko je bil Štibler pri brivcu, pa nekoč pade tudi beseda o Rusih: »Brivec je dejal, da Rusov ne mara in da je že sit, če sliši besedo Rus. Jaz molčim, on pa po svoje naprej, kako je v Rusiji slabo, kakšni so in ne vem kaj še. Pa mu pravim: »Pa kaj se tako jeziš na svoje pradede?« »Na katere pradede?« »Na Ruse vendar. Saj so Slovenci prišli iz Rusije!«

Enkrat pa je srečal Rasta Pustoslemška (16. 7. 1957)⁶ in zapiše, da se dobro spominja njegove novinarske dobe, zlasti poročila o sestanku z Izo Boljetincem, po balkanskih vojnah.⁷ Temo sta obnovila in Štiblerja čudi, da tokrat Pustoslemšek govori drugače, kot je pred leti pisal v Slovenskem narodu. Domenita se, da se bosta naslednjič o tem bolj detajlno pogovorila, vendar Štibler dvomi, da mu bo hotel Pustoslemšek povedati kaj več in dodaja: »Saj tako ukazuje svetovno znana kranjska fovšija. Dežela Kranjska je imela namreč že od nekdaj samo dve svetovno znani stvari: kranjsko klobaso in – kranjsko fovšijo!!!«

Štibler je poznal tudi Milana Stojadinovića, predsednika vlade v stari Jugoslaviji, ki naj bi po Štiblerjevem mnenju hotel posnemati Hitlerja in se je pripravljajl za jugoslovanskega vodjo, »dasiravno je bil med takratnimi capini v Beogradu najpametnejši«. Nato piše dalje: »Vodja se izgovarja v srbsčini »vođa«. Spominjam se nekega njegovega nastopa na beograjskih ulicah. Odšel je po mestu z velikim spremstvom, a njegovi ljudje so zbrali na ulicah in klicali; »vođa, vođa!«. Klicali so: vo-đa, vo-đa, vo-đa, tako, da se je lahko slišalo tudi kot đā-vo, đā-vo, kar po-

⁵ Prva jugoslovanska socialnodemokratska konferenca je bila 21.–22. novembra 1909 v Ljubljani, kjer je bila sprejeta t. i. *tivolska resolucija*.

⁶ Rasto Pustoslemšek (1875–1960), časnikar in politik.

⁷ Isa Boljetinac (alb. Isa Boletini, pravo ime Isa Šalja (1864–1916)), albanski borec za neodvisnost in vodja upora proti Turčiji, Srbiji in Črni gori.

meni v slovenščini hudič. Zaradi tega je bilo med Beograjčani mnogo smeha. Pred Hitlerjevim napadom na Beograd je bil pregnan iz mesta. Odpeljali so ga Angleži na neki svoj otok. A sedaj živi v Buenos Airesu. Izdaja gospodarski tednik, ki ga baje čita vsa Latinska Amerika. On sam pa je bil celo profesor na neki visoki šoli v Buenos Airesu. Je osebni prijatelj sedanjega predsednika republike Argentine, ki ga je hotel spraviti celo v vlado, kar pa je Stojadinović odklonil. Pač pa je stalen predsednikov svetovalec.

Napram Jugoslaviji je baje Stojadinović zelo korekten. To se najlepše vidi na njegovem tedniku, kjer baje poroča o Jugoslaviji zelo lepo, korektno. Priznava veliki napredek naše države in pravi: »Tudi mi smo svoj čas že mislili na tak razvoj.«

Enkrat je Štibler napisal pismo v Pavliho, humoristični tednik, ki ga je z veseljem bral in kdaj pa kdaj zanj tudi kaj napisal. Tokrat je pisal uredništvu, ker je Zlatoust, stalni sodelavec Pavlihe, imel neke težave z bralci: »V predzadnji številki odpira »plebiscit« o sebi. Nekdo mu je baje dejal, da njegovih stvari v »Pavlihi« nihče ne bere in naj zato gre »na dopust«. Zlatoust želi, da čitatelji sami povedo svoje mnenje. Jaz sem napisal tako-le:

Za Zlatoustov plebiscit

Ne žagaj Zlatoust!
Pri miru pust' dopust!
Še marsikatero žagaj,
zavistnežem pomagaj,
da kmalu se solit
gredo k hudiču v rit!

Star prijatelj »Pavlihe«,
Ljubljana 18. 9. 1961

Štibler piše v januarju 1963 o ustanovitvi Evropske gospodarske skupnosti, kar je 60 let pozneje še vedno zanimivo branje:

»Šest držav (Francija, Zahodna Nemčija, Italija, Nizozemska, Belgija in Luksemburg) je ustanovilo Evropsko gospodarsko skupnost. Poprej so zahodnoevropske države segle prav po vsem svetu in ga spremenile v svoje kolonije, kjer so brez najmanjšega usmiljenja ropale in strahotno bogatele. Toda kot vsaka hudobija prej ali slej mine, tako neverjetno naglo so v 20. stoletju izgubljali kolonije. Za zapadno Evropo je to bil izredno hud gospodarski udarec. Proti težkim posledicam tega udarca si hočejo pomagati z Evropsko gospodarsko skupnostjo. Dejansko pomeni to združitev gospodarstev šestih držav, ki so dejansko zelo razvite in bo zato skupnost predstavljala veliko gospodarsko moč v svetu.

Zgodilo se je, da želi tudi Anglija postati enakopraven član te skupnosti, a proti tem se z vsemi silami bori Francija. Nemčija je na vsak način tudi proti Angliji, toda ker Amerika želi, da bi Evropska gospodarska skupnost (EGS) sprejela Anglijo, si Nemčija zaradi Amerike ne upa nasprotovati. In ji tudi ni treba, ker po njihovih pravilih zadostuje, če samo Francija nasprotuje. Ta borba traja že petnajst

mesecev, a Francija niti najmanj ne popušča. Po današnjem stanju je skoraj gotovo, da Anglija ne bo sprejeta. Če bo tako, tedaj bodo posledice vsekakor zelo zanimive in za nadaljnji razvoj evropske politike pomembne.«

Teden dni pozneje nadaljuje: »Boj Angležev za njihovo vključitev v Evropsko gospodarsko skupnost še ni končan. Zakaj se Angleži tako borijo za vključitev? Pač zaradi svojega nevšečnega gospodarskega položaja. V začetku tega stoletja so bili najmočnejši v vsem svetu. Ves svet je pred njimi trepetal in bil od njih več ali manj odvisen. Toda v nekaj desetletjih se je vse spremenilo. Kolonije, ki so dajale Angliji strahotno bogastvo, so postale neodvisne. Nove, velike moči so nastale v svetu, predvsem Združene države Amerike in Rusija. Posebno Združene države Amerike vladajo gospodarsko povsod v svetu. Angleška industrija navzlic nenehnemu letnemu naraščanju proizvodnje nazaduje, saj narašča proizvodnja drugod mnogo hitreje. A najbolj trpi angleška trgovina.

Francija je najhujši nasprotnik angleški priključitvi v Evropsko skupnost. Ta dežela namreč upa, da bo v novi skupnosti njej pripadla vodilna vloga. Najbrž pa Francija tako ravna vsaj malo tudi iz maščevalnosti, saj je pred stoletji ona bila glavna politična in gospodarska moč svetu, a jo je s tega položaja najbolj spodrinila ravno Anglija.

Nemška politika v tem vprašanju je prav hinavska. Nemcem gotovo zelo ugaja francoski odpor proti vključitvi Anglije, ker tudi ona sama upa, da bo sčasoma

Slika 1: Miloš Štibler v šestdesetih letih 20. stoletja, v času, ko je pisal svoje dnevniške beležke. Iz družinskega albuma njegove vnukinje Kamile Volčanšek.

zagospodarila v novi Evropski gospodarski skupnosti. Toda navzlic temu si ne upa odprto nastopiti proti Angliji. Boji se namreč zamere z Ameriko. Nemčija se zaradi nerazumljivega francosko-nemškega bratenja tudi Franciji ne mara zameriti, zato je pripravila nekakšen kompromisni predlog za vključitev Anglije. Torej niti odločno proti Angležem, vendar tudi ne odločno za vključitev v EGS. Preprosta zvijačnost, ki jo je lahko takoj prepoznati.«

V Štiblerjevih zapisih je mogoče brati veliko o njegovih prizadevanjih za ustanovitve različnih kulturnih ustanov, poimenovanja ulic po znanih Pohorcih itd.

Leta 1965 piše, kako pogreša muzejsko ustanovo za njegovo ljubo Pohorje: »Spadala bi vsekakor v Ruše! Že zaradi prebivalstva tega kraja. Ruše so znane po tem, da je tam že pred stoletji bila gimnazija. Material, ki ga je zbral in objavil rušenski zgodovinar Josip Mravljak, dokazuje, da je iz pohorskega Podravja bilo v ruški gimnaziji mnogo dijakov. Znane so tudi ruške gledališke igre v 17. stoletju. To so bile pač prve gledališke predstave štajerskih Slovencev. V novejši dobi pripada Rušanom vodilna vloga v težki borbi za narodni obstanek Slovencev v pohorskem Podravju. V tej zvezi so Rušani prvi organizirali tudi delo za planinski turizem na Pohorju. In ravno ako so nosili Rušani največje breme tudi v slavnem pohorskem bataljonu, ki je v težki borbi za domovino padel na Pohorju blizu Ruš dne 8. 1. 1943. K vsemu temu so Ruše tudi največje gospodarsko središče. Pa še vse ostalo trpljenje zavednih Rušanov posebno med prvo in med drugo svetovno vojno! Gradiva za muzej ogromno. Kako to, da se v Rušah še nihče ni našel, da bi se lotil organiziranega takega prepotrebnega krajevnega muzeja? Moram o stvari razmisliti in potem napišem pismo ali Janku Glazerju, pesniku in ruškemu rojaku, ali pa Josipu Tušanu, agronomu, v službi pri tovarni dušika v Rušah.«

Kljub množici zanimivih Štiblerjevih zapisov o svetovnih dogodkih, osebnih doživljajih, občudovanja vredni družbeni angažiranosti in o množici sodobnikov smo izbrali za pričujoči članek danes neznane, a zato nič manj zanimive osebnosti, pripadnike neke generacije, ki jih je tako ali drugače zaznamovalo burno 20. stoletje, v katerem so živeli in delovali. To so: Slavko Raič in Ignacij Fludernik, sošolca iz gimnazije, klasična filologa in germanista; Josip Breznik, tesen Žerjavov sodelavec, ter še en klasični filolog, Josip Wester, in filozof, dr. Leopold Benko.

Slavko Raič (Reich)

(Gomilsko pri Celju, 25. 4. 1883–Ljubljana, 7. 12. 1967)

Dolenjski biografski leksikon omenja Raiča v kratkem sestavku, kjer piše, da je študiral latinščino in grščino in da se je med službovanjem izven Slovenije usposobil za poučevanje srbohrvaščine ter napisal tudi srbohrvaško čitanko. Štibler zapiše 14. 10. 1956 v svojem značilnem slogu nekoliko več o službovanju svojega sošolca »izven Slovenije«:

»Včeraj sem omenil profesorja Raiča. Še za časa stare Avstrije je po končani šoli odšel službovat v Bosno. V to deželo je šlo tista leta precej Slovencev. Kakor je znano, je Avstrija, cesarstvo Habsburgovcev, bilo že od leta 1867 razdeljeno na dva dela: na

Avstrijo z glavnim mestom Dunajem in na Madžarsko z glavnim mestom Budimpešto. To sta bili dve državi s skupnim vladarjem – personalna unija. Slovenci brez Prekmurja smo spadali pod Dunaj, istotako Istra in Dalmacija. Hrvaška – Slavonija je spadala pod Budimpešto. Bosno in Hercegovino je cesar dobil šele leta 1878 in je bila skupna last Avstrije in Madžarske. Komandirali so torej v tej deželi Bosni skupno Nemci in Madžari. Tako so prihajali tja uradniki iz Avstrije in Madžarske. Za Slovence je to bilo lažje zato, ker so se lahko privadili srbohrvaškemu jeziku bosanskega prebivalstva. Raič je torej po končani šoli odšel takoj v Bosno in je tam ostal do razpada stare Avstrije. Ko je nastala Jugoslavija, smo se seveda takoj zanimali, kako so se naši ljudje za časa avstrijskega cesarstva v Bosni obnašali v političnem pogledu. Vladajoči Madžari in Nemci so namreč od tja poslanih uradnikov zahtevali, da podpirajo nemško-madžarsko politiko. Na čast našim ljudem mora biti povedano, da so v tem pogledu skoraj vsi ostali pošteni Jugoslovani in v političnem pogledu niso pihali v nemško-madžarski rog, marveč so, kjerkoli je bilo mogoče pomagali jugoslovansko mislečim Srbom in Hrvatom. Tudi o profesorju Raiču so Srbi in Hrvati po letu 1918, torej po rojstvu Jugoslavije govorili le pohvalno.«

Slavko Reich se je po Štiblerjevem pisanju preimenoval v Raič neznano kdaj, gotovo to ni bilo že v gimnaziji, ko so se takrat preimenovali drugi sošolci, denimo Štibler iz Mihaela v Miloša, Fludernik iz Ignacija v Ognjeslava itd. Znani slovenski profesor Emilijan Lilek, ki je v BiH služboval od leta 1884 do 1902, je zapisal v celjski Novi dobi sestavek o slovenskih šolnikih v Bosni in Hercegovini za časa avstro-ogrskega »gospodstva« od 6. novembra 1879 do 31. oktobra 1918 in za časa jugoslovanske vlade od 1. novembra 1918 do 1929.⁸

Slavko Raič, ki je tu omenjen še vedno kot Reich, je poučeval latinščino in grščino na takratni veliki gimnaziji v Mostarju od 1910 do 1914 in nato od 1925 do 1929 na mali realni gimnaziji ter na veliki realki (pozneje 2. gimnazija) v Sarajevu. Lilekov zapis je gotovo nepopoln, saj je Raič gotovo bil v Bosni tudi v vmesnem času. Potrdilo o tem smo dobili, ko smo zasledili, da je Raič poučeval nemščino od 1913 do 1916 tudi na srednji gradbeni šoli v Sarajevu.⁹ To pomeni, da je poučeval občasno tudi na več šolah hkrati, kar lahko zasledimo tudi pri Lileku, ko omenja, da je Raič po potrebi poučeval tudi na ženski gimnaziji v Sarajevu med prvo svetovno vojno.

Ko Štibler omenja Raičevo pokončno narodnostno držo, kaže omeniti tudi njegovo udejstvovanje izven službe. V Sarajevu je namreč deloval od leta 1910 *Slovenski klub*, v katerem so od začetka delovali le akademsko izobraženi (zdravniki, profesorji, pravniki, inženirji) Slovenci, ki jih je avstrijska oblast pošiljala v novi sestavi monarhije vse od leta 1878, bolj množično pa od leta 1908.

Med vojno klub sicer ni deloval, saj so mnogi med člani bili vpoklicani v vojsko. Takoj po vojni, v času, ko se je ustanavljala nova država, Kraljevina SHS, je bila decembra 1918 sklicana skupščina *Slovenskega kluba*, kjer so izbirali nov upravni odbor. Za predsednika kluba so izvolili Slavka Raiča (še vedno je Reich).¹⁰ Klub je imel pester program, saj so imeli dramsko sekcijo, uspešen pevski zbor in so redno prirejali koncerte in gledališke predstave slovenskih gostujočih ustanov.

⁸ Lilek, Slovenski šolniki v Bosni, 9. 1. 1933, str. 3.

⁹ Demir, *Monografija 120 godina*, str. 19.

¹⁰ Koštić, »Naša misel«, 1917.

Za časa njegovega predsednikovanja *Slovenskemu klubu* je leta 1919 na enem od vsakomesečnih sestankov kluba neki član kluba Ivančič predlagal, da se delovanje kluba razpusti, saj za to ni več potrebe, ker naj bi bili Slovenci »nacionalno in državno zedinjeni« s preostalimi narodi v Jugoslaviji. Ta predlog je bil »energično in enoglasno zavrnjen«.¹¹

Že čez nekaj mesecev je bil Raič premeščen v Celje, kjer je ostal nekaj let. Leta 1927 so ga premestili v Ljubljano, kjer je poučeval na tretji realni gimnaziji (danes Gimnazija Bežigrad). Dve leti pozneje je izdal srbsko-hrvatsko čitanko za nižje razrede osnovnih šol. Takrat se ne piše več Reich.¹² Od leta 1937 do upokojitve leta 1947 je poučeval na ljubljanski klasični gimnaziji (danes Šubičeva gimnazija).¹³

Štibler omenja v svojih dnevniških zapisih Raiča tudi 13. 10. 1956, ko je že uveljavljeni strokovnjak na področju čebelarstva v Ljubljani in na Slovenskem. Prvi Raičev zapis področja čebelarstva datira še v leto 1934, ko je napisal življenjepis znanega čebelarja Antona Janše.¹⁴

»Ko sem se vračal od Kristana,¹⁵ mi pride nasproti profesor Slavko Raič. Nekaj let sva bila sošolca v mariborski gimnaziji, toda takrat se je pisal Rajh. Raič je že v pokoju in se mnogo bavi s čebelarstvom. Povedal mi je, da je pravkar izšla iz tiska velika knjiga o čebelarstvu.¹⁶ Pisatelj je menda osem ali deset, on je med njimi in je tudi v uredniškem odboru. Takoj me je odpeljal v pisarno Čebelarskega društva, da vidim knjigo. Obsega 28 pol in ima mnogo slik. Škoda, da niso slike v barvah. Knjiga obravnava teoretični del. Sledil bo drugi, praktični del. Knjiga je natisnjena v 3500 izvodih in bo gotovo desetletja koristno služila.«

Dve leti pozneje (10. oktober 1958) ga je znova srečal v mestu:

»Blago sonce me je zopet zvabilo na ulico. Šel sem do mlečne restavracije. Najpoprej sem srečal profesorja Rajiča. Nekaj let sva bila skupaj v gimnaziji. Takrat se je pisal Rajh. Ne vem več, ali je zaostal v kakšnem razredu ali se je prepisal na drugo gimnazijo.¹⁷ Pri maturitetnem izpitu nisva bila skupaj. Študiral je slavistiko in služboval v Bosni. Kdaj je postal Rajič, ne vem. Bil pa je tudi kot Rajh zaveden Slovenec, še za časa cesarja Franca Jožefa.«

¹¹ Isto.

¹² Raič, *Srbsko-hrvaška čitanka*, 1929.

¹³ Četrta stran *trikotnika*, str. 65, 66.

¹⁴ Raič, Anton Janša: njegovo življenje.

¹⁵ Anton Cvetko Kristan, sin Antona Kristana, znanega slovenskega socialdemokratskega politika med dvema svetovnima vojnama. Štibler je Cvetka Kristana pogosto obiskoval, saj je slednji deloval na Glavni združni zvezi Slovenije.

¹⁶ Bukovec, *Sodobno čebelarstvo*, 1955.

¹⁷ Dolenjski biografski slovar omenja, da je Raič naredil zadnje tri razrede in maturiral leta 1904 v Novem mestu. Toda v *Jahres-Bericht des k.k Staats-Gymnasium in Marburg, 1900* piše, da Raiča ni bilo več v 5. razredu (danes je to prvi letnik gimnazije) v mariborski gimnaziji. Omenjeni pa so vsi sošolci, ki jih Štibler navaja kot najboljše prijatelje v razredu s 55 učenci in zapisanimi kot Ignaz Fludernik, Franz Mravljak, Johann Prekoršek, Mihael Štibler.

Dalje sledi zapis, v katerem ugotovimo, da je bil Raič po vrnitvi iz Bosne dejaven tudi v *Nabavljalni zadrugi državnih uslužbencev v Ljubljani*, kjer je bil član upravnega odbora. Štibler je bil takrat v Beogradu predsednik *Zveze nabavljalnih zadrug državnih uslužbencev Jugoslavije*. Raič se mu pritožuje nad slabo kvaliteto moko, ki jo Zveza pošilja po državi:¹⁸

»Med prvo in drugo svetovno vojno sem ga našel v Ljubljani med zadrugarji. Bil je v upravnem (ali nadzornem) odboru Nabavljalne zadruge državnih nameščencev v Ljubljani, katerem je takrat predsedoval sodnik Žigon, ki je kot zadrugar užival velik ugled. Rajiča pa se od takrat spominjam kot večnega kritika. Nič mu ni bilo prav, karkoli je prišlo iz Zveze nabavljalnih zadrug v Beogradu. Zveza je tudi imela v Vojvodini dva mlina, da je svoje zadruge oskrbovala z moko. Spominjam se, da sem nekoč prišel iz Beograda v Ljubljano. Ko sem vstopil v pisarno Nabavljalne zadruge, se je tam ravno nahajal tudi profesor Rajič. Takoj me je napadel, češ, da je Zveza poslala zelo slabo moko, zanič moko. Poznal sem profesorjevo godrnjavost in sem se mirno zanimal, zakaj moka ni dobra. Rajič je začel pripovedovati, da je nihče ne mara oz., da jo vsi potrošniki obsojajo. A prav takrat, ko je ognjevitno branil svoje mnenje, je stopil neki član upravnega odbora v pisarno. Seveda ni vedel, o čem razpravlja z Rajičem in ko me je zagledal, je naglo stopil k meni, me krepko pozdravil ter takoj začel pripovedovati, da so prejeli od Zveze odlično moko in da so gospodinje zelo zadovoljne. Pogledal sem Rajiča, ki se mu je obraz še bolj skisal in samo sem prasn timer v smeh, na kar se je končno pridušil še Rajič.«

Nato nadaljuje z Raičevim kritično-pesimističnim pogledom na razmere okoli sebe in na svoj upokojenski konjček:

»Po drugi svetovni vojni je Rajič le še vnet čebelar. Tudi danes sem ga vprašal za čebele. »Zanič, zanič, vse bo propadlo,« je začel tarnati, kot je to storil poprej vselej, kadarkoli sem ga vprašal za njegovo čebelarstvo in kot redno odgovarja vsaj velika večina *mestnih* (»gosposkih«) čebelarjev. Nikdar se mi še nobeden ni pohvalil s svojo čebelarno. Vedno tarnajo, a od vseh teh nobenega nisem našel, da bi bil čebelarstvo opustil. Tarnajo, a z delom vseeno nadaljujejo. Zakaj neki tako delajo?«

Ignacij Fludernik

(Ljubno ob Savinji, 1884–Innsbruck, 1973)

V mariborski gimnaziji je imel Štibler še enega sošolca, Ignaca Fludernika,¹⁹ ki ga omenja, da je bil med tistimi, ki so se iz domoljubja preimenovali. Ob tem velja omeniti, da je to preimenovanje v bistvu prevod latinskega imena Ignacij (*ignis* – *ogenj*), kot je to bila navada že več kot pol stoletja poprej pri pripadnikih ilirskega gibanja, ki se je prejelo predvsem na Hrvaškem. Tudi znani ilirski (hrvaški)

¹⁸ Zveza nabavljalnih zadrug državnih uslužbencev v Beogradu je mlela moko v svojih dveh lastnih mlinih v vojvodinskih naseljih Ada in Mol v severnem Banatu. Desetletnica Saveza nabavljalnih zadrug, *Mariborski Večernik* »Jutra«, 29. maj 1931, str. 2.

¹⁹ Čeprav je bil Ignac Fludernik dve leti mlajši od svojih prijateljev in sošolcev, jih viri omenjajo, da so hodili v isti razred (glej opombo 14).

skladatelj in Fludernikov soimenjak Ignacij Fux je prevedel svoje ime in priimek v Vatroslav Lisinski (*Ignis – hrv. vatra, oganj*), da ne omenjamo našega Jakoba Frasa oz. Stanka Vraza in drugega znanega ilirskega skladatelja in pravnika slovenskega rodu, Ferdinanda Wiesnerja, ki je danes znan samo kot Ferdo Livadić.²⁰

»Imel pa sem v višji gimnaziji v Mariboru sošolca, ki se je, tudi kot profesor v Bosni, drugače obnašal. To je bil Ignac Fludernik, doma iz čisto slovenskega kraja, Ljubno v gornji Savinjski dolini. V nižji tako imenovani slovenski gimnaziji je bil v Celju, a višjo je zdelal v Mariboru, leta 1903 je maturiral. Bila je to doba hudih narodnostnih bojev v Avstriji. Po velikih krajih, kot je bil nemškutarski Maribor, se je razvila predvsem pri mladih ljudeh posebno močna narodna zavednost. Najboljši prijatelji v mojem razredu smo bili Fludernik, potem Ivan Prekoršek, Mravljak Franc in jaz, ker smo vsi bili narodno zelo vneti. Fludernik se je tudi sam preimenoval iz Ignacija v Ognjeslava, jaz pa iz Mihaela v Miloša.²¹ Takšni smo bili v vsem, ko smo zapuščali mariborsko gimnazijo.«

Čeprav naj bi se Ignacij preimenoval v Ognjeslava že v gimnaziji, pa ga srečamo v družbi s Slavkom Raičem kot gimnazijskega profesorja v Bosni in Hercegovini s starim imenom Ignacij. Štibler zapiše 14. oktobra 1956, da v Bosni ni bil narodno zaveden kot Raič.

Ignacij Fludernik naj bi v Bosni preživel polnih 18 let (od 1909 do 1927). Sprva je poučeval na ženski gimnaziji, nato s sošolcem Slavkom Raičem na veliki realki v Sarajevu, ki je bila leta 1922 preimenovana v 2. gimnazijo. Eno leto naj bi po Lileku poučeval tudi v Gazi Husrevbegovi medresi.²²

Med drugim je poučeval nemščino na gradbeni šoli (1910–1912), preden ga je zamenjal Slavko Raič (zapisan kot Reich).²³ Med Fludernikovimi (in Raičevimi) sodelavci je mogoče opaziti večje število slovenskih šolnikov, ki so prav tako prišli v Bosno kot c.(esarjevi) in kr.(aljevi) profesorji, kot so Viktor Paternoster, Fran Kadunc, dr. Janko Kotnik, če naštejemo le nekatere. Poleg Slovencev so na sarajevskih in v drugih mestih poučevali tudi profesorji iz drugih predelov monarhije (Čehi, Nemci, Hrvati) in tako zasledimo, da je bil Fludernikov kolega na gradbeni šoli znani arhitekt Josip Vancaš, ki ga tudi v Sloveniji dobro poznamo, saj je njegov opus kar zajeten (omenimo le najbolj znane: Grand hotel Union ter Mestna hranilnica in Ljudska posojilnica v Ljubljani).

²⁰ O tem, zakaj Ferdo Wiesner oz. Livadić ni prevedel poleg priimka tudi svojega imena, obstaja zanimiva anekdota: vsi prijatelji, ki so to naredili, so ga prepričevali, da mora prevesti tudi ime. Ferdo se je trmasto branil in ni hotel popustiti. Ostal je Ferdo, z našim skromnim pripisom, da je imel prav, saj so prihajale v narodni vnemi nekatere zahteve že do absurda. Če bi to naredil, bi bil Konjeslav! Etimološki izvor osebnega imena Ferdinand izhaja namreč iz nemškega *das Pferd – konj*.

²¹ Štiblerjeva zgodba o preimenovanju iz Mihaela v Miloša je drugačna. To je bilo res preimenovanje in o tem je napisal zanimivo zgodbo, ki smo jo vključili v članek: Kreačič, Miloš Štibler, 2016, št. 2.

²² Lilek, Slovenski šolniki v Bosni, *Nova doba*, 9. 1. 1933, str. 3.

²³ Demir, *Monografija 120 godina*, 2009, str. 19. Avtor je pomotoma zapisal, da je bil Fludernik na tej šoli od leta 1900, kar ni mogoče, saj je šele leta 1903 maturiral na mariborski gimnaziji.

Emilijan Lilek omenja Fludernika za nazivom *dr.* tako kot Janka Kotnika. Štibler pa omenja, da je naredil neko visoko šolo in da ni študiral v Gradcu ali na Dunaju oz. v Pragi, kamor so odhajali slovenski študentje. Vendar se je Štibler nekoliko zmotil. Ignacij Fludernik je bil študent Karlove univerze v Pragi, še vedno je bil Ognjeslav in zdi se, da je bil še vedno narodno zaveden. *Omladina*, glasilo narodno-radikalnega dijaštva, ki jo je v tem času med drugimi urejal tudi Josip Breznik, pozdravlja dogodek, ko so marca 1906 narodno-radikalni študentje izstopili iz Ilirije, akademskega društva slovenskih študentov v Pragi, ker z »ljudmi savanske kakovosti skupno delo ni mogoče«, in se v začetku priključili češki študentski zvezi »Svaza češkoslovanskega *studentstva*«. ²⁴ Ko so bili uradni postopki registriranja novega društva končani, je v Pragi vzniknila *Adria*, akademsko društvo slovenskih narodno-radikalnih študentov. Že 8. maja 1906 je potekal ustanovni občni zbor, kjer so izvolili upravljalni odbor. Društvo je očitno že od začetka poskrbelo za zgledno število knjig, saj so Fludernika izvolili za društvenega knjižničarja, ki je tu zapisan še kot Ognjeslav. ²⁵ V Bosni se omenja kot profesor nemščine tako kot Raič, ki je očitno poleg klasičnih jezikov študiral tudi nemščino. Oba sta poučevala nemščino tudi na srednji gradbeni šoli v Sarajevu. ²⁶

Štibler po gimnaziji ni imel več stikov s Fludernikom in je zato bil slabše obveščen. Istočasno, ko je potekala zgodba okoli ustanovitve *Adrie*, se je dogajala neka druga zgodba, ki ji je vredno nameniti nekaj besed, saj nam med drugim pokaže, da sta bila sošolca takrat še v istih vrstah. Predvsem pa nam plastično opiše dogajanja v času, ko izginja slogaštvo v vrstah *Družbe sv. Cirila in Metoda* (DCM).

V začetku marca 1906, torej prav v istem času, ko so narodno-radikalni slovenski študentje, med njimi tudi Ignacij oz. Ognjeslav Fludernik, v Pragi ustanovili *Adrio*, so narodno-radikalni študentje v Gradcu prav tako ustanovili svoje društvo *Tabor*. Bili pa so še člani akademskih podružnic *Družbe sv. Cirila in Metoda* (DCM), skupaj z »roženkranc in sablja« akademskimi društvi *Zarja in Triglav*. Čeprav so narodno-radikalni študentje spoznali »vse neizprosno sovraštvo združene triglavansko-zarjanske breznačelne klike«, so sklicali letni občni zbor akademske podružnice DCM. ²⁷ Takrat so volili novo vodstvo in *omnipresente* Miloš Štibler ²⁸ je bil izvoljen za predsednika z 19 glasovi večine. *Omladina* dalje piše, da »jeza in sovraštvo« članov *Triglava* in *Zarje* ni poznalo nobenih meja, in ko je novoizvoljeni predsednik prevzel svoje mesto s taborjanskim trakom na prsih, se je začelo divje kričanje. Toda to ni bilo vse. Štibler je zasukal trak tako, da se je videla le slovenska trobojnica. »Kakor tolpa nemških *buršev* so se zaganjali Triglavani v

²⁴ *Omladina*, 1906/07, str. 11.

²⁵ Društvene vesti in zabave, *Edinost*, 13. maj 1906, str. 6.

²⁶ Demir, *Monografija 120 godina*, 2009, str. 19.

²⁷ *Omladina*, 1906/07, str. 11, 12.

²⁸ Miloš Štibler v svojih dnevniških zapisih ni nikjer zapisal, da je kdaj študiral v Gradcu. Omenja le, da je kakšno leto študiral na Dunaju slovenščino in zgodovino, a je študij moral opustiti zaradi gmotnih razmer. Oče je pri delu utonil v Dravi, mati se je poročila v drugo, prihajali so novi otroci, tako da je razumljivo, da je nato z zadržno štipendijo končal višješolski študij v Darmstadtu.

slovensko trobojnico»²⁹ in Štiblerju, kot novoizvoljenemu predsedniku, ni ostalo nič drugega, kot da zaključi zborovanje.

Zgodba se s tem še ni zaključila, saj je Štibler moral sklicati na zahtevo petine članov društva izredni občni zbor.³⁰ Člani *Triglava* in *Zarje* so zahtevali nove volitve in so pripeljali vse, kar »se je dalo dobiti dijaštva (študentov op. av.) v različnih kavarnah in gostilnah: stare že davno absolvirane gospode doktorje, uradnike, osivele študente, ki jim je dijaško življenje deveta briga«. Člani novoustanovljenega *Tabora* so zahtevali, da imajo glasovalno pravico le tisti, ki so plačali članarino za leto 1906 in da je navzočnost že davno službujočih akademikov in srednješolcev nedopustna. Ob splošnem vpitju *Zarjanov* in *Triglavanov* je Štibler moral ponovno prekiniti zborovanje. Tako se je ta burka nadaljevala do 12. marca, ko so se sestali člani akademskih podružnic DCM že na drugem izrednem občnem zboru. *Zarjani* in *Triglavani* so zborovanje bojkotirali in je tako upravni odbor podružnice za leto 1906 bil sestavljen samo od predstavnikov narodno-radikalnega dijaštva.

Zgodba je za nas zanimiva tudi zato, ker pokaže začetke razkola v vrstah *Družbe sv. Cirila in Metoda* in ki je nekaj let pozneje dosegla vrh z »afero Prekoršek«,³¹ v kateri nastopata kot glavna akterja Štibler in Ivan Prekoršek, še en Fludernikov in Štiblerjev gimnazijski sošolec.

Štibler nadaljuje svoj zapis o sošolcu, kjer domneva, da sta poroka z Nemko in študij v Innsbrucku usodno vplivala na njegovo poznejšo narodnostno usmeritev. Ignac Fludernik je očitno šel po študiju v Pragi v Innsbruck. Viri omenjajo, da je tam doktoriral iz germanistike.³²

»Slovenski študentje so takrat največ študirali na Dunaju in v Gradcu, a začeli so odhajati tudi že v Prago. Pri Fluderniku je bila izjema. Ni mi znano, kako je do tega prišlo, toda dejstvo je, da je odšel na visoko šolo v Innsbruck na Tirolskem. Gotovo je bil tam na vsej šoli edini Slovenec. Od tam pa v Bosno. Tudi oženil se je z Nemko. V Bosni ni bil več Ognjeslav, tudi narodna zavest je popolnoma ugasnila. V družbo Srbov in Hrvatov ni zahajal. Po letu 1918 so nam Srbi in Hrvatje pripovedovali, da je bil Fludernik vnet član »Herrenklub-a«, to je vodilne nemške organizacije v Sarajevu in sploh v Bosni. Ta »Herrenklub« je imel namreč podobno vlogo, kot jo je v Ljubljani imela Kazina na današnjem Trgu revolucije.«

O Fludernikovem udejstvovanju v sarajevskem *Herrenklubu* nismo našli nobenih zapisov, bolj pomenljivo pa je, da prav tako nismo našli zapisov o njegovem udejstvovanju v *Slovenskem klubu*. Oboje pa v resnici ne pomeni, da je res bilo tako, verjetno je le, da za zdaj ne obstaja obsežnejša študija, ki bi s pomočjo arhivskih podatkov osvetlila življenje in delo slovenskih profesorjev v Bosni in Hercegovini pred prvo in med obema svetovnima vojnoma. Ostal pa jim je v spominu kot ustanovitelj društva lovcev in ribičev, izdaljal njihovo glasilo in pisal prispevke. Leta 1930 so ga zato imenovali za častnega člana Ribiškega društva Bosne in Hercegovine.³³

²⁹ *Omladina*, 1906/07, str. 12.

³⁰ Isto, str. 12.

³¹ Goropevšek, Ivan Prekoršek. *Studia Historica Slovenica*, št. 1-2, 2004.

³² Četrta stran trikotnika: *Slovenci v Bosni*, 2008, str. 64.

³³ Isto, str. 64.

Štibler nato zapiše še nadaljnjo Fludernikovo usodo, ki še enkrat potrjuje njegovo poznejšo narodnostno usmerjenost ob izbruhu druge svetovne vojne:

»S tako preteklostjo Fludernik ni mogel ostati v Bosni. Zato ga po prvi svetovni vojni najdemo v Mariboru. Ko smo leta 1923 obhajali v Mariboru dvajsetletnico mature, njega ni bilo. Pač pa se je deset let pozneje udeležil tridesetletnice. Takrat sem ga po maturi prvič zopet videl in tudi zadnjič. Kajti na 35. letnici, ki smo jo obhajali v Preboldu, v Savinjski dolini ga ni bilo. Po drugi svetovni vojni ob 45. in 50. obletnici tudi ne. Saj ni mogel več priti. Kajti ob drugi svetovni vojni se je Ignacij zopet prelevil. Ob vdoru hitlerijancev v Maribor je spoznal, da mu mesto vendarle ni pri Jugoslovanih. In spet se je vstel, s Hitlerjem vred. Leta 1945 je moral za vedno izginiti iz Jugoslavije. Ali še živi? Ne vem in mi je vseeno. Povem le to, da so taki ljudje bili med Slovenci v tisti dobi silno redki.«

Štibler se natančno spominja sošolcev, ki so prihajali na obletnice mature. Fludernika ni bilo ob 10-letnici leta 1923, ker je še poučeval v Bosni in Hercegovini. Deset let po tem pa je res lahko prišel, saj so ga premestili leta 1927 v Maribor na državno realno gimnazijo. Leta 1933/1934 ter 1939/1940 se omenja na tej gimnaziji kot »knjižničar«, in sicer kot »varuh nemške dijaške knjižnice«. ³⁴ Kakšna je bila poznejša Fludernikova usoda, ne vemo, verjetno je Štibler imel prav, ko omenja, da je moral zapustiti Jugoslavijo. Ko Štibler zapisuje leta 1956, da ne ve, kje in ali sploh živi, lahko domnevamo z veliko verjetnostjo, da se je Fludernik naselil v Innsbrucku, kjer je pred leti doktoriral iz germanistike in se takrat domnevno tudi poročil z domačinko. In res, po drugi svetovni vojni je znova zapisan z nemško različico imena kot Ignaz, kot je to bil v začetku stoletja v nemški gimnaziji v Mariboru ter poučuje na višji šoli v Innsbrucku. V času, ko je Štibler zapisoval te besede o njem, je še vedno živel tam. Umrli je za slednjim v globoki starosti v 89. letu, in sicer leta 1973. ³⁵

Josip Breznik

(Kamnik, 11. 3. 1888–Ljubljana, 24. 10.1975)

Josipa Breznika in Miloša Štiblerja je vezala pripadnost isti politični opciji. Že v študentskih letih sta bila člana društva narodno-radikalnega dijaštva, le da je Breznik bil na Kranjskem, Štibler pa na Štajerskem. Spoznala sta se verjetno 2. avgusta 1906 na glavni skupščini društva v Logatcu, ki se jo je udeležil z referatom tudi Miloš Štibler, tedaj predsednik društva slovenskih narodno-radikalnih dijakov (študentov) *Tabor* v Gradcu.

10. avgusta 1957 je Štibler zapisal v svojem dnevniku:

³⁴ Hartman, Knjižnica mariborske realke, *Časopis za zgodovino*, 1985, št. 2, str. 156.

³⁵ *Amtsblatt Innsbruck*, avg./sept. 1973, št. 8/9, str. 6. V rubriki umrlih piše, da je umrl dr. phil. Ignaz Fludernik, učitelj na višji oblikovni šoli (Lehrer an allgemeine bildenden höhern Schulen), stanujoč na Müllerstraße 45.

»Včeraj sem po dolgem odlašanju vendarle odšel na obisk profesorju J. Brezniku. Poznam ga iz študentskih let. Bil je vključen v narodno radikalno mladino. Pozneje bil predsednik protiklerikalne tiskovne zadrage, ki je organizirala tudi Vodnikovo družbo. Bil je zvest in marljiv sodelavec dr. Žerjava. Sedaj je v pokoju v lepi vili na Vrtači v Ljubljani. Ima prelepo stanovanje in vrt.«

Slika 2: Josip Breznik ob vpisu na dunajsko univerzo leta 1903. (ARS, Arhiv družine Breznik) Iz knjige: Škoro Babič, Aida in Košir, Matevž: Spomini Josipa Breznika od konca 19. st. do druge svetovne vojne. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2014.

Leto 1906 je bilo na Štajerskem zelo živahno. 30. septembra so ustanovili Narodno stranko za Štajersko (NSS), katere predsednik je postal dr. Vekoslav Kukovec. Miloš Štibler se je stranki priključil 1908, ko se je vrnil iz Gradca in zaposlil kot zadružni uradnik v Celju. NSS je bila somišljenica kranjske Narodno-napredne stranke (NNS), ki jo je vodil Ivan Tavčar. Breznik se je slednji priključil 2. februarja 1909 skupaj z narodno-radikalnim dijaštvom na čelu z Gregorjem Žerjavom in Albertom Kramerjem.

Posebno skrb so narodno-radikalni študentje namenjali vprašanju ustanovitve slovenske univerze. Že leta 1898 je kranjski Deželni zbor sprejel resolucijo za ustanovitev univerze v Ljubljani, a se dolga leta na tem področju ni zgodilo nič. Narodno-radikalni študentje so sicer ves čas delali v tej smeri, na velikem tržaškem

shodu leta 1905 so sprejeli resolucijo, vendar je to tudi bilo vse. Dve leti pozneje so namenili temu vprašanju posebno skrb.³⁶ Tako se je 27. maja 1907 sestal izvršni odbor (eksekutiva) narodno-radikalnega dijaštva³⁷ v Ljubljani, kjer so sklenili, da se pred začetkom prve seje novoizvoljenega državnega zbora na Dunaju pripravijo in organizirajo manifestacijska zborovanja za slovensko univerzo v vseh univerzitetnih mestih monarhije.³⁸ Že 24. junija je bil shod slovenskih visokošolcev v Gradcu, kjer je med drugimi imel govor Miloš Štibler. Tri dni pozneje je bil shod v podporo ustanovitvi slovenske univerze v Ljubljani. V dogodku, ki je dobil epilog 12 let pozneje, sta med drugimi nastopila Gregor Žerjav, *spiritus agens* narodno-radikalnega dijaštva, in Miloš Štibler.³⁹

Leta 1906 je prišlo do prvih nesoglasij med slovenskimi študenti akademskih podružnic narodnoobrambne organizacije *Družbe sv. Cirila in Metoda*, in sicer zaradi svetovnonazorske usmeritve. Tega leta je Miloš Štibler postal predsednik graškega *Tabora* in v ta čas sežejo začetki razdora v tedaj še v slogaškem duhu vodeni organizaciji. Ta nesoglasja so se nadaljevala tudi potem, denimo leta 1909, saj mlajši (nekdanji narodno-radikalni študentje) niso mogli razumeti nekaterih Tavčarjevih dejanj.⁴⁰

Leta 1910 je prišlo do dogodka, v katerem je znova odigral glavno vlogo vseprisotni Miloš Štibler. Breznik natančno opisuje ta dogodek, ki je v zgodovini ostal zabeležen kot razkol med »starini« in »mladini«. Takrat naj bi Tavčar izsilil svojo izvolitev v glavni odbor *Družbe sv. Cirila in Metoda* (DCM), predlog za izvolitev pa je podal dr. Kokalj. To je razburilo Štajerce in Miloš Štibler je napisal v Narodnem dnevniku, da se »izven Kranjski Slovenci« ne bodo dali terorizirati takšnim ljudem, kot sta dr. Tavčar in dr. Kokalj, ter da se v Ciril Metodovi družbi ne bo »kokaljilo«. Podpisal se je kot »mladin«. Ko mu je dr. Tavčar odgovoril v Slovenskem narodu, da se tudi v DCM ne bo »žerjavilo«, se je podpisal kot »starin«. Od tedaj naprej so bili mladini in starini.⁴¹

In vendar so se vsi akterji, mladini in starini, v večini znašli 1918 v eni sami stranki, ko so se združile kranjska Narodno-napredna stranka, Narodna stranka za Štajersko in primorska Narodno napredna stranka v Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS). Breznik je bil med njenimi ustanovitelji in med leti 1919 in 1923 celo njen podpredsednik.

V marcu 1919 je slovenski Narodni svet imenoval predstavnike v začasno Narodno predstavništvo (začasno skupščino) v Beogradu. Med njimi tudi Breznika in Štiblerja. Slednji je bil namestnik Vekoslava Kukovca, Breznik pa kot tajnik

³⁶ Škoro Babić, Košir, *Spomini Josipa Breznika*, str. 59.

³⁷ V izvršnem odboru narodno-radikalnega dijaštva sta poleg Breznika, Kramerja, Jošta in Zalarja bila še dva Štiblerjeva prijatelja in gimnazijska sošolca: Ivan Prekoršek, kot predstavnik *Tabora*, akademskega društva narodno-radikalnega dijaštva oz. študentov v Gradcu, in Franc Mravljak, kot predstavnik *Slovenije*, akademskega društva narodno-radikalnega dijaštva na Dunaju. Isto, str. 112.

³⁸ Isto, str. 128.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto, str. 94–95.

⁴¹ Isto, str. 96.

JDS.⁴² Samo nekaj mesecev pozneje, 16. julija 1919, je Narodno predstavništvo sprejelo zakon o ustanovitvi univerze v Ljubljani. Verjamemo, da sta Breznik in Štibler dobila tudi osebno zadoščenje ob izglasovanju zakona, saj sta bila, kot vneta zagovornika njene ustanovitve in govornika na shodih v njeno podporo, med tistimi, ki sta se za stvar osebno angažirala že v času narodno-radikalnega dijaštva.

Delovanje začasnega Narodnega predstavništva, kjer sta bila med 32-imi Slovenci (samo začasno) tudi Breznik in Štibler, je razpusil regent Aleksander 28. novembra 1920, na dan volitev v prvo ustavodajno skupščino Kraljevine SHS. Štibler je še med Beogradom in Dunajem, kjer je bil od junija 1918 v zvezi zadržnikov.⁴³ Zdi se, da je na več delovnih mestih hkrati, saj *Nova doba* poroča, da je marca 2019 »naš rojak Miloš Štibler, znani zadržni strokovnjak, imenovan za šefa za organizacijo in pospeševanje kmetijskih zadrug pri poljedelskem ministrstvu v Beogradu«.⁴⁴ Takrat še ni bila ustanovljena Slovenska kmetijska stranka (SKS) in Ivan Pucelj se je še brezuspešno zavzemal za pravice kmetov v meščanski Narodno-napredni stranki oz. zdaj že JDS. Ko pa se je ustanovila SKS, se ji je priključil in kmalu postal tudi minister za kmetijstvo, Štibler pa je zasedel mesto vodje njegovega kabineta. V Beogradu je ostal do konca druge svetovne vojne.

V Ljubljano se je vrnil decembra 1945 na povabilo zadržne zveze Slovenije oz. *Iniciativnega odbora za zadržništvo* (IZOS). Po vrnitvi je obnovil stike s starimi somišljeniki in prijatelji, tudi z Josipom Breznikom, ki ga je obiskal 10. avgusta 1957:

»Včeraj sem po dolgem odlašanju vendarle odšel na obisk profesorju J. Brezniku. Bavi se s pisanjem. Iz včerajšnjega razgovora vidim, da je napisal zgodovino tiskovne zadruge. Za ljudi, ki se bavijo z našo kulturno zgodovino, bo to vsekakor dobro gradivo, kajti kar je napisal Breznik, je gotovo zgodovinsko popolnoma točno. Že leta piše tudi življenjepis dr. Žerjava. Včeraj mi je pokazal rokopis, ki ga je že precej. Ker sem letos mnogo čital zgodovino ob prvi svetovni vojni, sem si delal beležke tudi o Žerjavu. S temi beležkami sem šel včeraj k Brezniku in mu vse raztolmačil. Videl sem, da ima že skoraj vse. Novo mu je bilo, da je imel Žerjav tudi zveze z dr. Jovanom Škerličem, beograjskim vseučiliščnim profesorjem in politikom. A nekaj me je začudilo: ko sem mu govoril o majniški deklaraciji, sem mu omenil Ogrisovo knjigo *Borba za jugoslovansko narodno državo*,⁴⁵ ki jo je izdala Tiskovna zadruga in Kersnika, ki je bil predsednik Tiskovne zadruge, knjiga mu ni bila znana! Breznika vprašam, kdaj bo dal Žerjavov življenjepis v tisk. Pravi, da nikoli. Povedal mi je, da je bil zaradi tega rokopisa klican na notranjo upravo, kjer so ga zasliševali tri ure, kaj piše, zakaj piše itd. V tej zvezi je baje bil v Celju zaslišan tudi Prekoršek Ivan. Stvar mi ni razumljiva. Prvič, ne more iti mimo Žerjava nobeden resen slovenski zgodovinar. In drugič, treba je popraviti tudi veliko stvari, kakor laž o Koroščevih zaslugah za našo narodno osvoboditev ob prvi svetovni vojni. Prav v tole zadnje vprašanje bo Žerjavov življenjepis prinesel mnogo svetlosti.«

⁴² Političen pregled. *Jugoslavija*, 26. februar 1919, str. 3. Breznik sicer ni šel v Beograd, kar je razložil v svojih spominih, in sicer, ker je nekdo moral ostati v Ljubljani in skrbeti za strankino organizacijo in pripravo shodov, str. 189.

⁴³ V maju 2019, ko naj bi bil v Beogradu, poroča za *Novo dobo* v dveh nadaljevanjih »Kako je v Nemški Avstriji?« *Nova doba*, 1. in 3. maj 1919, str. 1.

⁴⁴ *Nova doba*, 28, 27. marec 1919, str. 8.

⁴⁵ Ogris, *Borba za jugoslovansko državo*, 1921.

Naslednje leto sta se srečala v mestu. Breznik je pisal svoje spomine, Štibler pa dnevniške zapise, ki niso nikoli postali kaj več kot to. Ves čas je bil zaseden z delom v različnih organih, v nadzornem svetu bežigrskega zdravstvenega doma in gasilskega društva, v zvezi upokojencev, pri stanovanjskih zadrugah itd. Njegove poskuse pisanja spominov omenja vedno znova, a hkrati dodaja, da je med vojno izgubil vso dokumentacijo in zapise in da je gotovo več delal in naredil, kot to piše v Slovenskem biografskem leksikonu. Omenja, da je zaradi tega Šlebingerju⁴⁶ posredoval nepopoln seznam svojega delovanja.

»Na svojih poteh sem imel srečo, kajti videl sem znance. Prof. Breznik, ki pripravlja Žerjavov življenjepis, me je dolgo zadržal kar na ulici. Največ sva govorila o Žerjavu in dr. Korošcu. Ugotovila sva, da je Korošca v jugoslovanskem vprašanju vodil dr. Krek Janez, a po njegovi smrti dr. Žerjav. In je Korošec pod Žerjavovim vodstvom bil bolj slovenski in jugoslovanski, kakor pod Krekovim vodstvom. To je razumljivo, kajti Krek kot katoliški duhovnik je bil v prvi vrsti vaticanec in šele potem Slovenec in Jugoslovan. Kdaj bo zgodovinarstvo vse to točno ugotovilo? Sedaj je čas, kajti če pozneje zopet pridejo katoliški popje do neke veljave, bo ta del naše zgodovine zopet zajela neresnica. (7. 8. 1958)«

Josip Wester

(Dolenje Radulje, 11. 10. 1874–Ljubljana, 6. 12. 1960)

Miloš Štibler je ogromno bral. O tem nam pričujejo njegovi dnevniški zapisi, kjer redno beleži, kaj je prebral. Vedno zapiše svoje mnenje, včasih piše na desetine strani o vsebini prebranega in to komentira. Seveda ga najbolj navdušujejo zgodovinske knjige, pa tudi druga tematika mu je blizu, zlasti če pozna avtorja knjige. Takrat zapiše o njem še kaj zanimivega. Tako je tudi z dnevniškim zapisom z dne 6. novembra 1956, kjer piše o Josipu Westru, danes malo znanemu šolniku, ki je bil tudi navdušeni planinec, zato je prav, da se s tem Štiblerjevim znancem na kratko seznanimo.

Josip Wester je po ljubljanski klasični gimnaziji študiral slavistiko in klasično filologijo v Gradcu in se na dveletnem tečaju usposobil za učitelja telovadbe na srednji šoli. Služboval je na Ptuj, v Novem mestu in Ljubljani, kjer je dočakal prvo svetovno vojno. Kot avstro-ogrskega vojak bil v Dalmaciji, Trebinju in Albaniji. Po vojni je bil ravnatelj gimnazije v Novem mestu, nato šolski nadzornik (inšpektor) v Ljubljani, kjer so ga iz »proračunskih« razlogov upokojili leta 1926, po samo 28 letih službe, če seveda upoštevamo še tri leta na fronti. »Strokovnjak v splošnih in posebnih prosvetnih vprašanjih, vzoren ravnatelj in razsoden nadzornik, vedno in povsod mož reda, klasične natančnosti in zanesljivosti, zvestobe in nepretrgane delavnosti,« kot o njem zapišejo v SBL,⁴⁷ je že med službovanjem napisal več kot 20 člankov in brošur o šolstvu. Njegov razpon zapisov v šolstvu obsega različne teme od prenove čitank za 1., 2., 3. in 4. letnik srednjih šol preko novega učnega načrta za telovadbo do brošure Rdeči križ iz leta 1930, kjer je razložil osnove te

⁴⁶ Janko Šlebinger (1876–1951), slovenski jezikoslovec in bibliograf.

⁴⁷ Orel, Josip Wester. *Slovenski biografski leksikon*.

humanitarne organizacije. Vendar Wester piše in objavlja v Slovenskem narodu in Ljubljanskem zvonu predvsem ocene o leposlovnih delih in Drami SNG.

Družil se je Antonom Aškercem in napisal o njem več sestavkov ter hranil obsežno Aškerčevo korespondenco in Sketovo zapuščino, ki sta sedaj v rokopisnem oddelku NUK-a. Wester je napisal nekaj zgodovinskih člankov z različno tematiko in napisal več nekrologov. Novomeške spomine o svojem službovanju v Novem mestu je napisal za *Kroniko*, časopis za slovensko krajevno zgodovino.

Westrov največji publicistični opus pa je povezan z njegovim veseljem do telovadbe in hoje v gore, kar je prišlo do izraza po upokojitvi. Slovenske in nekaj tujih gora je prehodil po dolgem in počez in je o tem napisal veliko število člankov za Planinski vestnik. Prav tako je napisal nekaj prispevkov za slovensko planinsko zgodovino.⁴⁸ Tudi Miloš Štibler zapiše nekaj besed o tem, ko bere njegovo knjigo *Iz domovine in tujine*.

Slika 3: Josip Wester. Vir: Slovenski biografski leksikon

⁴⁸ V Cobissu je mogoče naštetih okoli 59 njegovih člankov in knjig, kar gotovo ni dokončno število.

»Prelistal sem zanimivo knjigo pod naslovom *Iz domovine in tujine*. Izšla je leta 1944, torej med nemško okupacijo Ljubljane. Josip Wester je zbral svoje članke, ki jih je skozi desetletja objavljali in to večji del v *Planinskem vestniku*. Wester je bil čudovit »gorohodec«. Rad je pešačil, nekoč jo je peš mahnil z vrha Triglava do Ljubljane in to ne morebiti po dolinah, marveč čez Blegoš in ostale najvišje vrhove med Triglavom in Ljubljano. Obiskal je prav vse slovenske planinske vrhove in o vseh je pisal. Zamerim mu le, da nima nobenega sestavka o mojem dragem zelenem Pohorju. Opisal je celo Šišenski vrh pri Ljubljani, a za tako prijetno Pohorje ni našel časa! Obiskal in opisal je tudi razne planine na Hrvaškem, v Bosni, Črni gori, Avstriji in Nemčiji. V Albaniji je služil med prvo svetovno vojno kot častnik. O vsem piše v omenjeni knjigi.«

Ko je Štibler v nadaljevanju pisal o Westrovi ljubezni do kovanja novih tvorjenih besed, kaže omeniti, da je bil Wester leta 1936 predlagatelj poimenovanja novega ljubljanskega pokopališča v Žale ter *Navje* za spominski park in pokopališče zaslužnih Slovencev s področja znanosti in umetnosti. Na *Navju* (do takrat staro ljubljansko pokopališče sv. Krištofa), ki sta ga leta 1936 uredila arhitekta Jože Plečnik in Ivo Spinčič, leži tudi Westrov prijatelj Anton Aškerc. Štibler piše dalje:

»Piše zelo zanimivo. Z leti mu je tudi jezik postal nekaj posebnega, svojevrstno izviren. Rad ustvarja nove besede. Na strani 316 svoje knjige je objavil »Seznam nekaterih tvorjenih besed«. Blizu trideset jih je v tem seznamu, v sami knjigi jih je mnogo več. Tako mu je *bajkar* ali *bajkopisec*, kdor pripoveduje ali piše bajke. Vlak mu brzi, *pribrzy*, *odbrzy*. Planinec, gornik, torej kdor po gorah hodi, je za Westra *gorohodec*, *gorovnik*. Zelo mu je všeč beseda hodec v sestavljenkah: *gorohodec*, *prvohodec*, *samohodec*. *Istoletnik* je istega leta rojen. *Korakar* je kdor hodi pred družbo in uravnava hojo. *Mnogovidec*, *planinarist*, *vsebrižen* (ki se za vse briga), *vsečinitelj* (kdor vse stori). Stanko Bunc v Slovarju tujk to prevaja kot glavni delavec, glavna oseba, desna roka komu, duša česa, za vse pripraven človek. *Strojka* je puška strojnica itd.«

Miloš Štibler in Josip Wester sta bila 1956 zelo dejavna pri večno aktualnem vprašanju, ki je 60 oz. 50 let po njuni smrti še vedno pereče družbeno vprašanje, in sicer pri ustanavljanju domov za upokojence. Sodelovala sta v *Iniciativnem odboru za domove upokojencev* v Sloveniji, še posebej sta se zavzemala za ljubljansko območje, kjer sta živela in sodelovala tudi v okrajnem odboru *Društva upokojencev Ljubljana*. Kljub temu da je bilo leta 1956 v Ljubljani po Štiblerjevi oceni petnajst tisoč upokojencev, zapiše en mesec pred zapisom o Westru (10. oktober 1956), da vprašanje o domovih v Ljubljani vendarle napreduje in da bo prvi dom⁴⁹ načrtovan za 120 upokojencev, kjer bodo živeli sami ali s svojimi zakonskimi partnerji. V domu naj bi bila tudi kuhinja, kamor bi lahko hodili tudi tisti upokojenci, ki še niso v domu. Kljub temu ni čisto zadovoljen, ker v načrtu niso upoštevali njihovega predloga, da bi v domu morali biti tudi prostori za družabne potrebe, za čitalnico

⁴⁹ V času, ko piše Štibler o prvem domu za upokojence v Ljubljani, je od 1953 že deloval dom na Bokalcu, in to še v prvotni obliki. Štibler je šel leta 1965 v ta dom in tam umrl 1969, torej ni doživel ne sprejetja programa ljubljanskih občin za izgradnjo domov za starejše v sedemdesetih letih, ne mnogo poznejše dvakratne prenove Bokalc, ki naj bi starostnikom omogočile bolj dostojno preživljanje zadnjih let življenja.

in za prireditve. »Tudi upokojenci si želimo kulturnega, političnega in družabnega življenja,« pravi in dodaja, da je en sam dom za Ljubljano premalo, a vendarle bodo podprli gradnjo, ker meni, da bodo pri naslednjih domovih morda lažje prodrli z njihovimi načrti.

Morda je Štiblerja spodbudilo k branju Westerjeve knjige ravno dejstvo, da bolje spozna svojega novega znanca in sodelavca pri vprašanju gradnje domov za upokojence v Ljubljani.

»Wester je star menda 82 let.⁵⁰ Pred dvema letoma je zadnjič bil na Triglavu. Tudi to pot je opisal v Planinskem vestniku. Za njega sem nekoč slišal, da se še nikdar v življenju ni nasmegal. Bil sem večkrat v njegovi družbi in sem opazil njegovo izredno resnost. Sedaj sva skupaj v Iniciativnem odboru za domove upokojencev v Sloveniji. Ko ga zopet vidim, mu bom rekel »Agur«. To je baskovski pozdrav, a Wester v svoji knjigi predlaga, naj bi se uvedel kot mednarodni planinski pozdrav.«

Leopold Benko

(Križe pod Čemšeniško goro, 20. 10. 1887–Ljubljana, 1. 8. 1965)

Miloš Štibler je po drugi svetovni vojni, ko je prišel v Ljubljano, najprej poiskal nekdanje znanke in sodelavce iz združenega delovanja. Med njimi sta bila Emil (Milan) Klebl in Leopold Benko. Benko, doktor filozofije, je preživel svojo delavno dobo kot višji svetnik na Direkciji državnih železnic v Ljubljani in vodja finančnega poslovanja njenega gradbenega oddelka, dolga leta pa je bil tudi urednik glasila nabavljalne zadruga uslužbencev državnih železnic v Ljubljani *Zadrugar*, v katerega so poleg prispevkov o združništvu našla pot tudi literarna besedila.

Štibler opisuje 21. oktobra 1956, da sta s Kleblom⁵¹ šla poiskat Benka, ki je honorarno delal kot upokojenec in bil vnet gorski pohodnik v planinskem društvu. Železničarska nabavljalna zadruga v Ljubljani je bila ena od najmočnejših zadrug v državi med dvema svetovnima vojnoma in je uspešno poslovala, bila dobro organizirana in je oskrbovala svoje članstvo z vsemi potrebščinami po nizkih cenah. Organizacijo Zveza nabavljalnih zadrug državnih uslužbencev je vpeljala nova država Kraljevina SHS zato, da bi s svojim delovanjem dosegla regulacijo cen in omogočila državnim uslužbencem cenejši dostop do življenjskih potrebščin. Ta ukrep je bil nekakšen korektiv, s katerim bi omilili slabšo kupno moč državnih uslužbencev zaradi nizkih plač. Miloš Štibler je bil še v habsburški monarhiji združni revizor v Celju in takoj po vojni še na Dunaju. V Beogradu je takoj začel aktivno delovati v novoustanovljeni organizaciji. Skupaj s Kleblom sta nastopila na kongresu nabavljalnih zadrug državnih uslužbencev leta 1937 v Ljubljani: Štibler je imel kot predsednik Zveze nabavljalnih zadrug državnih uslužbencev Jugoslavije pozdravni nagovor, Klebl pa je navdušil domače in mednarodno občinstvo s svojim govornim nastopom.⁵²

⁵⁰ Ko to piše, je bil Štibler star 74 let.

⁵¹ Emil Klebl je bil dejaven združnik, leta 1939 je bil izvoljen v odbor za »pobijanje draginje in brezvestne špekulacije«, *Slovenec*, 22. november 1939, str. 7.

⁵² Samopomoč drž. uslužbencev, *Jutro*, 1. julij 1937, str. 5.

»Včeraj sem že zgodaj odšel v mesto po samih drobnih opravkih. Nato sem iskal Emila Klebla v železniški prosvetni organizaciji »Tine Rožanc«. Dogovorila sva se, da se tam najdeva in skupaj odideva v Slovensko planinsko društvo, kjer je honorarno zaposlen dr. Leopold Benko. Včeraj je obhajal sedemdeseti rojstni dan, pa sva mu hotela čestitati: Klebl kot nekdanji predsednik »Nabavljalne zadruge državnih železničarjev« v Ljubljani in jaz kot nekdanji predsednik »Zveze nabavljalnih zadrug državnih uslužbencev« v Jugoslaviji. Dr. Benko je bil urednik »Zadregarja«, mesečnega glasila železničarske nabavljalne zadruge v Ljubljani.«

Leopold Benko, predvojni zadružnik, je začel študirati filozofijo pod vplivom prijatelja Franca Vebra, jo dokončal in doktoriral 1928 v 41. letu z disertacijo *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*.⁵³ Kot filozof je teoretične trditve, ki jih je zagovarjal v disertaciji, tudi sam živel,⁵⁴ zato je prav, da se vsaj na kratko seznanimo s filozofskim delom človeka, ki je »ljubil modrost ne zaradi nje same, temveč zato, da bi z njo izboljševal človeštvo in kulturo.«⁵⁵ Ko Ošljaj

Slika 4: Dr. Leopold Benko. Iz družinskega albuma družin Perovšek in Benko.

⁵³ Ošljaj, Leopold Benko, 2016, str. 141–158.

⁵⁴ Isto, str. 142, iz Vebrove zaključne ocene.

⁵⁵ Isto.

zaključuje svoj prispevek o Benku na konferenci o pozabljeni generaciji filozofov in pove, da je izvirno zastopal pristni humanizem, ki je zasnovan na človeku in enakopravnosti vseh ljudi, ne glede na njihove siceršnje dispozicije vrednotenja. Benko utemeljuje brezpogojnost etične odgovornosti do vseh oseb, ne da bi se skliceval na metafiziko ali religijske predpostavke, do katerih je distanciran in zato ideološko nevtralen, »a hkrati odprt v različne smeri pre in transhumanega«. Obenem je realen opazovalec časa, v katerem živi, in je kritičen do vrednot, ki so prežemale družbo med dvema svetovnima vojnama. Obsoja kapitalizem in njegovo izrabljanje človeka kot sredstva za doseg nižjih vrednot, podrejanje interesov večine interesom posameznikov, podrejanje etičnih vrednot gospodarskim vrednotam itd.

Kdo ve, če ni Štibler v spodnjem opisu, sicer nerodno in naivno, a vendar podzavestno zadel bistvo prijateljeve teorije idealne in odgovorne družbe, ki naj bi jo pri delu in v življenju tudi udejanjal, ne da bi kdaj prebral njegovo doktorsko disertacijo:

»Dr. Leopold Benko je po končani gimnaziji odšel v bogoslovje v Mariboru. Tam sta bila on in dr. France Veber, ki živi danes kot upokojen vseučilišni profesor v Ljubljani. V bogoslovju sta se zanimala za širši krog slovstva, kot je to želelo vodstvo bogoslovnih zavodov. Tako sta sčasoma začela dvomiti v nauke, ki jih je bogoslužje nudilo kot nepobitne resnice. Konec je bil ta, da sta nekega dne kot poštenjaka bogoslovje kratkomalo zapustila. Benko je odšel v službo k železnici, a Veber se je vpisal na vseučilišče v Gradcu. Študiral je čisto filozofijo (profesor Meinong) in je po prvi svetovni vojni postal profesor filozofije na novoustanovljeni univerzi v Ljubljani. In zgodilo se je, da se je vpisal pri Vebru železniški uradnik Leopold Benko. Študiral je in končno postal dr. Benko, in sicer doktor čiste filozofije.

Doktor filozofije Benko vseeno železniške službe ni zapustil. Ko sem se v poznejših letih pri združenem delu z njim seznanil in zvedel, da je doktor čiste filozofije, sem se čudil, kako more službovati pri železnici. Bil je takrat v direkciji državnih železnic v Ljubljani. Čista filozofija in železnica? Ta zveza mi ni šla v glavo. In nekega dne sem ga naravnost vprašal, kakšno delo opravlja pri železnici kot čisti filozof. In to še v direkciji, v ravnateljstvu! Pove mi, da je zaposlen v personalnem (kadrovskem) referatu. No, zdaj sem vedel, da je to dobra stvar. Pravniki si sicer domišljajo, da je personalni – kadrovske referat v podjetjih izključno njihova domena, samo njim pripadajoče delovno področje. Motijo se. Čisti filozof bo to delo opravljal mnogo bolj človeško in pravično, kakor pravniki. Seveda se mora tudi filozof poglobiti v razne predpise, v kolikor so v zvezi s personalnimi vprašanji. Njegova filozofska razgledanost ga postavlja visoko, posebno nad tiste pravnike, ki pravniški posel opravljajo čisto rokodelsko. A teh je med pravniki žalibog največ, morebiti celo devet in devetdeset odstotkov.«

Leopold Benko, ki ga ne omenja niti novi Slovenski biografski leksikon, je imel štiri otroke: Ljudomilo, uradnico, Dušana, novinarja,⁵⁶ Vlada, profesorja na visoki šoli za sociologijo, politične vede in novinarstvo (sedaj FDV),⁵⁷ ter hčerko Alenko, por. Perovšek, prvoborko in aktivistko OF.

⁵⁶ Žerdin, *Benko, Dušan (1919–2016)*, Novi Slovenski biografski leksikon, 2017, str. 279.

⁵⁷ Udovič, Bučar, *Benko, Vladimir (1917–2011)*, Novi Slovenski biografski leksikon, 2017, str. 284.

Zvečer 5. septembra 1963 se je oglašil Benko pri Štiblerju, ker je želel njegov sin Dušan⁵⁸ z nekim profesorjem z visoke politične šole (morda prav brat Vladimir) odkupiti njegove spomine. Štibler v svojih zapisih vedno omenja, kako jih želi napisati, kako jih bo napisal, kako išče gradivo, toda pri tem je tudi ostal. Njegovih spominov nismo našli, razen dveh krajših sestavkov o Žerjavu in Korošču, kjer se zlasti pri slednjem vidi, da je zbiral biografske podatke, vendar dlje od tega ni prišel. Toda v spodnjem zapisu omenja Štibler spomine tako, da dobimo vtis, kot da je tega že precej narejeno. V njegovi zapuščini nismo našli ničesar, razen omenjenih krajših sestavkov.

»V trenutku, ko sem pospravljaj beležke, je prišel zelo redek, a tudi zelo cenjen obisk: dr. Leopold Benko, ki je dolga leta urejeval »Zadrugarja«, glasilo nabavljalne zadruga uslužbenecv državnih železnic v Ljubljani.

»Ravno prav pridem,« pravi in pokaže na moje beležke. »Zaradi tega sem prišel«. Mislil je namreč, da pišem svoje spomine. Nekateri prijatelji vedo za spomine, skoraj nihče pa ne ve za moje dnevne beležke. Tega ne vesta niti moj zet in hčerka, ki sta že odnesla štiri letnike mojih dnevnih beležk. Gotovo tudi mislita, da so to moji spomini. Polde Benko, tako smo ga zmerom klicali, je takoj planil »in medias res«. »Prišel sem zaradi tvojih spominov. Moj sin Dušan in neki profesor z visoke politične šole v Ljubljani prideta k tebi, da se sporazumete za odkup tvojih spominov. Sedaj mi povej, kdaj lahko prideta«.

Jaz sem povedal, da je njegovo sporočilo zelo razveseljivo, toda o odkupu še ne more biti govora, ker delo še ni gotovo. »Kdaj bo?« me vpraša. »Ne vem, čutim pa voljo, dokončati čimprej. Če bom še mogel.«

Polde je sicer ostal dolgo pri meni, čeprav je bila že popolna noč. Saj stanuje prav blizu. Sporazumela sva se, da naj sporoči svojima mandatarjema, da o prodaji mojih spominov še ne moremo govoriti. Sam bom sporočil, ko pride ta trenutek.«

Glede na to, da sta Benko in Štibler postala skoraj neločljiva prijatelja, ki sta marsikatero večerno urico preživela ob kozarčku v kakšni mestni ali bežigradski gostilni, obstaja o njem več krajših zapisov in omemb. Štibler nikoli ne pozabi omeniti Benka kot doktorja čiste filozofije, saj se mu je to zdelo imenitno, zlasti zato, ker je bil do upokojitve uradnik na kadrovski službi pri slovenski železnici. France Veber, ki ga je spoznal preko Benka, mu je denimo samo profesor ali filozof.

Junija 1957 sta se Štibler in Benko srečala v gostilni za Bežigradom in se zadržala na klepetu. Čeprav je Štibler zelo cenil Janeza Evangelista Kreka, saj sta se poznala še iz časov sodelovanja pri združništvu (enkrat celo zapiše, da še vedno hrani njegovo razglednico, ki mu jo je slednji pisal 1917), pa tu misli nekoliko drugače:

»Precej je bilo vsakodnevnih drobnih opravil. Poleg tega je bilo že dosti časa, da čitam časopise in pregledujem snovi za seje. Proti večeru pa sem jo mahnil v gostilno. Mislil sem le za kratek čas in na dva deci vina. Toda prišel je filozof, doktor čiste filozofije Leopold Benko. Zanimiv mi je bil čisto politični del razgovora. Benko pravi: »Če med

⁵⁸ Štibler v svojih beležkah večkrat omenja novinarko Marico Benko, roj. Širca, Leopoldovo snaho in ženo njegovega sina Dušana. Bila je tudi nečakinja še enega zvestega Štiblerjevega prijatelja, Milana Vovka, zato jo večkrat srečuje in se z njo pogovarja.

drugo svetovno vojno ne bi bilo Rožmanovega in Koroščevega duha, marveč bi še živela in vodila Jeglič in J. Evangelist Krek, tedaj bi se taka napaka, kakor jo je zakrivil škof Rožman, ne bila zgodila, kajti škof Jeglič in Krek sta bila prava Jugoslovana.« »Motiš se,« mu pravim, »kajti Jeglič in Krek bi bila vodila prav isto politiko, kakor jo je vodil Rožman, saj sta bila v isti službi, kakor Rožman, namreč v službi Vatikana.«

Štibler je preko prijatelja Leopolda Benka spoznal tudi filozofa Franca Vebra, ki ga prav tako večkrat omenja. Tudi on se jima je marsikdaj pridružil za gostilniškim omizjem, kjer se poleg zanimivih pogovorov, vsakdanjega kramljanja, kdaj pa kdaj ubadajo tudi z realnimi življenjskimi situacijami. Tako enkrat Štibler zapiše, da sta reševala problem okoli napačnega izračuna Vebrove pokojnine, saj je bil Štibler na tem področju zelo aktiven in od nekdaj dober matematik. Znal je na pamet množiti tudi trimestna števila. Večkrat omenja, da piše pisma poslancem v imenu svoje bežigradske upokojenske organizacije, med njimi tudi Benkovem zetu Francu Perovšku, če meni, da so izračuni pokojnin premajhni, da niso pravilno upoštevali odstotka povišice itd. Večkrat se mu pridružijo tudi druge upokojenske podružnice, npr. Moste, in zahtevajo povišico, ki jo tudi dobijo. V spodnjem kratkem zapisu z dne 28. oktobra 1956 pa se znanca pogovarjata o zasebni lastnini, kje Štibler prvič izve za Ivana Belca:

»Videl sem profesorja Vebra, filozofa. Govorila sva o gospodarstvu in preideva na vprašanje lastništva zemlje. Trdil sem, da je zasebna lastnina zemlje huda zmota, kajti zemlja je človeku za življenje prav tako nujno potrebna, kakor sonce in zrak. Dejal sem, da so se tudi pri Slovencih že zdavnaj čuli glasovi o tem, da bi zemlja morala postati skupna last vseh ljudi. Rekel sem, da je menda pri nas prvi v tem smislu pisal in govoril dr. Karol Slanc, ki je bil v Novem mestu odvetnik.⁵⁹ Veber me je popravil, češ da pomni še starejšega Slovenca, ki je oznanjeval isto misel: Belec Ivan.⁶⁰ Doma sem pogledal v Slovenski biografski leksikon in tam najdem na strani 30 podatke o njem. Že leta 1882 je pisal Belec, da je bilo protiprirodno vzeti zemlji »družinski značaj«. Belec ima mnogo spisov in je bil smatran kot najbolj nadarjen slovenski sociolog svoje dobe. Leksikon ga navaja kot predhodnika dr. Janeza Kreka.«

In kmalu zatem:

»Ko sem se okrog šeste ure zvečer vračal proti domu, se najdeva s prijateljem filozofom dr. Leopoldom Benkom. Lepo je bilo že, ko sva samo posedala v gostilni Stadion. Ob 7. uri zapustiva gostilno, toda v istem trenutku pride prijatelj Mile Klebl in naju odvede nazaj v gostilno. Razgovor je trajal do polnoči in je zlata vreden. Zakaj nimam več tistega daru spomina, da bi lahko vse zabeležil, kar smo v teku razgovora uganili. Iz gostilne smo šli zadnji.«

⁵⁹ Dr. Karol Slanc (1851–1916), pravnik in publicist.

⁶⁰ Ivan Belec (1856–1889), slovenski rimskokatoliški duhovnik, sociolog in socialni publicist. Seveda se Štibler nato napoti v knjižnico in izposodi njegovo knjigo *Kmetom v pomoč: narodno-gospodarska razprava* iz l. 1885, jo prebira, zapisuje v dnevnik in tudi komentira.

Viri in literatura:

Arhivski viri:

SI AS 2157, Štibler Miloš, 1835–2010

Ustni viri:

– dr. Jurij Perovšek, vnuk dr. Leopolda Benka.

Elektronski viri:

Amtsblatt Innsbruck, leto 36, avg./sept. 1973, št. 8/9, str. 6. URL: 15. 12. 2019: https://issuu.com/innsbruckinformiert/docs/_amtsblatt_197308_09_nr08_09_gesamt.

Belec, Ivan: https://sl.wikipedia.org/wiki/Ivan_Belec (18. 12. 2019).

Jahres-Bericht des k.k. Staats-Gymnasium in Marburg, 1900. URL: 15. 12. 2019: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-0V3O3AFQ/267cd491-20e0-4da9-8b8c-10ba3c59dfb6/PDF>.

Kermavner, Dušan, *Slanc, Karel*, URL: 18. 12. 2019: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi580190/>.

Koštić, Mujo, Naša misel, prve novine delavskega kulturnega društva Cankar u Sarajevu. *Bosniaca*, časopis Nacionalne i univerzitetne biblioteke, 1917. URL: <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/166>.

Orel, Tine, *Josip Wester*, Slovenski biografski leksikon: URL: 15. 12. 2019: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi838155/>.

Raič (Reich) Slavko, Dolenjski biografski leksikon. Knjižnica Mirana Jarca, Novo mesto: <https://www.nm.sik.si/si/eknjiznica/bioleks/?bid=1702>.

Časniki in časopisi (dlib.si):

Edinost, št. 131, 13. maj 1906.

Jugoslavija, let. II, št. 51. 26. februar 1919.

Jutro, let. XVIII, št. 150, 1. julij 1937.

Nova doba, let. 1, st. 28, 27. marec 1919.

Nova doba, let. I, št. 42, 1. maj 1919.

Nova doba, let. I, št. 43, 3. maj 1919.

Nova doba, let. XV, št. 4, 9. januar 1933.

Mariborski Večernik »Jutra«, let. V (XII.), št. 119, 29. maj 1931.

Omladina, glasilo narodno-radikalnega dijaštva. Ljubljana: let. III, 1906/07.

Slovenec, let. LXVII, št. 268, 22. november 1939.

Monografije, serijske publikacije:

Bukovec, Avgust [et al.], *Sodobno čebelarstvo. [1]. Teoretični del*. Ljubljana: Zveza čebelarских društev Slovenije, 1955.

Četrta stran trikotnika: Slovenci v Bosni in Hercegovini 1878–2000. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008, str. 64.

Demir, Asmin, *Monografija 120 godina Srednje-građevinsko-geodetske škole u Sarajevu (1889–2009)*. Sarajevo: Srednja građevinsko-geodetska škola, 2009.

Goropevšek, Branko, Ivan Prekoršek – potovalni učitelj Ciril Metodove družbe na slovenskem Štajerskem: poti in stranpoti slovenske politike poti na Štajerskem v letih 1908–1912. *Studia Historica Slovenica*, letnik 4, št. 1-2, 2004, Hartmanov zbornik.

Hartman, Bruno, Knjižnica mariborske realke (Realne gimnazije) 1870–1941. Časopis za zgodovino in narodopisje, let. 56, 1985, št. 2.

- Kreačič, Goranka, Miloš Štibler (1882–1969), zadružnik in publicist. *Arhivi*, letnik 39, 2016, št. 2, str. 179–206.
- Ogris, Albin, *Borba za jugoslovansko državo. Zbirka političnih, gospodarskih in socialnih spisov*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1921.
- Ošlaj, Borut, Leopold Benko: vrednostno teoretična zasnova personalne etike. V: *Pozabljena generacija filozofov: Zbornik razprav s simpozija O življenju in delu doktorandov Franca Vebra na Filozofski fakulteti v Ljubljani*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016, str. 141–158.
- Raič, Slavko, *Srbsko-hrvaška čitanka za nižje razrede srednjih in njim sorodnih šol*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929.
- Raič, Slavko, *Anton Janša: njegovo življenje in delovanje*. [Ljubljana: Čebelarska zveza, 1934].
- Škoro, Babič, Aida, Košir, Matevž. *Spomini Josipa Breznika od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2014.
- Udovič, Boštjan, Bučar Bojko, *Benko, Vladimir (1917–2011)*. Novi Slovenski biografski leksikon, zv. 2. Ljubljana: Založba ZRC, 2017.
- Žerdin, Ali, *Benko, Dušan (1919–2016)*. Novi Slovenski biografski leksikon, zv. 2. Ljubljana: Založba ZRC, 2017.

SUMMARY

Miloš Štibler on Contemporaries: Fragments from Diary Entries

Goranka Kreačič

Miloš Štibler (1882–1969), a Slovene from the border area with Austria in the Drava Valley graduated from the then still German Maribor State High School in 1903. He was a national-radical student in Graz, a traveling teacher of the Society of St. Cyril and Method, a graduate of the higher cooperative school (Genossenschaftsschule) in Darmstadt. He was a tireless supporter of cooperatives and worked in the Celje theatre. As someone who shared Kukovec's political opinions in the National Party for Styria (NSŠ), he left Vienna for Belgrade in 1919 as Kukovec's deputy. As early as 1920, when Ivan Pucelj was appointed ministerial position, Štibler became his chief of staff. The fact that Štibler married Pucelj's daughter brought them closer together than their political consensus. At the same time, he remained active in the cooperatives. That was the time when he was acquainted with the Belgrade's political landscape. At the beginning of the Sixth January dictatorship, he got estranged with Pucelj and withdrew into the economics. Until the beginning of the Second World War, he was the head of the cooperative credit department at Commercial Bank (Privredna banka) in Belgrade, and the president of the Yugoslav Union of employees of the State Procurement Cooperatives.

In 1946, as a 63-year-old pensioner, he returned to Ljubljana, Slovenia. He, albeit a „remnant“ of the pre-war liberal bourgeoisie, experienced the transition to a new regime and a new system in a painless way. He had adapted to the new order and could therefore continue to work tirelessly in the social-political areas. He believed with his heart and soul in the idea of the cooperatives of the old school, and hoped to revive it in the new system.

He was also active in the pensioners' association, in the construction of the first homes for the elderly in Ljubljana, and in the SZDLS (Socialistic Union of Working People of Slovenia). He was the president of many administrative or supervisory committees, for example the Bežigrad Health Center, the Bežigrad Fire Department, the Bežigrad Pensioners' Association, the Housing Cooperative, the Cultural and Educational Association “Freedom” of Bežigrad, etc.

Miloš Štibler's diaries are an inexhaustible source of records about his contemporaries, friends or casual acquaintances whom he met daily in the city, and with whom he often sat down in tavern, debated issues until closing time. After he came home, often after midnight, he sat down at the table and he described in detail the day's experiences. He wrote down everything, from a detailed description of the morning weather to the summary of the books he had read, from conversations with the barber, acquaintances and friends, relatives etc.

Despite Štibler's many interesting notes on world and local events and personalities, and his admirable social engagement, for this article we have chosen his contemporaries and friends who are almost forgotten today, but are no less interesting. These are members of a generation that was marked in various ways by the turbulent 20th century. They are his high school classmates: classical philologist and germanist Slavko Raič (1883–1967) and Ignacij Fludernik (1884–1973), then geographer, historian and politician Josip Breznik (1884–1975) and another classical philologist and school teacher Josip Wester (1874–1960), and finally the philosopher PhD. Leopold Benko (1887–1965).

Zapisi

Armando Pitassio

Marco Dogo, inovativen pristop k sodobni zgodovini Balkana

Uredniško pojasnilo. V tržaški bolnici na Katinari je 18. aprila 2021 za posledicami okužbe s covidom umrl dolgoletni profesor zgodovine Vzhodne Evrope na Oddelku za humanistične študije v Trstu Marco Dogo. Rojen leta 1946 v Padovi, je leta 1969 diplomiral na Pravni fakulteti padovanske univerze in se neposredno po diplomi prvič študijsko odpravil v Beograd. Sprva se je posvetil raziskovanju jugoslovanskega samoupravljanja, socializma in narodnega vprašanja v Jugoslaviji, nato pa raziskovalno polje razširil s proučevanjem narodnega in državnega oblikovanja balkanskih narodov (posebej Makedoncev, Bolgarov in Albancev), migracij prebivalstva, tradicionalnih identitet ter zgodovine Judov in nacionalnih odnosov na Balkanu. Septembra 1977 je postal asistent na katedri za zgodovino političnih ved v Padovi, leta 1979 pa se je preselil v Trst, kjer je bil najprej docent, od leta 1985 izredni profesor in od leta 2002 redni profesor na Oddelku za humanistične študije tržaške univerze. Objavil je številne razprave in knjige: *Lingua e nazionalità in Macedonia* (1985), *Kosovo. Albanesi e Serbi: le radici del conflitto* (1992, 1999), *Storie balcaniche. Popoli e Stati nella transizione alla modernità in Profitto e devozione. La comunità serbo-illirica di Trieste 1748–1908* (2008). V letih 1985–1986 je bil član širšega kroga poznavalcev dela Svetozarja Markovića, ki so pripravljali izdajo njegovih spisov pri Srbski akademiji znanosti in umetnosti, hkrati pa je ves čas aktivno sodeloval z raziskovalnimi ustanovami in raziskovalci v državah jugovzhodne in srednje Evrope ter s srbskimi, hrvaškimi, makedonskimi, albanskimi, bosanskimi in tudi slovenskimi zgodovinarji.

Oddelek za humanistične študije tržaške univerze je 22. aprila 2022 organiziral posvet o Vzhodni Evropi in Balkanu v znanstvenem delu Marca Doga, na katerem je profesor vzhodnoevropske zgodovine na univerzi v Perugii Armando Pitassio govoril o »inovativnem pristopu Marca Doga k sodobni zgodovini Balkana«. Profesor Armando Pitassio je zgodovino vzhodne Evrope na univerzi v Perugi predaval od leta 1979 do upokojitve leta 2008, v mladih letih, po končanem študiju na univerzi Sapienza v Rimu in študijskem bivanju v Sofiji in na Dunaju, pa je bil tri leta (1963–1966) tudi lektor italijanskega jezika na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Med njegovimi novjšimi knjigami so: *Storia dell'Europa Orientale* (2011), *Storia della Bulgaria contemporanea* (2012) in *La federazione perduta: Cronache e riflessioni sulla disoluzione della Jugoslavia* (2021). Pitassio in Dogo sta ob različnih priložnostih in pri več raziskovalnih projektih zelo uspešno sodelovala, v letih 2005–2008 tako pri mednarodnem projektu *Le città capitali degli stati del Sud Est Europa: i processi di modernizzazione*, ki ga je vodil Dogo (knjižna objava

2008). Razpravo Armanda Pitassia o »inovativnem pristopu Marca Doga k sodobni zgodovini Balkana«, ki bo izšla v zborniku posveta, ki so ga leta 2022 pripravili v Trstu, objavljamo z dovoljenjem avtorja in v prevodu dr. Nevenke Troha. Besedilu je za lažje razumevanje na koncu dodano nekaj pojasnjevalnih opomb (i-viii).

* * *

Marco Dogo se je strokovno oblikoval na Inštitutu za filozofijo prava Pravne fakultete Univerze v Padovi. Na fakulteti je takrat deloval Enrico Opocher, med leti 1968 in 1972 rektor padovanske univerze, ki je v veliki meri politično vplival na sodelavce in študente. Opocher je imel kot katolik, nekdanji partizan in akcionist (član Stranke akcije),ⁱ tesne stike s političnimi somišljeniki tako v Padovi kot drugje, od Dina Fiorota, dekana Fakultete političnih ved v Padovi in predavatelja filozofije prava, pa vse do Norberta Bobiaⁱⁱ in Silvia Trentina.ⁱⁱⁱ Bil je odprta in tolerantna osebnost, ki kot akcionist sicer ni bil povezan s Komunistično partijo Italije, a je bil obenem dovzeten za marksizem in v težkih letih za padovansko univerzo naklonjen študentskemu uporništvu. Zaradi tega je bil deležen groženj neofašistov, ki so mu 15. aprila 1969 z dinamitom razstrelili delovno sobo na fakulteti. Z naklonjenostjo je gledal tudi na manifestacije alternativnega marksizma, ki je oporekal tistemu, ki ga je zagovarjala KPI, in so jih organizirali na padovanski univerzi. S simpatijami je spremljal tudi politično in osebno pot svojega slavnega učenca Tonija Negrija.^{iv} Slednji je v intervjuju ob Opocherjevi smrti leta 2004 izjavil, da je bil vedno zelo navezan na svojega učitelja, ne samo zaradi znanja, ki ga je od njega prejel, ampak tudi zaradi njegove naklonjenosti, ki mu jo je izkazoval tudi takrat, ko je bil v zaporu. Potem ko se je oblast odločila obglaviti Delavsko avtonomijo,^v je bil namreč Negri skupaj s skupino somišljenikov 7. aprila 1979 aretiran. V stikih sta ostala tudi kasneje, ko je bil Negri v emigraciji v Parizu.¹

Marco Dogo je v študentskih letih zagotovo sodeloval s Tonijem Negrijem, saj je leta 1973 obiskoval njegove vaje za poučevanje filozofije politike. Drugi pomemben raziskovalec Mario Isnenghi^{vi} je v avtobiografiji zapisal, da je v tistih letih prav na Negrijevo pobudo odšel na raziskovalno delo v Beograd.² In tudi Marco je takoj po diplomi (februarja 1969) dobil štipendijo za delo v Beogradu z nalogo, da proučuje samoupravni socializem in tudi, o čemer je sam ironično pripovedoval, da preveri marksistično teorijo o izumrtju države v socialistični deželi. Verjetno se je Dogo začel zanimati za Jugoslavijo prav zaradi njenega iskanja alternativne socialistične poti tako tisti brežnjevskega »realnega socializma« kot tisti »zgodovinskega dogovora« in »evrokomunizma« Enrica Berlinguerja. Jugoslovanski model je namreč že nekaj časa vzbujal zanimanje leve struje v Socialistični stranki Italije, v vrstah katere je v šestdesetih letih deloval tudi Negri, preden se je odločil za delovanje v zunajparlamentarnih Delavski sili (1967)^{vii} in Delavski avtonomiji (1973).

V Italiji so bili takrat mnogi, ne samo Marco Dogo, navdušeni nad jugoslovansko družbo in njenim sistemom samoupravljanja: naj spomnim, da je konec šestdesetih

¹ »Il mattino di Padova«, 6. 3. 2004.

² Mario Isnenghi, *Vite vissute e no. I luoghi della mia memoria*, Bologna, il Mulino, 2020.

let mlad ekonomist Carlo Boffito za založbo Einaudi uredil zanimivo antologijo jugoslovanskih ekonomistov,³ da je leta 1970 založba Longinesi izdala knjigo o jugoslovanskem disidentskem marksizmu⁴ in da je v sedemdesetih letih Stefano Bianchini začel objavljati svoje prve eseje o Jugoslaviji ter nato v začetku osemdesetih let na temo samoupravljanja izdal antologijo in monografiji.⁵ Samoupravljanje je zanimalo tudi Marca Doga, pri čemer je ocenjeval, da je nastalo predvsem iz potrebe jugoslovanskega vodstva, da se je v času spopada s stalinistično Sovjetsko zvezo legitimiralo kot revolucionarno.⁶ Presenetila ga je odločitev jugoslovanskega vodstva, da odpre meje za odhajanje svojih državljanov na delo v zahodno Evropo, kar je omogočila Kraigherjeva gospodarska reforma leta 1965,⁷ in z zanimanjem spremljal jugoslovanske teorije o ljudski obrambi.⁸ Predvsem pa je bil pozoren na nevarna znamenja, ki so se manifestirala v kosovskih vstajah v poznih šestdesetih in tistih hrvaških v zgodnjih sedemdesetih letih ter je zato raziskoval zlasti probleme Zveze komunistov Jugoslavije pri urejanju narodnostnega vprašanja.⁹

Zanimanje za narodnostno vprašanje ga je privedlo do raziskovanja tega, kako se je socializem v jugoslovanski federaciji uresničeval oziroma ni uresničeval. To je bil verjetno razlog, ki ga je, pravnika po izobrazbi, vodil k raziskovanju prvih pojavov socializma na Balkanu in s tem tudi do tega, da je pripravil prevod izbranih člankov in esejev srbskega protosocialista Svetozarja Markovića.¹⁰ Iz obširnega uvoda v tej antologiji razberemo, da je bila ta raziskava že narejena po pravilih zgodovinopisja. V njem Dogo polemizira z »zahodnjaško marksistično pravovernostjo, ki ni bila sposobna dojeti narodnostne razsežnosti vprašanj srbske stvarnosti iz začetka dvajsetega stoletja«. Menil je, da Markovićeve vloge ne moremo omejiti zgolj na vlogo velikodušnega razsvetljenskega utopista, kot je to shematično naredil Plehanov s Černiševskim,¹¹ ampak da je treba raziskati izvor modernizacijskih procesov v zaostalih državah v 20. stoletju,¹² torej, na kakšen način se je na Balkanu izrazil kapitalizem, izgradnjo birokratskih aparatov države in njihov odnos s podeželjem. Pri tem je izpostavil odnos, ki je tudi v kritiki marksistične ortodoksniosti povezoval Markovića s Černiševskim¹³

³ *Socialismo e mercato*, ur. Carlo Boffito, Torino, Einaudi, 1968.

⁴ *La rivolta di »Praxis«*, ur. Giovanni Ruggeri, Milano, Longanesi, 1970.

⁵ *L'autogestione jugoslava*, ur. Stefano Bianchini, Milano, Franco Angeli, 1982; Stefano Bianchini, *Nazionalismo croato e autogestione*, Milano, La Pietra, 1983; ID, *La diversità socialista in Jugoslavia*, Trieste, Stampa triestina, 1984.

⁶ Marco Dogo, »Alle origini dell'autogestione: la formazione di una nuova legittimità rivoluzionaria«, *Qualestoria*, 1980, št. 1, 13–17.

⁷ Marco Dogo, »Jugoslavia, un paese di emigrazione«, v: Alessandro Serafini (ur.), *L'operaio multinazionale in Europa*, Milano, Feltrinelli, 1977, 149–180.

⁸ Marco Dogo, »Difesa totale, strategia di pace. Teorie militari jugoslave«, *Qualestoria*, 1978, št. 3, 39–40.

⁹ Marco Dogo, »La Lega dei Comunisti della Jugoslavia e la questione nazionale«, *Critica marxista*, 1973, št. 5, 35–55.

¹⁰ Svetozar Marković, *Il socialismo nei Balcani. Scritti scelti*, ur. Marco Dogo, Rimini-Firenze, Guaraldi ed., 1975.

¹¹ Prav tam, 8.

¹² Prav tam, 9.

¹³ Prav tam, 35–36.

in se pri tem oprl na obširno zgodovinopisje o populizmu, od Franca Venturija do Vittoria Strade, od Andrzeja Walickega do Davida Mitranya. Pri preučevanju Markovičevega kratkega življenja je Dogo posebno pozornost namenil njegovim predlogom za balkansko federalizacijo, v katerih Marković načelo narodnosti pušča na stranskem tiru: »... predlog federacije za Srbe in druge balkanske narode, ki naj bi se uresničila v namernem samouničenju narodnostnih identitet: zasnova federalne skupnosti, ki ne bi temeljila na načelu narodnosti, ampak na načelu osebne svobode in enakosti v delu, v kateri bi skupno razreševali družbene probleme vanjo vključenih narodov«. ¹⁴

Dogo je ocenjeval, da je Markovičevo neobčutljivost za narodnostno problematiko posvojila srbska socialdemokracija in preko nje jugoslovanski komunisti. ¹⁵ V sedemdesetih letih je posebno pozornost namenil preučevanju ruskega populizma in njegovi balkanski različici v 19. stoletju. To raziskovanje je bilo predvsem politološko in pozorno do sodobnosti. V tem v levičarskih padovanskih akademskih krogih ni bil izjema. Filozof Enrico Berti se je spominjal: »Levičarski profesorji so predavali zlasti o Marxu, frankfurtski šoli marksizma in o sodobnem marksizmu v vseh njegovih oblikah.« ¹⁶

Komisija, ki je septembra 1977 Marca Doga izbrala za mesto rednega asistenta na katedri za zgodovino političnih doktrin, je v sklepu podčrtala »redko poznavanje več vidikov marksistične tradicije v slovanski kulturi, ki jo zaradi svojega dobrega znanja srbohrvaškega jezika lahko neposredno preučuje.« ¹⁷

Negri in njegovi sodelavci so na predavanjih in seminarjih, ki so jih imeli na fakulteti za politične vede, posebno pozornost namenili Marxu in sodobnosti ter njenemu spreminjanju. ¹⁸ Želja po prevratništvu, ki je prevladovala v Delavski avtonomiji, ki jo je vodil Toni Negri in od katere se je že oddaljil mladi Massimo Cacciari ^{xiii} (samo dve leti starejši od Marca Doga), se je kazala ne le v elaboraciji teorij o oboroženi partiji, ¹⁹ ampak tudi v zastraševalnem nasilju do profesorjev in študentov Univerze v Padovi, ²⁰ ki so nasprotovali ali niso soglašali z idejo »takojšnje in upravičene« revolucije proti »državi, ki je v lasti multinacionalk«. V tem ozračju naraščajočega nasilja, ki se po aretaciji Tonija Negrija in njegovih sodelavcev, ki jo je 7. aprila 1979 odredil javni tožilec Pietro Calogero in s katerimi so obglavili Delavsko avtonomijo, ni takoj umirilo, se je Marco Dogo odločil, da zapusti Padovo in se poteguje za mesto predavatelja zgodovine vzhodne Evrope na Filozofski fakulteti Univerze v Trstu. Sklep o sprejetju na delo je dobil tri tedne po dogodkih 7. aprila. ²¹ Tako kot drugi profesorji, na primer Ennio Di Nolfo, zgodovinar mednarodnih odnosov na isti fakulteti, se je tudi Marco Dogo umaknil iz

¹⁴ Prav tam, 16.

¹⁵ Prav tam, 16.

¹⁶ Enrico Berti, »La filosofia a Padova«, v: *Le città filosofiche. Per una geografia della cultura filosofica italiana del Novecento*, ur. Pietro Rossi in Carlo Augusto Viano, Bologna, il Mulino, 2004, 156.

¹⁷ Arhiv Univerze v Padovi, Serija Zaposleni asistenti, fasc. Dogo dr. Marco, 260/2.

¹⁸ Berti, »La filosofia a Padova«.

¹⁹ Angelo Ventura, *Per una storia del partito armato*, Roma, Donzelli, 58–67.

²⁰ Berti, »La filosofia a Padova«, 157.

²¹ Arhiv Univerze v Padovi, Serija Zaposleni asistenti, fasc. Dogo dr. Marco, 260/2.

ozračja nasilja, ki je privedlo celo do tega, da je bil predstojnik katedre za sodobno zgodovino Angelo Ventura 26. septembra 1979 žrtev atentata dveh najetih morilcev Komunistične bojne fronte (Fronte comunista combattente). Ranjen v stopalo se je rešil tako, da je tudi sam streljal na napadalce.²² A takrat je Dogo kot docent v Trstu že začel predavati zgodovino vzhodne Evrope. Septembra 1985 je bil na tej fakulteti izvoljen v naziv izrednega profesorja in oktobra 2002 v naziv rednega profesorja.

Dogo je pisal o neobčutljivosti za narodnostno vprašanje v jugoslovanskem socializmu, ki je segalo vse od Markovića do Zveze komunistov Jugoslavije pred sprejemom zadnje zvezne ustave (1974). Ta ustava je bila zelo obširna in z njo naj bi uskladili zahteve posameznih republik in centralizem, socialistično in tržno načrtovanje, samoupravljanje in politično vodenje. V naslednjih letih in zlasti po Titovi smrti leta 1980, ki je bila prelomnica v krizi, ki je prizadela Jugoslavijo, je Marco Dogo svojo pozornost postopoma preusmeril na izgradnjo balkanskih narodov, ki je bila tesno povezana z izgradnjo države in procesi modernizacije. Po preselitvi v Trst in tudi zahvaljujoč sodelovanju z Jožetom Pirjevcem, s katerim je uredil knjigo o Vuku Stefanoviću Karadžiću, se je Dogo dokončno preoblikoval v zgodovinarja.²³ Narodna vprašanja na Balkanu je najprej preučeval na osnovi italijanskih virov in publicistike, zgodovinske literature balkanskih držav in objav mednarodnega, zlasti anglosaškega zgodovinopisja. Pri tem je bil še posebej pozoren do *vexata quaestio* obstoja makedonskega naroda.²⁴ A se je teme loteval na nov, drugačen način. Da bi to novost razumeli, moramo stopiti korak nazaj in videti, kako se je tradicionalno italijansko zgodovinopisje po eni strani ukvarjalo s temo naroda in nacionalizmov, po drugi pa z razmerjem med italijanskim risorgimentom (preporodom) in oblikovanjem nacionalnih držav na Balkanu, ki je včasih v imenu spominjalo na italijansko izkušnjo (preporod, Vāzraždane).

Še vedno je bilo dominantno romantično herderjansko pojmovanje naroda kot trajne danosti in neposredno iz nje je izhajalo pojmovanje risorgimenta – ponovnega razcveta (renesanse) – prebujanja naroda. Če želim biti v celoti dosleden, moram poudariti, da idejo o kontinuiteti obstoja naroda najdemo tudi v pobudi založbe Einaudi, ki je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja tako uglednima učenjakoma, kot sta Ruggero Romano in Corrado Vivanti, zaupala pisanje zgodovine Italije v času od padca rimskega imperija do današnjih dni. Ni samo to, da univerzitetne katedre, revije in inštituti nosijo naziv »Risorgimento« (in še danes obstajajo) in s tem pričajo o razširjenem prepričanju o kontinuiteti »ponovno prebujenega« naroda, ampak jo najdemo tudi v delih velikih učenjakov, kot sta Adolfo Omodeo in Alberto Maria Ghisalberti.

²² Carlo Fumian, »Gli anni dell'impunità«, v: Ventura, *Per una storia del partito armato*, 8–9.

²³ Marco Dogo, Jože Pirjevec (ur.), *Vuk Stefanović Karadžić, la Serbia e l'Europa*, Trieste, Ed. stampa triestina, 1990.

²⁴ Marco Dogo, *La dinamite e la mezzaluna. La questione macedone nella pubblicistica italiana 1903-1908*, Udine, Del Bianco, 1983; isti, »Risveglio nazionale e questione della lingua nei Balcani. La generazione tormentata dei separatisti macedoni«, *Quaderni giuliani di storia*, 1984, št. 1, 83–94; isti, *Lingua e nazionalità in Macedonia. Vicende e pensieri di profeti disarmati*, Milano, Jaca Book, 1985.

Neizogibno je treba postaviti vzporednico med nastankom italijanske (in nemške) nacionalne države ter balkanskih nacionalnih držav. Tudi pri njih je šlo za »prebujenje« grškega, srbskega, hrvaškega, romunskega in bolgarskega naroda, in to je med drugim ugotavljalo tudi zgodovinopisje teh držav. Mar ni bil eden velikih podpornikov ideje o večnosti narodov, še zlasti romunskega, veliki zgodovinar Nicolae Jorga? Med vplivnimi interpreti te teorije je tudi Angelo Tamborra, ki se je v Italiji uveljavil kot eden od očetov vzhodnoevropske zgodovine, in to v svojih številnih študijah o odnosih med italijanskim preporodom in srednjo ter jugovzhodno Evropo v devetnajstem stoletju, naprej tistimi o Cavourjevem diplomatskem delovanju na Balkanu²⁵ in o odnosih med Garibaldijem in evropskimi prevratniškimi gibanji.²⁶ Tem so sledile številne druge,²⁷ ki jih je potem združil v obširni sintezi o zgodovini srednjevzhodne Evrope v obdobju med devetnajstim in dvajsetim stoletjem.²⁸ Po njegovih stopinjah so šli mnogi drugi. Naj samo spomnim, da so med mojimi prvimi raziskavami tiste o odnosu Garibaldija in nato italijanske levice do nacionalnih gibanj in vstaj na območju Balkana.²⁹ Med njimi je tudi Francesco Guida s svojimi odličnimi razpravami in bogatimi biografijami.³⁰ Tudi Jože Pirjevec, ki je kasneje svojo pozornost posvetil jugoslovanski zgodovini v dvajsetem stoletju, je najprej napisal monografijo, posvečeno Niccolu Tommaseou, osebnosti, ki je bila most med italijanskim risorgimentom in nacionalnimi vrenji v devetnajstem stoletju na Balkanu.³¹

Nezadovoljen z romantično herderjansko koncepcijo naroda in tezami o njegovem »prebujenju«, ki še vedno v veliki meri prevladuje v vzhodnoevropskem in deloma tudi italijanskem zgodovinopisju, pa Dogo tem teorijam nasproti ni postavil »mehanske in monokavzalne razlage marksističnega izvora«, po katerih naj bi bil nacionalizem »popolnoma nov proizvod kapitalizma, uporabljen za interese novo nastajajoče buržoazije«. ³² Sodil je namreč, »da ima lahko koncept prebujenja nekaj, čeprav omejene hevristične učinkovitosti«, a le tam, kjer »prebujenje« razumemo kot

²⁵ Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Torino, ILTE, 1958.

²⁶ Angelo Tamborra, *Garibaldi e l'Europa*, Salerno, Jovane, 1961.

²⁷ Angelo Tamborra, »Panslavismo e solidarietà slava«, v: *Questioni di storia contemporanea*, Milano, Marzorati, 1955, 1777–1872; isti, *Imbro I. Tkalac e l'Italia*, Roma, Istituto per la storia del Risorgimento, 1966.; isti, *Benedetto XV e i problemi nazionali e religiosi dell'Europa orientale*, Roma, Edizioni Cinque lune, 1963.

²⁸ Angelo Tamborra, »L'Europa centro-orientale nei secoli XIX-XX (1800-1920)«, v: *Storia universale Vallardi*, ur. Ernesto Pontieri, Napoli, Vallardi, 1969.

²⁹ Armando Pitassio, »Il movimento risorgimentale bulgaro e Garibaldi«, *Materiali di storia*, Università degli Studi di Perugia, 1983, št. 8, 31–44; isti, »L'estrema sinistra e il movimento garibaldino di fronte alla crisi d'Oriente del 1875–1878«, *Europa Orientalis*, 1983, št. 2, 107–121; isti, »Garibaldi e l'Europa danubiano-balcanica. Mito e realtà«, v: *Garibaldi e il socialismo*, Bari, Laterza, 1984, 259–278.

³⁰ Naj med pomembnimi objavami omenim samo: Francesco Guida, »Problemi del risveglio delle nazionalità nel periodo napoleonico«, v *Il risveglio delle nazionalità nel periodo napoleonico*, ur. Carlo Francovich, Pisa, Giardini, 1982; ID, »Ricciotti Garibaldi e il movimento nazionale albanese«, *Archivio storico italiano*, 339 (1981), 97–138; isti, *L'Italia e il Risorgimento balcanico*, Marco Antonio Canini, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1984; isti, *Michelangelo Pinto. Un letterato e patriota romano tra Italia e Russia*, Roma, Archivio Guido Izzi, 1998.

³¹ Jože Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, Venezia, Marsilio, 1977.

³² Marco Dogo, *Lingua e nazionalità in Macedonia*, 8.

fenomen, »pri katerem stara etnografska gradiva prevzamejo nove funkcije in pomene v življenju ljudstva, kar prinaša prednost njihovi integraciji in modernizaciji«. ³³ A v tem pojmovanju »prebujenja« je bilo le malo tistega, kar razumemo kot prebujenje v romantičnem smislu, medtem ko se je uveljavila ideja o narodu v skladu s shemo, ki jo je pred časom predlagal Miroslav Hroch. ³⁴ V tej izgradnji naroda je Dogo puščal prostor predhodnim etničnim kulturam. Kasneje je zapisal, da narod ni bil izumljen iz nič: »Niti najbolj zagrizen nasprotnik romantičnih koncepcij ne bi mogel trditi, da so bile sodobne balkanske nacionalne identitete vrisane na tabulo raso, da so njihovi promotorji (ljudje, institucije) delovali kot demiurgi pri elaboraciji mitov, reguliranju jezika, pri pridobivanju politične lojalnosti novih državljanov«. ³⁵

Ko se je ukvarjal s problemom Makedonije in pripetljaji Krsta Misirkova, ³⁶ je Dogo posebno pozornost namenil jezikovni kodifikaciji kot temeljnemu elementu za izgradnjo naroda. Pri tem pa ni slepo posnemal tez Ernesta Gellnerja, ³⁷ kar je razvidno tudi iz njegove razprave na konferenci v Beogradu leta 1995, kjer je ugotavljal, kako je Srbija legitimirala svojo ekspanzijo na škodo Osmanskega cesarstva »in na osnovi definicije lastnega narodnostnega obstoja, osredotočeni na opcijo samoopredelitve naroda na etnično-jezikovni osnovi, ki je do neke mere dopolnjena z zgodovinskim kriterijem. Vendar je verska opcija ostala trajna skušnjava za srbske nacionalne načrte«. ³⁸ Ter kako »bo koncept državljanstva, vezanega na zemljo in vero, v srbski politično-pravni izkušnji dejansko prevladoval še generacije«. ³⁹

Na pomen verskega momenta pri izgradnji narodnostne identitete na Balkanu je opozoril tudi kasneje, ko je poudaril, kako pomembno je bilo »pridobiti politično lojalnost balkanskih muslimanov v obdobju pred padcem Otomanskega cesarstva in tudi po njem«. ⁴⁰

V drugi polovici osemdesetih let je Doga presenetil razcvet historiografskega etnocentrizma v Jugoslaviji in še posebej v Srbiji po objavi znamenitega Memoranduma Srbske akademije znanosti in umetnosti. Poskušal je najti razlago za »spektakularizacijo zgodovine, ki je jugoslovansko družbo spremenila v potrošniško blago, in za historiografski etnocentrizem«, ter v tem videl vzroke za globoko krizo, ki je zajela državo: »Ko načrtovanost zbledi in »temeljni miti« zaškrbijo, gotovost in udobje ponudita psevdo-nove reprezentacije preteklosti ... že pred časom diskreditirane v korist sedanjosti (po 1945)«. ⁴¹

³³ Prav tam.

³⁴ Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas: eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Praha, Univ. Karlova, T. Wýchodoces Tisk, Havlickuv Brod, 1968.

³⁵ Marco Dogo, *Storie balcaniche*, Gorizia, Libreria Editrice goriziana, 1999, 12.

³⁶ Marco Dogo, »Risveglio nazionale e questione della lingua«; isti, »Lingua e nazionalità nei Balcani: il caso di una grammatica fantasma«, *Quaderni giuliani di storia*, 1987, št. 2, 255–266.

³⁷ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca, Cornell Univ. Press, 1983.

³⁸ Iz besedila razprave, ki je bila nato objavljena v Dogo, *Storie balcaniche*, 164.

³⁹ Prav tam, 163.

⁴⁰ Marco Dogo, »Introduction. Historians, nation-building, perceptions«, v: Stefano Bianchini, Marco Dogo (ur.), *The Balkans. National Identities in a Historical Perspective*, Ravenna, Longo ed., 1998, 27.

⁴¹ Marco Dogo, »Divisi dalla storia. A Belgrado la storiografia rilancia i nazionalismi«, *il manifesto*, 6. 3. 1987.

Ena od teh psevdoreprezentacij, ki jih je spodbudil srbski historiografski etnocentrizem, je tista o dvestoletnem genocidu, ki naj bi ga nad Srbi izvajali Albanci. Dogo je po letih raziskav na temo Kosova, ki jih je nato objavil leta 1992 v monografiji o odnosih med Albanci in Srbi, dal odgovor na ta historiografski etnocentrizem.⁴² Knjiga je izšla že po izbruhu »jugoslovanskih vojn« in jo je realistično sklenil: »Če se nobena stran ne odloči govoriti v splošno univerzalnem jeziku ... ostane le upanje, da se bo srbsko politično in intelektualno vodstvo nekega dne vprašalo, ali je Kosovo res vredno vse višje cene, ki jo zanj plačujejo oboji, Albanci in Srbi; in da je v dejanju realizma – ne pravičnosti, ne sprave, ampak skrajnega realizma – pripravljeno svojo javnost pripeljati do tega, da sprejme tisti epohalni popravek svoje usmeritve, torej prepustiti Kosovo njegovi usodi, samo-amputacijo, ki bi jo popravili z manjšimi teritorialnimi prilagoditvami in integrirali z izmenjavo prebivalstva ... in da spomenike srbske kulture na »tujem« ozemlju prepusti zaščiti Unesca.«⁴³

Tu ne bom obravnaval problema, kako je nato samo-amputacija postala amputacija in kako se še danes razpravlja o vseh drugih Dogovih upanjih. Prav pa je, da poudarim pozitivno vrednost, ki jo je Dogo pripisoval monoetnični državi tam, kjer drugačne rešitve niso izvedljive. Temu prepričanju je ostal zvest tudi v naslednjih letih. Na predvečer Natovega posredovanja v Srbiji, za katerega je menil, da je imelo skrite namene (odstranitev Miloševića ali celo nadzor Nata nad evropskim dogajanjem), je ponovil potrebo po sporazumni ločitvi Kosova od Srbije, »ker Srbija preprosto ne more ‚držati‘ Kosova, saj je to s svojo narodnostno strukturo zanj že izgubljeno. Ni več vprašanje, ali bo Kosovo postalo neodvisno, ampak kako in v katerih mejah; in obe vprašanji se razrešita v kako, kar je precej zapleten ‚kako‘ ... [ker mednarodna diplomacija zavrača spremembe meja] Na Kosovu je delitev koristna in možna: demoniziranje v imenu malo verjetnih modelov večetnične državnosti pomeni le, da se ne prevzema odgovornosti za njegovo ureditev.«⁴⁴

V uvodu k razpravam iz devetdesetih let pa je zapisal: »To, da je monoetnična demokracija nekakšna nujna predpriprava demokracije tout court, je edini konstruktiven pomen, ki ga lahko pripišemo tej najnovejši fazi procesa politične fragmentacije, ki se je na Balkanu začela pred dvema stoletjema ... Ali je vzrok temu, da je danes Slovenija pred tem, da bo vstopila v Evropsko unijo, njena ‚etno-jezikovna strnjjenost‘, kar velja tudi za Grčijo, edino balkansko državo, ki je že del Evropske unije?«⁴⁵

Čeprav je ta narodnostna homogenost morda zaželeno tam, kjer se izkaže, da večetnični državni modeli težko preživijo, je bil Marco Dogo prepričan, da je ni mogoče doseči z izmenjavo prebivalstva v obdobju miru, ker »v miru nihče nima moči, daljnovidnosti, niti cinizma, potrebnega za takšne operacije. Človeške in materialne žrtve se primerjajo s sedanjostjo in se zato zdijo nevzdržne: a se kot neznosne kažejo danes, kot nepomembne pa se bodo pokazale kasneje, vendar šele

⁴² Marco Dogo, *Kosovo. Albanesi e Serbi. Le radici del conflitto*, Lungro di Cosenza, Marco ed., 1992.

⁴³ Prav tam, 349.

⁴⁴ Marco Dogo, »Il Kosovo e la questione serba«, v: *Guida all'Europa centrale orientale e balcanica*, ur. Stefano Bianchini in Marta Dassù, Bologna, il Mulino, 1999, 40.

⁴⁵ Marco Dogo, *Storie balcaniche*, 15

po katastrofi,« je zapisal aprila 1999 v opombi k članku, v katerem se je v veliki meri osredotočal na izmenjavo grško-turškega prebivalstva v dvajsetih letih 20. stoletja, vendar z mislijo na takratno aktualno dogajanje na Kosovu.⁴⁶

V Dogovem zgodovinopisnem ustvarjanju in še posebej v njegovem pristopu k narodnostnemu vprašanju na Balkanu je bila pomembna prelomnica obdobje jugoslovanskih vojn. Ta je bila povezana z bosansko tragedijo, s srbskim pritiskom na Albance na Kosovu, z notranjim konfliktom v Makedoniji med slovansko-makedonsko večino in močno muslimansko-albansko manjšino, pa tudi s kampanjo Bolgarije proti turški manjšini in Pomakom, do katere je prišlo v zadnjih letih vladavine Todorja Živkova. K tej prelomnici so zagotovo prispevali tudi stiki s turškim zgodovinopisjem, ki so se okrepili po njegovem študijskem bivanju v Carigradu leta 1992.

Na posvetovanju, ki ga je leta 1994 organizirala Srbska akademija znanosti in umetnosti na temo »Bosna in Hercegovina od srednjega veka do danes«, je Dogo opozoril na študije Kemala Karpata o postopnem izginotju Turkov in muslimanov iz balkanskih držav, ki so nastale z razpadom Otomanskega cesarstva. Opomnil je, da je »etnično čiščenje«, ki je med vojno v Bosni pretresalo zahodno javno mnenje, že dolgotrajno dejstvo, ker »začetek tega procesa lahko postavimo na leto 1833, ko so bili lokalni muslimani izgnani iz šestih nahij, priključenih h kneževini Srbiji, ne da bi se sultan odzval, še več, izgon je celo odobril.«⁴⁷

V naslednjih letih je bila ena od osrednjih tem Dogovega raziskovanja neposreden in posreden izgon Turkov in Muslimanov z Balkana. Pisal je o »sto šestdesetletni vojni«, a je kasneje to obdobje moral nekoliko podaljšati, da je vanj lahko vključil poboje turškega prebivalstva, ki so jih izvajali grški izgredniki že v dvajsetih letih 19. stoletja.⁴⁸

Zaradi pobojev, izgonov, spodbujenih in spontanah emigracij turškega in muslimanskega prebivalstva, ki so zaznamovali nastanek in obstoj balkanskih držav, Dogo ni mogel sprejeti tistega, kar je dolgo veljalo za naravno, to je obnovitev izgradnje balkanskih nacionalnih držav v generični strugi preporodov. Pravzaprav je leta 1995 podpiral »istovetenje med nacionalno svobodo in izgonom Otomanov. Zelo očitno zaključek, bodo rekli nekateri. Manj očitno za tiste, ki so morali tako kot avtor in mnogi drugi v Italiji prodirati v balkansko zgodovino skozi kopico ‚staromodnega‘ zgodovinopisja, ki je slavilo analogijo nacionalnih balkanskih dogodkov z italijanskim modelom preporoda. A je razlika jasna in globoka: v balkanskih dogodkih ima osvoboditev izpod ‚tujega jarma‘ demografski vidik, ki ga v italijanski zgodovinski izkušnji sploh ni.«⁴⁹

⁴⁶ Marco Dogo, »Cristiani, musulmani e Stato-nazione nei Balcani«, *Il ponte*, maj 1999, 98–99.

⁴⁷ Marco Dogo, »Annotazioni sul retaggio ottomano e le migrazioni dei musulmani balcanici« (1994), vključeno v *Storie balcaniche*, 113.

⁴⁸ Marco Dogo, »La guerra dei centosessant'anni, ovvero lo sfratto dei Musulmani dai Balcani«, v: *Nazione e nazionalismi nell'Europa sudorientale*, »Europa Europe«, 1995, 1.

⁴⁹ Marco Dogo, »Gli stati-nazione balcanici e la questione dei musulmani«, prispevek v delovni skupini »Europe and the Balkans – International Network« 1995–1996, nato objavljen v Bianchini, Dogo (ur.), *The Balkans: National Identities*. Tu je objavljen prevod iz italijanske objave v *Storie balcaniche*, 43.

Dve leti kasneje je na kritične pripombe bolgarskega zgodovinarja Milča Laikova odgovoril: »modernej balkanski narodi so se oblikovali v procesu razgradnje političnega sistema, imperialne družbene in kulturne dediščine, v katerem je bil v celoti v ospredju ‚populacijski‘ aspekt, ki ga moderna Zahodna Evropa ne pozna. Zaradi te specifičnosti jugovzhodne Evrope (ki je ne najdemo v sodobnem procesu nacionalnega združevanja Italijanov in Nemcev) ni bila mogoča narodnostna integracija delov prebivalstva, ki so se zaradi svoje verske pripadnosti poistovetili s starim režimom. Tudi ti ‚tuji sektorji‘ bi se sicer lahko kot državljani prilagodili novemu režimu, a so se v njem le težko prepoznali.«⁵⁰

Menil je, da se vsega tega ne more zvesti »na dihotomne tipizacije, kot je tista o ‚državljanstvu‘ in emancipatornem nacionalizmu ali tista o ‚etničnem‘ in agresivnem nacionalizmu, ki morda dajejo odgovor na današnje etične spodbude, a pri tem ne upoštevajo zgodovinskih posebnosti.«⁵¹

Dogo je od sredine devetdesetih let preučeval oblikovanje balkanskih nacionalnih držav, od katerih je bila zadnja, če pri tem dokaj neprimerno razširimo pojem, kaj je Balkan, turška republika, in poskusil odgovoriti tudi na vprašanje, zakaj je ta proces privedel do drastičnega, če ne popolnega izginotja muslimanskega prebivalstva v evropskem delu imperija. Ob tem je zavračal razlikovanja med dobrimi in slabimi nacionalizmi, kot sta jih opredelila Hans Kohn v svojem delu *The idea of Nationalism*⁵² in Federico Chabod v predavanjih, ki so bila nato objavljena v knjigi *L'idea della nazione (1943–1944)*.⁵³

Dogo je izgon/emigracijo turškega in muslimanskega prebivalstva z Balkana povezal z različnimi motivi priselitve teh prebivalcev na to območje v času Osmanskega cesarstva. Cesarstvo je Balkan sicer osvojilo z orožjem, a je svojo oblast nato utrdilo z naselitvijo muslimanskega prebivalstva iz Srednje Azije in z množično spreobrnitvijo lokalnega prebivalstva v islam. Krščansko prebivalstvo je z njimi sicer sobivalo, a so jih hkrati občutili kot emanacijo osrednjih oblasti. Ko je slednja zašla v krizo in so se ji na obrobjih cesarstva začeli upirati, je to prizadelo turško in muslimansko prebivalstvo neposredno v fazi uporov in posredno v fazi izgradnje samostojnih državnih entitet ali tistih neodvisnih od oblasti sultana. Občutenje, da so tuji novim krščanskim oblastem in novi zakonodaji ter da so zvesti sultanovi oblasti, jih je privedlo do tega, da so tudi prostovoljno zapustili ozemlja, ki so jih zdaj upravljali neverniki. Najprej so se zatekli na območja, ki so bila neposredno v posesti sultana in nato v Turško republiko, ki je bila dejanska dedinja prejšnje države in ki je kljub sekularizmu islamu zagotavljala privilegiran položaj. Ali kot je zapisal Dogo: »Če je bila demografija sestavni del otomanske vladavine, je bila demografska komponenta neizogibna tudi pri spremembi oblasti.«⁵⁴

⁵⁰ Dogov odgovor Lallovu je bil prvič objavljen v *Godišnjak za društveno istoriju – Annual of Social History* IV, 1997, št. 1, 1997, in nato v italijanščini v *Storie balcaniche*, 54–55. Tu je objavljen prevod italijanske objave.

⁵¹ Prav tam, 54.

⁵² Hans Kohn, *The idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background*, New York, 1944.

⁵³ Federico Chabod, *L'idea di nazione*, Bari, Laterza, 1961.

⁵⁴ Dogo, *Gli stati nazione balcanici e la questione dei musulmani balcanici*, 44.

Interes za migracije turškega in muslimanskega prebivalstva na Balkanu je Doga privedel do tega, da je preučeval in med seboj primerjal tudi druge prisilne ali prostovoljne migracije v času med devetnajstim in dvajsetim stoletjem v srednji in jugovzhodni Evropi. V devetdesetih letih je razpad jugoslovanske socialistične federacije v Italiji obudil razpravo o dogajanjih na italijanski vzhodni meji ob koncu druge svetovne vojne in o vprašanju italijanskega eksodusa iz Istre ter Dalmacije. Vse več je bilo govoric o tem, da je treba ponovno odpreti vprašanje meje, ki so jo Italiji določili mirovna pogodba iz leta 1947, spomenica o soglasju iz leta 1954 in Osimskimi sporazumi leta 1975. Vrstili so se predlogi za uradno komemoracijo žrtev (seveda italijanskih), ki so leta 2004 pripeljali do sprejetja posebnega zakona o »dnevu spomina«. V tem kontekstu sta Združenje istrskih, reških in dalmatinskih ezulov v Trstu in Inštitut za istrsko kulturo med drugimi tudi Marca Doga pozvala k organizaciji konference o demografski preobrazbi Istre, Reke in Dalmacije po letu 1945, ki naj bi potekala v okviru mednarodnega srečanja istrskih, reških in dalmatinskih ezulov. Dogo prošnji ni ugodil, ampak je septembra 1997 skupaj z Marino Cattaruzza in Raulom Pupom organiziral mednarodno konferenco o prisilnem razseljevanju prebivalstva v evropskem dvajsetem stoletju. Na tej konferenci se je tragedija istrskega, reškega in dalmatinskega italijanskega prebivalstva umestila v vzhodnoevropsko in sredozemsko dramo afirmacije nacionalne države: turško in muslimansko izseljevanje z Balkana, izmenjava grško-turškega prebivalstva po dokončnem propadu *megali idee* v dvajsetih letih 20. stoletja, biblični eksodus Nemcev z Baltika, iz Poljske, Češkoslovaške, Vojvodine in Slovenije po drugi svetovni vojni ter sporazumi med poljsko in sovjetsko komunistično državo v korist etnične homogenosti Poljske, Ukrajine, Belorusije in baltskih republik. Na tej konferenci, razprave katere so bile objavljene nekaj let kasneje⁵⁵ in na kateri so poleg Italijanov sodelovali tudi Nemci, Poljaki, Slovenci, Grki in Turki, je bil v bistvu ovržen tradicionalni italijanski pristop k sodobni zgodovini jugovzhodne Evrope. Italijansko zgodovinsko dogajanje je bilo le delček – in niti ne posebej relevanten – mozaika dogajanja, ki je preplavilo jugovzhodno in vzhodno Evropo.

Pri raziskovanju tega, na kakšen način so nastale balkanske nacionalne države in kakšno vlogo je pri tem imel občutek narodnostne pripadnosti, je Dogo prišel do inovativnih zaključkov. Menil je, da je bilo območje Otomanskega imperija od osemnajstega stoletja naprej v bistvu razdrobljeno ne le z etnično-demografskega vidika, ampak, kot so menili tudi nekateri strokovnjaki za ta vprašanja,⁵⁶ na upravni ravni. Na gospodarski ravni pa je bilo to območje brez infrastrukture in daleč od tega, da bi bilo enoten trg. Imperij, ki je dejansko že *razpadal* in je bil prepreden s centrifugalnimi silami, je bil nato reorganiziran v obliki nacionalnih držav, ki so »znatraj sebe poenotile trge in sprožile procese učinkovite integracije«.⁵⁷ Balkanske

⁵⁵ *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazioni nel Novecento*, ur. Marina Cattaruzza, Marco Dogo, Raulo Pupo, Quaderni di Clio, Edizioni Scientifiche Italiane, 2000.

⁵⁶ Gilles Veinstein, »Le province balcaniche (1606–1774)«, v: *Storia dell'Impero ottomano*, ur. Robert Mantran, Lecce, Argo, izd. 1999 [1. izd. 1989], 362–367.

⁵⁷ »Questioni balcaniche e questione serba: domande a Marco Dogo«, ur. Guido Franzinetti, Intervju v *I viaggi di Erodoto*, 1999, št. 38/39.

nacionalne države »were not the cause but the effect of Ottoman political disorder. Much more than implementation of a plan aimed at establishing a new order, the national revolution can be seen as a defensive response to the threatening perturbation emanating from the braking-up of the old regime.«⁵⁸

Prav s to tezo je Dogo zadal nov udarec analogiji »balkanskega nacionalnega osamosvajanja« z »italijanskim modelom preporoda«, kot je to poudarjalo italijansko zgodovinopisje po letu 1870. Po koncu jugoslovanskih vojn je zapisal in pri tem vztrajal tudi nekaj let kasneje: »Izhodišče je ugotovitev, da v regiji nobena od držav, ki so se odcepile od ‚evropske Turčije‘, ni nastala kot rezultat uspešnega uporniškega gibanja. Vsak košček otomanskega ozemlja v Evropi je bil izgubljen bolj zaradi šibkosti in zmede vrhovnih oblasti imperija kot zaradi moči lokalnih uporov. Vse odcepitve od Otomanskega cesarstva v loku celega stoletja je omogočilo ali celo odločilo posredovanje ene ali več evropskih sil.«⁵⁹

Dogo je podpiral to interpretacijo oblikovanja balkanskih nacionalnih držav v času, ko še niso bili opuščeni instrumentariji psevdozgodovinskih argumentov, simbolnih podob in zastav, ki so zaznamovali razpad jugoslovanske socialistične federacije, konec komunističnih režimov in ponovno odkritje obrambe svetih meja na Balkanu.

Soočen z vulgato »otomanskega jarma«, za katero je menil, da je na znanstveni ravni neprimerna in rezultat propagande, ki so jo pred svojim koncem širili komunistični režimi v iskanju nove legitimnosti na nacionalistični osnovi,⁶⁰ in soočen s praznovanjem vstaj v imenu naroda, si je Dogo postavil vprašanje, koliko je bilo tistih, ki bodisi z izključevanjem ali namenoma v svojem delovanju ali v svoji pasivnosti niso imeli opravka z nation-buildingom. Pri tem je ugotavljal, da je bila skupina, ki je vodila srbski upor, prisiljena prijeti za orožje samo zato, ker se je končal *pax ottomana*, ki ji je v zameno za podrejenost zagotavljal zaščito, in da so, ko so prijeti za orožje, to storili v imenu sultana. Glede grškega upora je poudarjal, da ta ni nastal kot načrt organizirane elite, temveč zaradi destabilizacije območja po pobudi paše iz Ioannine in preventivnimi poboji, ki jih je izvajalo muslimansko prebivalstvo nad grškimi kristjani. Tudi v bolgarskem primeru so bile grozote, ki so jih proti omejenim lokalnim uporom zagrešile čerkeške neregularne enote, tiste, ki so izzvale posredovanje velesil in privedle do avtonomne bolgarske kneževine. Tudi »nacionalist« Kemal, ko je pozval množice v upor, tega ni počel v imenu »naroda«, ampak v imenu sultana. Dogo je v zaključku zapisal: »In sum, a closer look at the underlying causes of the national revolutions in South-Eastern Europe does not reveal any particular preparation or determination, on the part of the élites emerging from the imperial disorder to subvert the old regime. Nor did the

⁵⁸ Marco Dogo, »Before and outside the nation« v: Marco Dogo, Guido Franzinetti (ur.), *Disrupting and Reshaping. Early Stages of Nation-building in the Balkans*, Ravenna, Longo editore, 2002, 16. Besedilo avtor navaja v angleščini, op. pr.

⁵⁹ Marco Dogo, »Genesi e primi sviluppi degli stati post-ottomani nei Balcani: fattori, repliche e variazioni«, v: *Schegge d'impero, pezzi d'Europa. Balcani e Turchia fra continuità e mutamento 1804-1923*, ur. Marco Dogo, Gorizia, Leg, 2006, 14.

⁶⁰ Dogo, *Introduction. Historians, nation-building, perceptions*, 22.

military conduct of the revolutions provide evidence of mass behaviour motivated by loyalty to an abstract, all-embracing new community.«⁶¹

Na upore je vsekakor vplival tudi Zahod. Dogo je vrsto raziskav posvetil dogajanju v tamkajšnjih diasporah, ki niso bile tako radodarne pri nudenju pomoči upornikom, kot bi v nacionalistični viziji lahko pričakovali.⁶² Prevladujoči motivi ljudi, da so se odločili za odselitev, so bili iskanje varnosti pred oblastjo države v razpadanju, njena nezmožnost izvajanja reformne politike. To je Dogo opisal v obsežnem članku o poskusih upravnega in fiskalnega prestrukturiranja Podonavskega gubernija (današnja severna Bolgarija) v šestdesetih letih 19. stoletja in težavah osrednje oblasti pri organizaciji obrambe obmejnih pokrajin, na primer v novopazarskem Sandžaku na prelomu 19. in 20. stoletja.⁶³

Pod varnostjo ne smemo razumeti le konca politično-vojaških nemirov, ki so na prelomu med 19. in 20. stoletjem zajeli cesarstvo, temveč tudi in predvsem zemljiško-lastninski režim in z njim povezan davek. To je Dogo ironično opredelil kot »zastarelo formulo«, šlo je za odstranitev produkcijskih odnosov, ki so bili ovira za produktivne sile. Toda vrzel, ki je nastala med krščanskimi množicami na Balkanu in cesarstvom, bi brez posredovanja zainteresiranih velikih sil le stežka privedla do pomembnih sprememb.

Dogo je ugotavljal, da so balkanske države, ki so nastale po razpadu osmanskega imperija, imele tri skupne značilnosti. Svojo legitimnost so utemeljile s tem, da so se oprle na etnos, trdile, da so suverenost podelile ljudstvu in napredek pojmovalle kot navezanost na Zahod.⁶⁴ A to je bil dolgotrajen proces ne samo za množice, ampak tudi za pobudnike odcepitve od imperija.

Prvi vladarji post imperialnih držav niso zagovarjali »etnične« legitimnosti in suverenosti ljudstva, ki sta jim bila tuja ali so celo nasprotovali ideji nacionalne države, od Miloša Obrenovića in srbskih oligarhov vsaj do leta 1860 pa vse do grških vladarjev, ki so sanjali o restavraciji imperija, da sploh ne omenjamo vladarjev nemškega porekla, vsiljenih Grčiji in Bolgariji, ki svojih ekspanzionističnih programov niso izvajali v imenu naroda. Očitno je, da je bila ideja nacionalne države tuja tudi nacionalistu Mustafi Kemalu, saj je na oblast prišel kot *gazi*, bojevnik za vero.

Zunaj procesa izgradnje države, temelječe na narodu, so dolgo časa bili ne le vladajoči sloji, ampak tudi etnične in verske manjšine, skupine, ki so bile neodzivne na znamenja, ki jih je vsilila nacionalna država, kot so jezikovno poenotenje, sedentarnost, poenotenje zakonov, lokalni klani, sekularni državi sovražna duhovščina.

Do klica naroda so bile ravnodušne predvsem kmečke množice, saj izgradnja narodnostne zavesti v prvih desetletjih nacionalnih držav ni potekala ne s politično angažiranostjo ne z izobraževanjem ne z vključevanjem v vojsko.⁶⁵ Zaradi tega je

⁶¹ Dogo, *Before and Outside the Nation*, 20–21.

⁶² Marco Dogo, *Profitto e devozione. La comunità serbo-illirica di Trieste 1748–1908*, Lavis, Lint, 2000, 25.

⁶³ Marco Dogo, »‘Tenere insieme l’Impero’. Declino ottomano e province di frontiera nei Balcani«, *Rivista storica italiana*, CXV, fasc. II, 2003.

⁶⁴ Dogo, *Before and Outside the Nation*, 15.

⁶⁵ Dogo, *Before and Outside the Nation*.

Dogo poudaril, da tudi za Balkan velja znana teza, ki jo je za francosko podeželje zagovarjal Eugen Weber.⁶⁶

Svoje zadnje raziskave je Marco Dogo posvetil opisu izgradnje nacionalnih držav in v njihovem okviru balkanskim narodom. Za muzej risorgimenta v Torinu (Museo Nazionale del Risorgimento Italiano di Torino) je zbiral gradivo o nastanku balkanskih nacionalnih držav, proučeval problematiko mest v jugovzhodni Evropi med 19. in 20. stoletjem in preučeval odnos med nacionalno državo in njenimi manjšinami. K zbiranju gradiva o oblikovanju balkanskih nacionalnih držav ga je spodbudil ravnatelj omenjenega torinskega muzeja Umberto Levra, ki je umrl nekaj mesecev za Marcom, in to v okviru splošne prenove muzeja ob 150. obletnici ustanovitve enotne italijanske države, prenove, ki naj bi italijanski risorgimento umestila v evropsko dogajanje.⁶⁷

Na razstavi za torinski muzej je Dogo želel izpostaviti elemente, ki so povezovali naracijo zgodovine Balkana z evropsko zgodovinsko naracijo med 19. in 20. stoletjem, in pa tiste, ki so se od nje razlikovali. Z dokumentacijo podob narodnostnih procesov na Balkanu je še enkrat potrdil,⁶⁸ da so bile na Balkanu pri oblikovanju posameznih državnosti odločilne od Carigrada bolj ali manj neodvisne upravne realnosti: »Z delovanjem podjetniških elit in s spletom ugodnih zunanjih okoliščin je bila dosežena neka oblika teritorialne samouprave za prebivalstvo, vezano na predmoderne lojalnosti, in za oblast, ki je šele odkrivala ‚ljudstvo‘ kot politično sredstvo: skratka nacionalna država brez naroda, ki ga je bilo treba šele zgraditi. Z vsemi distinkcijami, ki so del našega poklica, tu obstaja impresivna sorodnost z italijanskim primerom, kot je povzet v znani formuli ‚naredili smo Italijo, zdaj je treba narediti še Italijane‘: formula, vključena v konceptualizacijo, ki danes prevladuje med italijanskimi zgodovinarji, ki so že prepričani, da se je mit o risorgimentu rodil v enotni in neodvisni Italiji in je bil uporabljen pri izgradnji italijanske države (nation buildingu).«⁶⁹

Dogo torej procesov balkanskega preporoda ni videl samo skozi optiko italijanskega, temveč je tudi v tem primeru perspektivo obrnil in je na italijanski risorgimento pogledal skozi optiko preobrazb, ki so se v devetnajstem stoletju zgodile na Balkanu in v zavedanju evolucije italijanskega zgodovinopisja o italijanskem risorgimentu, od Alberta Bantija⁷⁰ do Umberta Levra, ki je že leta kot vodja torinskega muzeja spodbujal preoblikovanje študij o tej problematiki.⁷¹

Gibalo procesa nacionalizacije, ki sovпада s procesom modernizacije in navezovanja na Zahod, so mesta, vlogi katerih je Dogo v sodelovanju z drugimi

⁶⁶ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France 1870–1914*, Stanford, Stanford California Press, 1976.

⁶⁷ Intervju s profesorjem Umbertom Levrom, 15. 10. 2012, youtube, youprovto.

⁶⁸ Dogo, *Disrupting and reshaping*.

⁶⁹ Marco Dogo, »Comparazioni e rappresentazioni. Risorgimento e ‚Risorgimenti‘ nel museo di Torino«, *Contemporanea*, X, 3, julij 2007, 500.

⁷⁰ Alberto Mario Banti, *L'onore della nazione. Identità sessuali e violenza nel nazionalismo europeo dal XVIII secolo alla Grande guerra*, Torino, Einaudi, 2005.

⁷¹ Umberto Levra, *Fare gli italiani. Memoria e celebrazione del Risorgimento*, Torino, Comitato dell'Istituto per lo studio del Risorgimento, 1992.

italijanskimi in evropskimi raziskovalci (tako balkanskimi kot drugimi) posvetil posebne raziskave. Menil je, da je bilo preučevanje razmerja med urbanim razvojem, »nacionalno svobodo« in modernizacijo na Balkanu zapostavljeno tako v zahodnem kot balkanskem zgodovinoписju. To je bilo po njegovem mnenju »verjetno zaradi vztrajanja romantičnih pogledov, bolj pozornih do identitetnih vprašanj ‚podeželskega naroda‘ kot do projektov evropeizirajočih se elit. Lokalno zgodovinoписje in publicistika so v veliki meri prispevali k tej podobi tako s konservativnega kot z demokratičnega vidika.«⁷²

Na eni strani konservativno nezaupanje v preoblikovanje navad pod vplivom Zahoda in varovanje preteklosti, ki so jo predstavljale navade kmečkega sveta, na drugi strani pa vsesplošna sovražnost do mesta, ki so ga razumeli kot izkoriščevalca dela kmečkih množic, oboje je prispevalo k temu, da ni bilo zanimanja za zgodovino mest. To velja tudi za t. i. komunistično zgodovinoписje, saj so mesta veljala za kraj, kjer so se jasno manifestirali klasicistični vidiki preobrazb, ki jih je povzročal domač in tuj kapitalizem. A vse to se zdi kot »epifenomen celotne družbene zgodovine, ki je imela srce na podeželju, pa tudi v podrejenosti imperialističnim državam.«⁷³

A je bil kljub temu prepričan: »V preobrazbi, ki jo je jugovzhodna evropska politična krajina doživela v devetnajstem stoletju, so bila mesta aktivni in pasivni protagonisti. Aktivni zato, ker se je v ‚preporodni‘ fazi prav v njihovem okolju, zahvaljujoč odnosu z zunanjim svetom, oblikovala večina modernizirajočih se elit, ki so se bile sposobne povezati z nezadovoljstvom podeželja ter začeti in dokončati proces ločitve od cesarstva. In aktivni zato, ker so se v fazi izgradnje države postavila kot fizični in kulturni model za celotno državo, pa tudi kot ‚naravni‘ zbiralec njenih virov. Pasivni protagonisti pa zato, ker so, da bi se predstavila kot fizični in kulturni model za preostalo državo, v veliki meri podvrgla vplivu zahodnoevropskega modela.«⁷⁴

To je bilo najbolj očitno v preobrazbah urbanističnega načrtovanja, arhitekture, življenjskih navad v glavnih mestih: ta so bila hkrati projekt, ki naj bi veljal za celotno državo, in izložba, v kateri so lahko premišljali in merili doseženi napredek. In ta napredek se je meril tudi s tem, kako se je odpravljala preteklost: tako, da je bilo zaželeno, da muslimani izginejo z ozemlja nacionalne države in da obenem iz glavnega mesta izginejo znamenja otomanske oblasti in navade otomanskega časa »v 37 letih varovanega kondominija otomanske trdnjave je razvoj Beograda vodil, a tudi oviral cilj, da bi se odrešili trdnjave in jo nato eliminirali.«⁷⁵

To oddaljevanje od preteklosti je bilo dolgo in boleče. V primeru Beograda, ki mu je Marco Dogo namenil osrednjo pozornost, sta finančna in kulturna šibkost

⁷² Marco Dogo, Armando Pitassio, »Introduzione« v: *Città dei Balcani, città d'Europa. Studi sullo sviluppo urbano delle capitali post-ottomane*, ur. Marco Dogo, Armando Pitassio, Lecce, Argo, 2008, 10.

⁷³ Prav tam, 10–11.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Marco Dogo, »L'imperfetta fondazione della moderna Belgrado. I vincoli della dipendenza«, v: *Città dei Balcani*, 155.

dolgo časa onemogočali izginotje znamenj otomanske preteklosti, ki so bila predmet prezira popotnikov z Zahoda.⁷⁶ Šlo je za prezir, ki ga je na splošno delila tudi majhna srbska elita,⁷⁷ ki je sprejela zahodne stereotipe o balkanskem svetu. To je Dogo ugotovil že sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja na mednarodni konferenci o »jeziku, etnosu, narodnosti: nacionalni stereotipi«, ki sta jo leta 1986 organizirala Oddelek za humanistične vede in Tržaški inštitut za slovansko filologijo Univerze v Trstu: »Tako imenovano ‚zahodno razsodišče‘ ... je v devetnajstem stoletju imelo odločilno vlogo, morda bolj, kot se je to kazalo v političnem dogajanju, pri usmerjanju oblikovanja balkanskih nacionalnih držav in vzpostavljanju stereotipov in avtostereotipov, pri čemer je glede na konjunkturo »spodobnosti« vsakemu od njih pripisovalo različne stopnje sprejemljivosti.«⁷⁸

Ko se je nacionalna država zgradila in poistovetila s svojo narodnostno komponento, se je pojavil problem odnosa med njo in različnimi narodnostnimi skupnostmi. Kot sem že omenil, je Dogo ta problem vedno poudarjal, tako takrat, ko je obravnaval vprašanje muslimanov, kot takrat, ko je pisal o odnosu med Srbi in Albanci. K temu vprašanju se je vrnil, ko se je ukvarjal z vprašanjem manjšin v Otomanskem cesarstvu,⁷⁹ in tudi, ko sta s Tullio Catalan obravnavala vprašanje judovske manjšine v nacionalnih državah jugovzhodne Evrope in zlasti v bolgarski državi⁸⁰ pred njenim padcem v monarhično diktaturo ter kasnejšim zavezništvom z nacistično Nemčijo. Dogo se v bistvu ni oddaljil od tega, kar je prej pisal o sožitju različnega prebivalstva znotraj ene državne stvarnosti. Tako je v primeru Otomanskega cesarstva zatrjeval, da bi pravoslavne krščanske, armenske krščanske in judovske manjšine lahko bile vir za preživetje cesarstva, če bi ta proces spremljali reformni procesi v smeri federalizacije. To se ni zgodilo in zadnji obupani poskus modernizacije, ki so ga promovirali Mladoturki, ko se je cesarstvo spremenilo v turško-muslimansko nacionalno državo, je bil za preostale krščanske manjšine nesprejemljiv, zato so nadaljevale z razgradnjo države.

Težave nacionalne države, da bi poleg večinskega sprejela še druge narode, je Dogo prikazal na primeru Bolgarije. Bolgarska država je kot versko manjšino priznavala judovsko skupnost, ki jo je pred razširjenim antisemitizmom med ljudmi tudi zaščitila. Obenem pa ni nikoli privolila v to, da bi judovsko manjšino priznala kot posebno narodno skupnost, kot se je pod vplivom cionističnega gibanja ta opredelila po prvi svetovni vojni. K izolaciji skupnosti je prispevala velika gospodarska kriza v tridesetih letih 20. stoletja, ko je hkrati prišlo do močnega ponovnega razmaha antisemitizma.

⁷⁶ Prav tam, 141.

⁷⁷ Prav tam, 152–154.

⁷⁸ Marco Dogo, »L'Occidente e la fissazione di alcuni stereotipi balcanici nell'Ottocento«, *Studi goriziani. Rivista della Biblioteca statale isontina di Gorizia*, januar-junij 1988, 44.

⁷⁹ Marco Dogo, »Le minoranze all'interno dell'Impero ottomano: risorsa o fattore disintegrativo?«, v: *Minoranze negli imperi. Popoli fra identità nazionale e ideologia imperiale*, ur. Brigitte Mazohl, Paolo Pombeni, Bologna, il Mulino, 2012.

⁸⁰ Marco Dogo, »Loyalty Sorely tried: the Jews and the Bulgarian State (1878-1935)«, v: *The Jews and the Nation State*.

* * *

To je moj prikaz znanstvene poti Marca Doga in tega, kako je prispeval k prenovi italijanskega zgodovinopisja o Balkanu. Zavedam se, da prispevek neizogibno vsebuje vrzeli in se za to opravičujem. Obenem je bilo to pisanje zame zelo težko, saj sem imel priložnost večkrat delati z Marcom in z njim razpravljati o idejah in pogledih na problematiko. Poskušal sem biti še posebej previden, da svojih misli ne prekrivam z njegovimi. Upam, da mi je uspelo. Zahvaliti se moram kolegu in prijatelju Guidu Franzinettiju – ne le za informacije in gradivo o Marcovem pado-vanskem obdobju, ampak tudi za to, da je poskrbel za Marcovo bibliografijo. Marco Dogo namreč nikoli ni naredil seznama tega, kar je napisal. Nihče ne bo mogel reči, da je bil narcis! Zdaj imamo to bibliografijo, pa naj bo še tako nepopolna!

ⁱ »Akcionisti« so bili člani Stranke akcije (Partito d'Azione). To je leta 1942 v ilegali ustanovila skupina protifašistov liberalno demokratične in prosocialistične usmeritve. Nekaj kasneje so v stranko vstopili protifašistični pregnanci iz gibanja Pravica in svoboda (Giustizia e libertà). Stranka akcije je v oboroženem odporu imela svoje enote, poimenovane Pravica in svoboda, ki so se ločile od garibaldinskih, ki jih je vodila Komunistična partija Italije. Stranka se je zavzemala za republikansko, laično in demokratično Italijo ter za ustanovitev demokratične združene Evrope. V njej so bili zlasti intelektualci, zato po končani vojni kljub dejstvu, da je bil njen osrednji vodja Ferruccio Parri predsednik prve italijanske vlade narodne enotnosti, ni mogla konkurirati z velikimi strankami, ki so uživale množično podporo, kot so bili krščanski demokrati, komunisti in socialisti. Notranje razdeljena na liberalce, kolektiviste, socialiste je leta 1947 razpadla. V naslednjih letih so njeni glavni predstavniki igrali osrednjo vlogo v protifašističnih in sekularnih strankah, predvsem pa v italijanski kulturi.

ⁱⁱ Norberto Bobbio (1909–2004), eden najpomembnejših italijanskih pravnih teoretikov in političnih filozofov.

ⁱⁱⁱ Silvio Trentin (1885–1944), eden najboljših upravnih pravnikov. Zaradi svojega protifašizma je moral emigrirati v Francijo. Priklučil se je gibanju Pravica in svoboda in skupaj z njim aktivno podpiral špansko republiko ter boj proti frankistom. V Italijo se je vrnil kot partizan in umrl leta 1944. Sin Bruno je bil eden najpomembnejših voditeljev CGIL (Conferderazione Generale Italiana del Lavoro, Italijanska generalna konfederacija dela), sindikalne organizacije, ki je bila blizu KPI in levim socialistom.

^{iv} Toni Negri (r. 1933, Padova), filozof, politolog, skupaj z drugimi sodobniki (Tronti, Panzieri idr.) teoretik osrednje vloge delavcev v boju za revolucionarno preobrazbo družbe (delavski marksizem). Leta 1979 je bil zaradi obtožb o povezavah s teroristi Rdečih brigad aretiran in v preventivnem priporu prebil štiri leta in pol. Na sojenju leta 1983 je bil obsojen na devet let, a je bil obenem na listi Radikalne stranke izvoljen v poslansko zbornico. Odšel je v Francijo in se v Italijo vrnil šele leta 1997. Kazen je nato odslužil z nekaj meseci zaporu in hišnega pripora.

^v *Delavska avtonomija (Autonomia operaia, 1973–1979)* je bila marksistično zunajparlamentarno levo gibanje, ki je izhajalo iz organizacije *Delavska sila (Potere operaio)*. Na organizacijski ravni je bila zelo fluidno gibanje, ki se je strinjalo z operaizmom (unionizem, workerizem) *Delavske sile* in bilo v imenu operaizma zelo kritično do komunistične partije in tradicionalnih sindikatov, ki so jih imeli za izdajalce delavskega razreda. Zgodovinar Angelo Ventura je prav zaradi tega *Delavsko avtonomijo* enačil z matriko oborožene stranke, tisto terorizma *Rdečih brigad*. V: Angelo Ventura, *Per una storia del terrorismo italiano*, Roma, Donzelli editore, 2010, 54–92.

^{vi} Mario Isnenghi (r. 1938, Benetke) je raziskovalec sodobne zgodovine, zlasti zgodovine fašizma, italijanske udeležbe v prvi svetovni vojni in zgodovine italijanskega risorgimenta.

^{vii} *Delavska sila (Potere operaio, 1967–1973)* je bila pomembna skupina zunajparlamentarne marksistične levice, ki se je zavzemala za avtonomno organizacijo delavskega razreda, kar je bil zanjo predpogoj za izgradnjo revolucionarne stranke. Iz te skupine je nato izšlo gibanje *Delavska avtonomija*.

^{viii} Massimo Cacciari (r. 1944, Benetke) je bil filozof in ugleden preučevalec Nietzscheja, Heideggerja in Wittgensteina. Kot mlad študent in nato diplomant je v šestdesetih in sedemdesetih letih kot »operaist« sodeloval pri različnih pobudah za zaščito delavskega razreda v Venetu in skupaj z drugimi teoretiki operaizma (Alberto Asor Rosa, Mario Tronti itd.) pri reviji *Classe*. Tako kot mnogi drugi se ni strinjal z ustanovitvijo *Delavske sile* in se je nekaj let kasneje pridružil komunistični partiji. V devetdesetih letih prejšnjega stoletja je bil vrsto let župan Benetk.

V spomin

Andrej Studen (19. 5. 1963–5. 11. 2022)

V dneh, ko je odjeknila novica o Andrejevi smrti, smo se zavedli naše ranljivosti. Andrej ni odšel nepričakovano, saj ga je bolezen iztrgala iz naše srede že pred dobrim letom dni. Pa vendar je bilo (in še vedno je) težko sprejeti dokončnost Andrejevega slovesa. Čustva, izkušnje in spomini so še vse preveč živi, čas še ni zameglil spomina. Andrejeva usoda, ko se mu je življenje obrnilo na glavo praktično čez noč, na mah prekinilo njegovo raziskovalno delo in večino stikov, je med sodelavce in kolege vnesla nemir. Tudi strah pred neizprosno boleznijo. Strah smo najprej skušali premagovati s človeškim (naivnim) upanjem na izboljšanje. A upanje je z meseci napredovanja bolezni vedno bolj usihalo in prehajalo v zle slutnje. Slabšanje zdravstvenega stanja je zbujalo tesnobo. Dokončnost slovesa je bila zadnja točka, ko smo spoznali kako tanka je črta med sedanjostjo in preteklostjo, kako tanka je črta med življenjem in minulosťjo.

Vsi, ki smo poznali Andreja vemo, da je bil živahna in večplastna oseba, ki jo je bilo težko prezreti. Ob njem nismo bili ravnodušni. Zbujal je simpatije in naklonjenost. Ker je znal biti prijazen, hudomušen, duhovit, čustven, pa tudi neizprosno resen, ko je bilo potrebno. Vse skupaj v eni sami sapi. S trmastim vztrajanjem pri svojih argumentih je bil včasih naporen sogovornik v razpravah, ki smo jih v desetletjih tesnega sodelovanja neredko imeli. A vendarle je znal tudi spravljivo sprejeti dobro utemeljene in logično obrazložene argumente svojih sogovornikov. Andreja sem spoznal že med študijem, potem pa so se najine poti združile na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer sva bila več desetletna sodelavca. Po raziskovalnih interesih sva si bila različna, vendar naju je družila sorodnost tematik, generacijska pripadnost in iz tega sledeča lojalnost. Tesno sva sodelovala v programski skupini za gospodarsko, socialno in okoljsko zgodovino, kjer je bil Andrej od začetka skupine nosilni član. Kot eden redkih na inštitutu je pokazal ambicije in pogum in se s podporo in pomočjo mentorjev podal na študijsko izpopolnjevanje v Nemčijo, na univerzo v Münster. Zavedal se je, da nujno potrebuje širša obzorja, kot mu jih je v tistem času lahko ponudilo slovensko zgodovinopisje.

Na ta način je skrajšal učni proces, hitro se je seznanil s sodobnimi metodološkimi prijemi in konceptualnimi izhodišči raziskovanja historičnega vsakdana. Lahko rečemo, da je bilo to formativno obdobje, ki je Andreja definiralo kot zgodovinarja. Doma je kasneje našel iskrena sogovornika v Janezu Cvirnu in Vasiliju Meliku. Družila jih niso samo raziskovalna izhodišča, to je analiza družbenih razmerij z zornega kota vsakdanjega življenja, temveč tudi iskreno prijateljstvo. Prezgodnja smrt Janeza Cvirna je Andreja zelo prizadela. V moči čustvenega odziva se je na trenutke zdelo, da je zamrl tudi del Andrejevega žara. Z Janezom Cvirnom sta bila dolgoletna iskrena prijatelja, v mnogih ozirih sta se osebno in strokovno dopolnjevala. Skupaj sta zastavila veliko projektov, naj omenim le projekt odmevne revije Zgodovina za vse. Skupaj sta jo urejala in tako na široko popularizirala in usmerjala pot socialne zgodovine v podobi zgodovine vsakdana v zgodovinopisju in tudi širših javnostih.

Andrej je bil gotovo med utemeljitelji zgodovine vsakdana. Še pred zaposlitvijo na inštitutu je imel jasno oblikovano raziskovalno agendo. In ko se je zaposlil na inštitutu, si ni bilo za misliti, da bi lahko kot zgodovinar delal kaj drugega. To ni bilo jasno samo njemu, temveč tudi sodelavcem. In temu ni nihče oporekal. Če je na začetku potreboval oporo drugih (tujih) avtorjev, da je utemeljeval "nujnost" uveljavitve raziskovalnih konceptov zgodovine vsakdana, jim je kmalu postal enak. Pridobljene raziskovalne izkušnje, leta dela na izvirnem gradivu, so mu omogočile, da je to raziskovalno področje mislil po svoje. Izvirno in stimulatивно za strokovno javnost, privlačno za splošno publiko. Izoblikoval je jasno stališče, da mora zgodovinar imeti na voljo gradivo, če je le mogoče arhivsko, ki mu omogočajo detajlne študije primerov. Razlikoval je med raziskovalnimi idejami in željami. Ideje so bile zanj podprte z gradivom za študije primerov, želje pa samo bolj ali manj posrečene domislice kaj vse bi lahko delali, ko bi imeli na voljo ustrezne vire. Imel je visoko razvito delovno etiko, bil potrpežljiv raziskovalec in pisec, ki mu ni bilo žal časa za razjasnitev različnih historičnih fenomenov, da bi postali razumljivi tudi današnjemu bralcu.

Andrej je bil izkušen zgodovinar. Dobro je vedel, kako brati vire med vrsticami, da zveš več kot je vidno na prvi pogled. V virih je znal ločevati lokalno/osebno-raven od družbene/globalne ravni. Spretno je znal iz navidez nepomembnih in povsem suhoparnih podatkov ali bizarnih življenjskih praks splesti prepričljivo in dobro argumentirano zgodbo o različnih kulturnih in družbenih fenomenih. Imel je občutek za prepoznavo detajlov, ki so posrečeno ilustrirali celoto. Rad je imel svoje historične like, ugledneže, povprečneže, ljudi brez posebnosti in s posebnostmi, heroje in antiheroje človeškega vsakdanjaka. Ne zato, ker bi se z njimi istovetel, temveč, ker jih je globoko razumel v historičnem kontekstu. Bili so njegovi sogovorniki o preteklem času, pomagali so mu odstirati tančice skrivnosti zgodovinske pozabe. Njihove življenjske usode so pripovedovale drugo plat preteklosti, ki ni bila pogosto v raziskovalnem ospredju. Andrej je bil hvaležen analitik njihovega bivanja, sledi njihovih dejanj, njihovih sporočil zgodovinarjem. S tem ko je odličnežem ali obstrancem (kriminalci, samomorilci, cigani, pijanci) enakovredno dajal glas in podobo, je na široko odpiral vrata zgodovini vsakdana in

s tem zgodovini družbenih razmerij. Pokazal je kako so bili ti posamezniki akterji in subjekti zgodovinskega časa hkrati. Kako so imeli svojo kulturo in svoje kodekse. Iz kronike družbenih odstopanj, ekscesov, anomalij, tudi patologij je ustvarjal podobo družbe, njene mehanizme sobivanja ali konfliktov različnosti, moralnega ustroja preteklih družb in prevladujočih vrednostnih sistemov. Kontekstualizacija življenjskih usod akterjev, sopotnikov ali obstrancev zgodovine, mu je omogočala dobro podkrepljene interpretacije dolgoročnih družbenih sprememb. In zato je žel priznanje, strokovno in človeško.

Andrej je bil strasten predavatelj, ki je znal držati občinstvo v napetosti, ga zabavati, na lahkoten način je znal razlagati zapletene družbene procese, prepričljivo umeščati v družbena razmerja življenjske stile, zgode in nezgode bolj ali manj anonimnih posameznikov. Kot predavatelj na oddelkih za zgodovino na primorski in ljubljanski univerzi je bil popularen predavatelj. Rad je imel delo s študenti. Tisti, ki so mislili nekoliko bolj ambiciozno, so vedno lahko računali na Andrejevo nesebično pomoč, strokovno podporo in spodbudo. V njegovem seminarju je nastala vrsta izvirnih diplomskih nalog ter nekaj tehtnih magistrskih nalog in doktorskih disertacij. Kot urednik je marsikateremu študentu omogočil prve objave v reviji Zgodovina za vse.

Kot je bil sam osebnostno živahen, tako je bil živahen in vztrajen raziskovalec preteklosti. Zato je Andrej pustil globoko sled v slovenskem zgodovinopisju. Andrej je bil ploden pisec. Opus je širok in raznovrsten. Težko ga je zaobjeti v celoti. V nadaljevanju bom izpostavil nekaj, po mojem mnenju, najbolj značilnih točk Andrejeva dela. Seveda se še kako zavedam, da je vsako povzemanje ali posploševanje neizogibno tudi pomanjkljivo, selektivno in arbitrarno. Andrejev raziskovalni interes je z leti postajal vedno širši in čedalje bolj zahteven. Bolj je spoznaval družbene in individualne človeške izkušnje, bolj so se mu odstirala prezrta ali neodkrita poglavja raznovrstnih situacij človeškega bivanja. Tiste za katere je imel na voljo vire je z obilo domišljije, ki mu je ni manjkalo, prepričljivo ubesedil, na enostaven (tudi lahkoten), a strokovno neoporečen način predstavil zapletena družbena razmerja, trke različnih predstav o svetu in "nesporazume" različnih življenjskih praks.

Prvo področje, s katerim je Andrej vstopil v svet raziskovanja slovenske zgodovine je tematiziranje stanovanjske kulture v Ljubljani. To ga je zaposlovalo na začetku njegove raziskovalne poti. Temeljni rezultat teh študij je bila odmevna monografija Stanovati v Ljubljani, s katero je v slovenskem historičnem prostoru uveljavil nove metodološke prijeme socialne zgodovine in najavil oblikovanje nove metodološke in vsebinske usmeritve znotraj slovenskega prostora. Nove metodološke usmeritve, ki jih lahko opredelimo s pojmom historične antropologije, so prišle najbolj do izraza v naslednjem vsebinskem sklopu. Gre za sklop raziskav, ki jih lahko združimo v pojem proučevanja modernizacije življenjskih stilov v slovenskem prostoru 19. stoletja. Gre za raznorodne tematizacije oblačenja, higienizacije, prehranjevanja, vrednostnih spremenljivk (čast, okusi, moda...). Na tam področju se je izkazala metodološka prodornost in interpretativna izvirnost njegove raziskovalnega dela, ki je na široko odmevala. Ravno prodornost njegovih

raziskav je veliko prispevala k širjenju raziskav vsakdanjega življenja in s tem tudi k oblikovanju posebne metodološke usmeritve, t.i. »zgodovine od spodaj« v slovenskem prostoru in historiografiji. In Andrej je eden najbolj prominentnih zastopnikov te zgodovinarske zvrsti.

Naslednje področje raziskovalnega dela je bilo ravno tako deficitarno. Andrej se je lotil proučevanja zgodovine kriminala in kaznovanja. Raziskovalno delo je zastavil dvoplastno. Na eni strani je sledil normativnemu okviru, na drugi strani se je posvetil kaznovanju v širokem diapazonu njegovih pojavnih oblik. S spoznanji, ki jih je sintetiziral v odmevni monografiji Rabljev zamah, je nazorno rekonstruiral tudi ideološko podstat nasilja in kaznovanja kot fenomena s pomembnimi družbenimi implikacijami tako s stališča dominantnega moralističnega diskurza kot javno-prostorske spektakularnosti. Proučevanju družbene patologije je Andrej ostal zvest tudi s svojim naslednjim raziskovalnim sklopom. Tokrat je v ospredje postavil tematizacijo alkoholizma, kot socialnega, zdravstvenega in kriminalnega fenomena. Andrej je družbeno patologijo alkoholizma videl v kontekstu moralizma in stvarnih družbenih učinkov, v osnovnih in širših družbenih skupnostih. V vrednostno družbeno pogojenem moralističnem izhodišču se alkoholizem kaže kot točka družbene diferenciacije na podlagi neformalno predpisanih družbenih razmerij in življenjskih praks. Tudi ta spoznanja je Andrej sintetično predstavil javnosti v monografiji z naslovom Pijane zverine. Monografija je imela velik odmev. Zveza zgodovinskih društev Sloveniji mu je podelila nagrado za najboljše delo s področja zgodovinopisja.

V delu Neprilagojeni in nevarni se je lotil dolgoročnega položaja in odnosa družbenega okolja do Ciganov oziroma Romov. Lotil se je skupine, ki je, kot večni in nepopoljšljivi "drugi", vedno znova postavljala na preizkušnjo vrednote in koncepte lokalnih okolij, odpirala vprašanja sposobnosti misliti drugačnost, vprašanja (konfliktnega) sobivanja različnosti, tudi šovinizma ali latentnega rasizma. Tematike se je lotil izrazito dolgoročno, ni prezrl druge svetovne vojne in morije Ciganov. Z zgodbo o "večnem drugem" je Andrej prepričljivo predstavil večinsko plat družbe, ki je težila k ideološkemu in nacionalnemu poenotenju, k poenotenju življenjskih stilov in praks. Cigani (Romi) pa so bili pri roki kot hvaležno orodje definiranja antipoda družbene čistosti in dostojnosti. Zato so bili stigmatizirani, nemalokrat neusmiljeno kriminalizirani.

Izpostavi velja tudi knjigo o podjetniku Matku Curku. V tem delu je v soavtorstvu presegel golo podjetniško zgodovino. Ekonomski uspeh kmečkega sina v gradbeništvu je bil samo izhodišče. Andreja je vedno zanimalo tudi ozadje, kaj življenjska pot posameznika pove o družbenih procesih. Tako je zelo nazorno predstavil pot ekonomske integracije, miselnega sveta podjetnika, samopodobo in prakso razmerij v podjetju v precepu ekonomizacije delovne sile in patriarhalnih načel obravnavanja zaposlenih. Veliko pozornosti je posvetil socialni integraciji podjetnika v družbo. To je njegovi socialni modernizaciji, ali kot je zapisal Andrej, njegovemu "pomeščanju". V posameznih poglavjih so sledile analize kompleksnosti, kontradiktornosti in dolgotrajnosti procesa "pomeščanja", kot tranzicijskega procesa od ruralnega k urbanemu življenjskemu svetu, slogu in miselnosti.

Matko Curk je bil sicer eden, njemu podobnih pa cela vrsta. Ena človeška usoda je torej plastično ilustrirala oblikovanje meščanstva v Sloveniji na ekonomskem in socialnem polju.

V zadnjih letih se je Andrej posvetil novi temi. Zanimati ga je začelo vprašanje lakot in prehranskega pomanjkanja. Spodbuda je bila konferenca in raziskovalna usmeritev programske skupine. Po svoji navadi se je najprej odpravil v arhiv in odkril obilico gradiva iz šestdesetih let 19. stoletja, zlasti o prehranski krizi na Notranjskem. V tem projektu je pokazal raziskovalno zrelost in tudi lastnost, ki jo starejši zgodovinarji radi pozabimo. Ni vztrajal v ugodju dobrega preizkušeneega vzorca. Andrej je vedel, da novo raziskovalno vprašanje, novo gradivo terja nove interpretativne pristope, nova konceptualna izhodišča, novo organizacijo dela in prilagojen način zgodovinarskega mišljenja. Prehranska kriza je bila zopet samo začetna točka za analizo kompleksnih družbenih razmerij. Tako je odpiral vprašanja posestne strukture, donosnosti kmetijstva, delovne obremenitve kmečkega prebivalstva, vire dohodkov, strukturo družin, delitve dela, okoljsko problematiko, prehranske normative, družbeno (osebno) solidarnost in sebičnost, spopadanje s krizo. Ob tem je začel študirati tudi koncepte družbenega upravljanja z različnimi tveganji in koncepte družbene ranljivosti. Nekaj, kar se je na začetku zdelo kot tema za en skromen članek, je hitro preraslo v enega najbolj ambicioznih in zahtevnih projektov v njegovi karieri. V našem zgodovinopisju še ni dela, ki bi ponudilo v razmislek determinante razmerja med okoljem in človekom, o lakotah in pomanjkanju, o družbi prehranskega in razvojnega tveganja, o družbeni ranljivosti v primeru kratkotrajnih nihanj podnebnih sprememb ter o kriznem upravljanju lokalne skupnosti in državnih organov. Žal je delo ostalo nedokončano.

Čeprav je Andrej umrl, njegova pisna, duhovna dediščina ostaja z nami. Njegovi članki in knjige, njegove interpretacije, njegove metodološke usmeritve in pogledi na zgodovino ostajajo neločljivi in cenjeni deli intelektualne dediščine slovenskega zgodovinopisja. Andrejeva dediščina ostaja z nami, kot navdih ali neposredna spodbuda za premišljevanja o zgodovini in mestu malega človeka v procesih v katerih je akter in subjekt hkrati, o človeku v negotovem svetu nenehnih sprememb, o trajnih in variabilnih razmerjih med družbo in posamezniki, ki se znova in znova definirajo v spremenjenih okoliščinah. Duhovna dediščina bo ostala tudi ko bo spomin na Andreja zamrl. Vsega tega pa ne bi bilo, če Andrej ne bi bil dober zgodovinar z veliko raziskovalne in pisateljske domišljije!

Žarko Lazarević

Desanka Kovačević Kojić (Sarajevo, 3. 10. 1925–Beograd, 13. 8. 2022)

Na oblačno poletno soboto 13. avgusta 2022 se je v 97. letu starosti poslovila ugledna srbska medievistka Desanka Kovačević Kojić, izvrstna poznavalka srednjeveške zgodovine Srbije in Bosne, zlasti njunega gospodarstva in urbane preteklosti.

Rodila se je 3. oktobra 1925 v Sarajevu očetu Dušanu Kovačeviću in materi Ljubici Salatić. Po materini strani so njene korenine izhajale iz hercegovske rodbine – bratovščine Salatić, ki je po ustnem izročilu do 19. stoletja živela na območju vasi Selišta blizu Bileće, kjer so se ohranili sledovi njihovega družinskega pokopališča. Iz okoliških plemen so pred stoletji izvirali podjetni trgovci in tovarniki. Rokopisno gradivo dubrovnškega arhiva o prometnih povezavah Dubrovnika omenja, da je trgovec Jovan Salatić leta 1672 plačeval prevoznino na transportni trasi, po kateri se je tovorilo trgovsko blago od Dubrovnika v notranjost: v Novi Pazar, Beograd, Sofijo, Skopje, Odrin in Carigrad.

Ob povedanem se zdi, da je bil Desanki Kovačević navdih za njeno bleščečo znanstveno-raziskovalno življenjsko pot po materini strani usojen že ob spočetju. Po končani osnovni in srednji šoli v Sarajevu je študirala in leta 1950 diplomirala na oddelku za zgodovino (Grupa za istoriju) Filozofske fakultete Univerze v Beogradu. Čez šest let, leta 1956, je na isti fakulteti uspešno zagovarjala doktorat *Trgovina u srednjovekovnoj Bosni*. Ugledna starejša kolega Jorjo Tadić in Mihajlo Dinić sta marljivo in ambiciozno doktorantko priporočila za strokovno usposabljanje v Parizu. Izbrana je bila med številnimi kandidati in se v letih 1957/58 izobraževala v Parizu pri slavnem medievistu Fernandu Braudelu na École pratique des hautes études, kar je razširilo njena strokovna obzorja in nadgradilo njene raziskovalne pristope pri preučevanju gospodarske in družbene zgodovine.

Že v času študija se je seznanila z dubrovniškim arhivom, kasneje pa je raziskovala še v arhivih v Benetkah, Firencah in Milanu. Teme njenih raziskav so zajemale gospodarstvo: trgovino, trgovsko knjigovodstvo, carine, denarstvo, rudarstvo, metalurgijo, obrt, s poudarkom na Bosni in Srbiji ter na njenih gospodarskih povezavah z Dubrovnikom in Mediteranom. Od družbenih tem se je posvečala zgodovini mestnih naselbin v srednjeveški Bosni, razmerju med mestom in vasjo, urbanemu in vaškemu življenju, verski in politični zgodovini. Objavila je številne

članke – izpostavimo le prispevek *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: Les mines d'or et d'argent*, ki je izšel v znameniti reviji *Annales* (1960). Odmevne so (bile) njene monografije: *Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku* (1954), *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni* (1961), *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države* (1978), *Trgovačke knjige braće Kabužić /Caboga/ (1426–1433)* (1999), *Staro srpsko rudarstvo* (v soavtorstvu s Simo Ćirkovićem in Ružo Čuk, 2002), dve zbirki njenih člankov in poročil z znanstvenih srečanj *Gradski život u Srbiji i Bosni: XIV–XV vek* (2007) in zbirka francoskih in italijanskih prispevkov *La Serbie et les Pays Serbes: L'Économie Urbaine XIVe–XVe siècles* (2012) ter monografija *Srednjovjekovna Srebrenica: XIV–XV vek* (2010). Sodelovala je pri kolektivnih projektih kot: Enciklopedija Jugoslavije, Leksikon srpskog srednjeg vijeka, Srpska enciklopedija, Istorija srpskog naroda.

Predavala je na mnogih mednarodnih kongresih in znanstvenih simpozijih na tujem: v Franciji, Belgiji, Italiji, Avstriji, Nemčiji in na tleh druge Jugoslavije. Na pobudo predsednika Zgodovinskega društva za Slovenijo prof. dr. Ignacija Vojeta je 5. aprila 1979 v Ljubljani pritegnila poslušalce s predavanjem o mestnih naselbinah v srednjeveški bosanski državi. Ob tej priložnosti sem jo imela priložnost pobliže spoznati, ko sem kot tajnica Zgodovinskega društva prevzela zadolžitev, da ji razkažem staro Ljubljano in njene znamenitosti. Širina strokovnih povezav Desanke Kovačević Kojić pa je razvidna zlasti iz pestrega mednarodnega nabora avtorjev, ki so pripravili prispevke za obsežni jubilejni zbornik ob njeni devetdesetletnici *Zbornik radova u čast akademiku Desanki Kovačević Kojić* (ur. Đuro Tošić, Banja Luka, 2015).

Od leta 1979 do 2004 je bila Desanka Kovačević Kojić redna članica Mednarodne komisije za zgodovino mest (Commission internationale pour l'histoire des villes), zatem pa je v komisiji sodelovala kot častna članica. Od srede devetdesetih let prejšnjega stoletja, ko sem bila tudi sama izvoljena v komisijo, sva se pogosto srečevali v različnih evropskih mestih na sestankih in posvetih komisije, v kateri je bila zelo priljubljena zaradi svoje vedrine in družabnosti. Potovanja na srečanja pa so sčasoma postala zanjo prenaporna; njeni stiki s komisijo so po letu 2004, ko je v Münstru še nastopila z referatom, usahnili. Morda je temu botrovalo tudi dejstvo, da je v komisiji vladalo obzirno, a opazno nestrinjanje z njenim videnjem razmer, ki so v devetdesetih letih prejšnjega stoletja povzročile morijo na tleh druge Jugoslavije: kljub svoji siceršnji raziskovalni pronicljivosti je ob bežnih pogovorih o teh vprašanjih vztrajno in nepopustljivo lojalno zagovarjala srbska stališča in dejanja.

Njena poklicna pot je bila vezana na Filozofsko fakulteto v Sarajevu, kjer je po diplomi leta 1950 postala asistentka na Katedri nacionalne zgodovine v srednjem veku. Na isti fakulteti je bila leta 1967 imenovana za docentko, nato pa je prek izredne profesure leta 1969 napredovala v redno profesorico za predmet Zgodovina narodov Jugoslavije v srednjem veku, občasno pa je predavala tudi pomožne zgodovinske vede. Zaradi odprtosti in širine je bila med kolegi in študenti zelo priljubljena ter vselej pripravljena priskočiti na pomoč. Te je bil deležen tudi prof. dr. Ignacij Voje, saj je ljubeznivo posredovala, da je pri Akademiji znanosti in umetnosti Bosne in Hercegovine leta 1976 izšla njegova knjiga *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*.

Leta 1975 je postala dopisna, 1981 redna članica Akademije znanosti in umetnosti Bosne in Hercegovine. Po izbruhu vojne v Bosni in Hercegovini je v Sarajevu ostala do leta 1993, potem pa ga v času obleganja zapustila in se preselila v Beograd. Njen fakultetni in akademski kolega, tudi medievist, prof. dr. Marko Šunjić je poskrbel, da se je ohranilo in ji bilo vrnjeno rokopisno gradivo njenih raziskav dubrovniškega arhiva. Tako je mogla nadaljevati svoje znanstveno delo tudi v Beogradu, kjer se je uspešno vključila v razna strokovna združenja. Od aprila 1993 je bila zunanja sodelavka pri raziskavah Zgodovinskega inštituta v Beogradu in članica njegovega znanstvenega sveta. Bila je članica sveta Vukove zadužbine, ustanove za preučevanje in ohranjanje srbske kulturne dediščine. Oktobra 1994 je bila izvoljena za redno članico Srbske akademije znanosti in umetnosti, kjer je vodila projekt Srebrenica u srednjem veku, ki se je leta 2010 zaključil z njeno zadnjo monografijo o srednjeveški Srebrenici. Sodelovala je pri osnovanju Akademije znanosti in umetnosti Republike srpske in leta 1996 postala njena članica zunaj redne sestave.

Za svoje delo je bila deležna številnih priznanj: bila je prejemnica nagrade »Veselin Masleša« za znanstveno delo, »Dvadesetsedmojulske nagrade« za knjigo *Gradska naselja srednjovekovne bosanske države* (1979) in nagrade »Vladimir Ćorović« za življenjsko delo (2002). – Bolj od nagrad pa o njenem delu govori obsežni opus njenih znanstvenih objav, ki za raziskovalno tematiko, ki se ji je posvečala, še dolgo ne bo presežen in bo ostal nepogrešljivo branje domačih in tujih raziskovalcev srednjega veka na Balkanu.

Darja Mihelič

Ocene in poročila

Leto 1941 na Slovenskem: vojna in okupacija. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2021, 250 str.

Leta 2021 je minilo 80 let, ko je vihra druge svetovne vojne dosegla slovensko ozemlje z nemškim napadom na Kraljevino Jugoslavijo 6. aprila 1941. Zgodovinarica Joan Beaumont je po petdeseti obletnici začetka druge svetovne vojne zastavila vprašanje, in sicer, le kaj bi zgodovinarji počeli brez obletnic, ki jih tako kontinuirano obeležujemo tekom let? Obletnice, na žalost pogosto tragičnih dogodkov človeške zgodovine, nam namreč dajejo priložnost za raziskave, ki z novimi perspektivami in metodološkimi pristopi prinašajo nova spoznanja ali pa med raziskovalci vzpodbujajo diskusije iz katerih se porajajo vedno nova vprašanja. S takšnim namenom je ob osemdeseti obletnici začetka druge svetovne vojne na Slovenskem Študijski center za narodno spravo (SCNR) v sodelovanju s Parkom vojaške zgodovine Pivka v juniju 2021 organiziral simpozij z naslovom *Tragedija 1941*. Na simpoziju je v štirih sklopih predavanj svoje referate predstavilo dvanajst raziskovalcev. SCNR je nato izdal monografijo z naslovom *Leto 1941 na Slovenskem: vojna in okupacija*. Monografijo sta uredila Renato Podbersič in Matic Batič, nastala pa je v okviru raziskovalnega programa Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju (P6-0380), ki je sofinanciran s strani Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

V monografiji je objavljenih devet prispevkov desetih avtorjev, ki so se dotaknili različnih tematik. Raznovrstnost nabora tem prikazuje kompleksnost slovenske medvojne zgodovine. Pri tem so se avtorji osredotočili na okoliščine, ki so pripeljale do izbruha druge svetovne vojne na Slovenskem. Tekom tridesetih let 20. stoletja se je obroč okrog Kraljevine Jugoslavije, z vse večjimi pritiski fašistične Italije in nacistične Nemčije, vse bolj sklepal. V prvih mesecih prelomnega leta 1941 so tako sledili dogodki (od podpisa in pristopa Kraljevine Jugoslavije k Trojnemu paktu, do množičnih demonstracij, državnega udara idr.), ki so pripeljali do napada Tretjega rajha na Kraljevino Jugoslavijo. Obenem je to pomenilo vojno in okupacijo slovenskega ozemlja s strani štirih okupatorjev – nemškega, italijanskega, madžarskega in hrvaškega, ki so skozi okupatorske sisteme uveljavljali različne oblike represivnih in raznarodovalnih ukrepov. Največ prispevkov v monografiji se ukvarja s tragično tematiko vojne, vojaških operacij, okupacije in terorja na Slovenskem. V monografiji sta objavljena tudi prispevka dveh tujih avtorjev, in sicer Petra Lieba in Bojana Dimitrijevića, ki v svoji tematiki posežeta izven takratnih slovenskih meja.

Peter Lieb je predstavil nemško historiografijo po letu 1945. Čeprav je bilo za obdobje dveh desetletij po drugi svetovni vojni značilno, da se je nemška družba distancirala od nacistične preteklosti, pa se je miselnost spoprijemanja s preteklostjo začela razširjati v šestdesetih letih 20. stoletja. Proces soočanja nemške družbe s tako grozovitimi zločini kot je holokavst, ki ga danes razumemo kot eno najtemnejših poglavij človeške zgodovine, je bil vsekakor težaven. Premik je med drugim dosegla generacija mlajših zgodovinarjev, ki so se osredotočili ne samo na nacistični režim in na vlogo ozkega kroga ljudi okrog Adolfa Hitlerja, temveč so začeli preučevati tudi vlogo Wehrmachta v nacističnem režimu. Avtor v prispevku opiše generacijske konflikte pa tudi razlike med soočanjem s preteklostjo v Zahodni in Vzhodni Nemčiji.

Jelka Piškurič je v svojem prispevku predstavila poročanje slovenskega časopisja na predvečer izbruha druge svetovne vojne na Slovenskem med letoma 1939 in 1941. Časopisni viri nam ob kritičnem vrednotenju predstavljajo pomemben vir preučevanja, saj so lahko pokazatelj javnega mnenja, obenem pa lahko iz poročanja časnikov izvemo v kolikšni meri je bilo prebivalstvo informirano o dogodkih svetovnega, državnega ali lokalnega pomena. Avtorica se je osredotočila na analizo poročanja dveh vodilnih časopisov z različno nazorsko delitvijo, in sicer liberalnega časnika *Jutro* in katoliškega časnika *Slovenec*. Z vpogledom v oba časnika je avtorica predstavila njuno poročanje vse od nemškega napada na Poljsko v septembru 1939, skozi celotno drugo vojno leto v Evropi in njuno poročanje o dogajanjih na bojiščih. Obenem je predstavila vzdušje ob vse bolj brezizhodni situaciji, v kateri se je znašla Kraljevina Jugoslavija in kako je vojna nevarnost postajala realna grožnja. V monografiji se z analizo časopisnih virov ukvarja tudi prispevek Damjana Hančiča. Avtor je analiziral glasilo organizacije Koroške ljudske zveze *Karawanken Bote*, in sicer za obdobje med julijem in oktobrom leta 1941 z ozirom na njegovo propagandno vlogo na zasedenem območju Gorenjske. Avtor je propagandne objave glasila razdelil v več sklopov od propagande za čimprejšnjo germanizacijo območja, socialno propagando, vojaško-politično propagando, ideološko-politično propagando in protijudovsko propagando.

Aprilska vojna v letu 1941 se je v smislu vojaških operacij odvila hitro. Vojaške operacije jugoslovanske vojske ter nemške vojske in njenih zaveznic med aprilsko vojno leta 1941 sta v svojem prispevku predstavila Tomaž Kladnik in Mateja Čoh Kladnik. Prispevek tako obravnava nemške priprave na napad, začetek vojaških operacij z bombardiranjem Beograda, opis nemških, italijanskih in madžarskih vojaških operacij ter nasproti vojaško delovanje jugoslovanske vojske, ki pa je v kratkem času morala pristati na kapitulacijo. Avtorja sta ob podani oceni izvedbe omenjenih vojaških operacij besedilu dodala vojaške zemljevide, ki prikazujejo vojaške operacije in situacijo na jugoslovanskem bojišču skozi obdobje aprilske vojne, kar je pri obravnavani tematiki za bralca zelo dobrodošlo.

Igor Grdina je v svojem prispevku predstavil različne historiografske razprave o tem, kakšne so bile prakse pričakovanja vojne in okupacije na slovenskem ozemlju in drugod po Evropi. Čeprav si okupacije Kraljevine Jugoslavije ni želel noben tabor, saj so si jo tako sile osi, kot zavezniki želeli ob svoji strani, mnogi

katastrofo, ki jo je s seboj prinesla aprilaska vojna razumejo tudi kot enega od mejnikov svetovnega spopada, zaradi katerega je Hitler prestavil napad na Sovjetsko zvezo. V jedru prispevka je predstavljeno delovanje slovenskega političnega vrha in njihova prizadevanja v zadnjem obdobju pred okupacijo. V monografiji sledi prispevek Bojana Dimitrijevića, ki je predstavil okoliščine v Kraljevini Jugoslaviji tekom prelomnega leta 1941, nato pa dogodke, ki so sledili v zasedeni Srbiji.

Po okupaciji in razkosanju slovenskega ozemlja so v okupatorskih sistemih kmalu sledili različni represivni in raznarodovalni ukrepi, vendar so se razmere med območji razlikovale. Najhujši pritisk nad slovenskim prebivalstvom je izvajal nemški okupator, ki je takoj začel z izgoni in preseljevanjem prebivalstva (največ na območje Hrvaške in Srbije). V skupine za izgon so zraven drugih izobražencev primarno spadali tudi duhovniki in redovniki. Tamara Griesser Pečar se je v svojem prispevku posvetila raziskavi preseljevanja duhovnikov v letu 1941. Predstavila je potek izseljevanja iz različnih območij slovenskega ozemlja, posredovanja škofov in delovanje Škofijskega odbora za pomoč izgnanim duhovnikom.

Slovenska medvojna zgodovina je med drugim kompleksna tudi zato, ker je več kot četrtina slovenskega etničnega ozemlja že po koncu prve svetovne vojne, natančneje s podpisom Rapalske pogodbe v letu 1920, pripadla Kraljevini Italiji. Slovenci na priključenih območjih Goriške, Primorske, dela Notranjske, Istre in Trsta so se tako s pritiskom fašističnega režima srečali že dve desetletji pred izbuchom druge svetovne vojne. Oris razmer na Primorskem v letu 1941 je v svojem prispevku predstavil Renato Podbersič, ki je že v uvodu poudaril specifičnost razmer, s katerimi so se srečevali tam živeči Slovenci. V članku je predstavil dogajanje na Primorskem pred izbruhom druge svetovne vojne in po vstopu Italije v vojno z ozirom na partizansko delovanje v letu 1941, drugi tržaški proces v decembru istega leta in začetke komunistične revolucije ter krepitve osvobodilnega gibanja do leta 1942.

Ob začetku napada na Kraljevino Jugoslavijo so se nemškim vojaškim enotam pridružile tudi italijanske in madžarske enote. Čeprav je območje Balkana veljalo za italijansko interesno sfero pa je vodilno vlogo prevzela Nemčija. Z namenom boljšega razumevanja kako je prišlo do preobrata v razmerju moči med silami, je Matic Batič v svojem prispevku predstavil zunanjepolitične odnose med Kraljevino Jugoslavijo in Kraljevino Italijo z ozirom na vse večji vpliv Hitlerjeve Nemčije. Avtor se je osredotočil na oris razmer in predstavitev političnih odločitev, ki so Italijo vodile do podrejene vloge v odnosih s Tretjim rajhom.

Znanstvena monografija *Leto 1941 na Slovenskem: vojna in okupacija* je izpolnila svoj glavni cilj, saj so se avtorji ob osemdeseti obletnici izbruha druge svetovne vojne na Slovenskem imeli priložnost posvetiti različnim tematikam, ki prinašajo nova spoznanja in odpirajo nove diskusije o prelomnem in tragičnem letu 1941. Monografija se navezuje tako na širši politični in vojaški kontekst, obenem pa se osredotoča tudi na orise kompleksnih razmer, ki so se na slovenskem ozemlju odvijale med drugo svetovno vojno. S tem je monografija dobrodošla pridobitev tako za zgodovinsko stroko, kot tudi za širšo javnost.

Dr. Albin Šmajd, Dnevnik in dosje 1941–1946, znanstveno-kritična izdaja,
(ur. Tadej Cankar et al.). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2022, 1040 str.

Končno pred bralce prihajajo dnevniški zapiski dr. Albina Šmajda (1904–1946), odvetnika in vidnega politika Slovenske ljudske stranke (SLS), med drugo svetovno vojno pa enega od voditeljev protirevolucionarnega tabora na Slovenskem. Omenjeni zapiski so edinstven zgodovinski vir, ki bralcu omogoča neposredno spoznavanje krutega dogajanja na naših tleh med drugo svetovno vojno in čas neposredno po njenem koncu. Ob branju se dogodki dnevno vrstijo, pogosto z nekajdnevnimi premori, vidi pa se, da jih je precej fragmentarno zapisal protagonist dogajanja, ki ni imel skoraj nobene literarne žilice. Avtor pogosto uporablja okrajšave, kratice in psevdonime ta protagoniste dogajanja, zapiski so mestoma opremljeni z različnimi lepaki in proglasi različnih v vojno vpletenih strani.

Dr. Šmajd je svojo kariero začel v Radovljici, kjer je pred vojno odprl odvetniško pisarno in se začel ukvarjati s politiko. Leta 1938 je postal poslanec v skupščini Kraljevine Jugoslavije. Kot se njegova podoba izrisuje iz dnevniških zapiskov, se je med drugo svetovno vojno njegov položaj znotraj SLS in meščanskega tabora zelo okrepil. Postal je član širšega vodstva protikomunistične Slovenske zaveze in je sodeloval v vodstvu ilegalne polvojaške Slovenske legije, kjer je skrbel predvsem za obveščevalno službo. Dejavno si je prizadeval za ustanovitev vaških straž in kasneje Slovenskega domobranstva. O njegovi vlogi in pomenu znotraj slovenskih protikomunistov govori podatek, da se je že sredi septembra 1943 pogovarjal z nacističnim generalom Erwinom Rösenerjem glede ustanavljanja slovenskih domobranskih enot. Svoj odločen boj proti partizanskemu gibanju pod vodstvom komunistov je Šmajd utemeljeval s prepričanjem, da velja komunizem za največjo nevarnost za Slovence. V začetku leta 1944 najdemo sicer Šmajda, z vednostjo dela vodstva Slovenske legije, pri organiziranju četniške ilegale na Gorenjskem in v Ljubljanski pokrajini. Nakazoval se je namreč konec vojne in nacistični zlom, poleg tega je kot izkušen politik vedel, da je prebivalstvo, zlasti na Gorenjskem, bolj naklonjeno Mihailovičevemu gibanju oz. Jugoslovanski vojski v domovini kot domobranstvu. Njegovo delo za četniško ilegalo je prekinila nemška varnostna policija, ki ga je aretirala v začetku aprila 1944 in ga po zaporu v Ljubljani in Begunjah sredi junija 1944 poslala v konfinacijo v Salzburg. Ugibati je možno, kdo vse je stal za njegovo odstranitvijo iz Ljubljane, dejstvo pa ostaja, da je imel številne nasprotnike tako v nemških vrstah (general Rösener) kot tudi

med domobranci in četniki. Za pravnika po izobrazbi, kot je bil dr. Šmajd, so bili namreč četniki oz. pripadniki Jugoslovanske vojske v domovini predvsem vojaki kralja Petra II., ki je bil tedaj jugoslovanski državni poglavar in kot tak je predstavljal legitimno državno oblast.

Vsekakor se je Šmajd v zgodnji jeseni 1944 samovoljno vrnil v Ljubljano, kjer je poslej živel v ilegali. Jeseni 1944 ga najdemo med glavnimi organizatorji protirevolucionarnega Narodnega odbora za Slovenijo, novega skupnega slovenskega političnega vodstva meščanskih strank. Udeležil se je tudi seje »začasnega slovenskega narodnega predstavništva«, ki je potekala 3. maja 1945 na ljubljanskem Taboru. Tam so razglasili »prvi slovenski parlament« in hkrati oznanili ustanovitev »narodne države Slovenije kot sestavnega dela demokratične federativne kraljevine Jugoslavije«. Dr. Albin Šmajd je kot tajnik Narodnega odbora za Slovenijo ob tem podal izčrpno poročilo o delu tega odbora.

Ob koncu druge svetovne vojne v začetku maja 1945 se je najprej umaknil na Koroško, kot pomemben akter Narodnega odbora je vzdrževal redne stike z vodilnim politikom SLS dr. Miho Krekom v Rimu, kjer ga je tudi obiskal. Povojne jugoslovanske oblasti so si prizadevale za njegovo izročitev, sredi avgusta 1945 so ga v odsotnosti celo obsodili na 14 mesecev odvzema svobode s prisilnim delom ter izgubo političnih pravic za 2 leti in »zaplembo celotne imovine«, obtožnica je Šmajda bremenila »sodelovanja z okupatorjem«. V tem času je Šmajd ilegalno potoval po severni Italiji in južni Avstriji ter obiskoval politične begunce po begunskih taboriščih. Potoval je tudi v Rim, kjer se je udeleževal sestankov vodstva politične emigracije. Od septembra 1945 je večinoma živel v Trstu, kjer ga je vneto spremljala Ozna, tajna jugoslovanska politična policija. Politične nasprotnike so jugoslovanski agenti pogosto ugrabljali in jih prepeljali v Jugoslavijo. Šmajd je bil sicer seznanjen s temi ugrabitvami, toda nevarnosti in opozoril ni preveč resno jemal. Nameraval je oditi na Koroško, toda še pred odhodom, ob koncu februarja 1946, so ga pri železniški postaji v Trstu ugrabili pripadniki Ozne in ga odpeljali v centralne zapore Ozne v Ljubljani. Tam so ga v začetku marca 1946 sistematično zasliševali oznovski preiskovalci, zasliševanja so potekala podnevi in ponoči, očitali so mu predvsem sodelovanje z okupatorjem in pomembno vlogo pri organiziranju »bele garde«. Toda proti njemu nikoli niso vložili obtožnice, kaj šele organizirali proces. Po koncu zasliševanj so ga umorili in neznano kje pokopali.

Zanimivi Šmajdovi dnevniški zapiski, ki tokrat stopajo pred bralce, so nastajali od jeseni 1941 do začetka maja 1945, in so danes ohranjeni v Arhivu Republike Slovenije. Hkrati pa so knjižni izdaji dodani tudi Šmajdovi dnevniški zapiski, nastali med začetkom decembra 1945 in začetkom januarja 1946, ki jih je avtor zabeležil v Trstu. Slednji del je danes shranjen v Arhivu Studia Slovenica.

Naj ob koncu pohvalimo skrbno uredniško delo skupine arhivistov iz Arhiva Republike Slovenije (Tadej Cankar, dr. Mateja Jeraj, dr. Matevž Košir, mag. Tadeja Tominšek Čehulić, Polona Trobec Mlakar, Mojca Tušar, Tanja Žohar), ki so Šmajdove dnevniške zapiske pripeljali do izdaje. Dodano vrednost knjigi prinaša tudi Šmajdova podrobna biografija, napisana na arhivskih virih in bogati literaturi ter objava osebnega dosjeja in nekaterih dokumentov iz arhivskega fonda AS 1931

(Republiški sekretariat za notranje zadeve), ki dodatno osvetljujejo življenje in delo dr. Albina Šmajda, predvsem pa njegova zasliševanja v zaporu. Še posebej pa velja pohvaliti kratke biografije številnih osebnosti, ki nastopajo v Šmajdovem dnevniku in osebem dosjeju. Uredniki so opravili izvrstno delo, ki pomeni nov pomemben kamenček v mozaiku razumevanja zapletenega dogajanja in osebnih izbir med okupacijo, revolucijo, protirevolucijo in kolaboracijo na Slovenskem. Poleg tega knjiga dopolnjuje poznavanje tragičnih dogodkov med drugo svetovno vojno in hkrati izpostavlja protagonista, intelektualca in organizatorja, čigar delovanje v tistem času je v desetletjih skoraj popolnoma prekril prah pozabe.

Renato Podbersič ml.

Marta Verginella, **Ženske in meje med preteklostjo in koronavirusom**. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2022. 132 str.

Najnovejša monografija mednarodno uveljavljene zgodovinarke Marte Verginella je slovenski prevod zgodovinopisnega eksperimenta *Donne e confini*, ki je leta 2021 izšel pri založbi Manifestolibri. Rimska založba se že več kot tri desetletja posveča zlasti strokovnim objavam s področja zgodovine, filozofije, antropologije in družbeni ved, njena odlika pa je v tem, da favorizira aktualne družbene tematike in z njimi cilja na širše plasti javnosti. Založba je nastala kot del dodatnih ponudb dnevnika *Il Manifesto*, ki se je konec 60. let prejšnjega stoletja oblikoval v krogu levičarskih novinarjev, v njem pa so sodelovali številni italijanski intelektualci.

Zametek knjige je predstavljal krajši avtobiografski zapis o doživljanju pandemije, ki je v *Il Manifesto* izhajal v feljtonih. Rimska zgodovinarica Teresa Bertilotti in urednica omenjene založbe Simona Bonsignori, ki sta se odločili za zbiranje ženskih pričevanj na temo pandemije, sta v lucidnih zapisih Marte Verginella prepoznali potencial za knjižno izdajo. Knjiga je nastajala na vrhuncu pandemije, v samoizolaciji v Trstu, z retrospektivnim pogledom v vznemirjen londonski vsakdan in na nelagodno vračanje domov, saj je bila avtorica ob izbruhu covida na študijskem obisku v britanski prestolnici. V svoji izkušnji hektične poti iz Londona do Trsta in osamljenega doživljanja karantene – kot tudi skozi prizmo izkušenj iz svoje socialne mreže, zlasti družine, in neposredne okolice – je v času ohromljenega delovanja družbe in težavnega prehajanja državnih meja prepoznala nekatere sorodnosti z zgodovinopisnimi opažanji, ki se jim kot zgodovinarica posveča že več desetletij. Ukrepe, ki so v času pandemije hromili prehajanje nacionalnih, namreč meja primerja z zaostrenim nadzorom nad mobilnostjo v času vojn in težavnih povojnih let. Te primerljivosti so botrovale tudi strukturi knjige.

Kazalo knjige nakazuje izmenjujoči se preplet dneviških zapisov iz časa prvega vala pandemije covida-19 in zgodovinskih esejev o različnih plasteh žensk na področju severnega Jadrana, podanem v tekočem pripovednem stilu. V izbiri naracije nemara tiči želja, da bi svoje razmisleke o življenju žensk skozi čas približala večjemu krogu bralstva, kot to velja za običajne zgodovinopisne razprave. Berljivemu čtivu, ki zmore očarati tudi ljubitelje beletristike, vsekakor ne manjka ne interpretativne moči ne sintetične prepričljivosti. Dnevnik pa ob pretanjenem občutku za pisano besedo odlikuje še pozornosti vredna samorefleksija, ki je prežeta z avtorici lastno ostrino opazovanja sodobne družbe, vpogledom v zasebno

življenje in je začinjena z izdatno emotivno noto. Prikaz svojega doživljanja strahu pred okužbo z virusom, ki je v medijskih poročilih dobival podobo apokaliptičnega patogena, je bržkone vključevala iz zavedanja, kako močno pomeni, ki jih ljudje pripisujejo določenemu fenomenu, definirajo njihovo vedenje in obnašanje v družbi. Zgodovinopisna pozornost na človeških doživljanjih in čustvih, o čemer sta pionirsko pisala tudi Lucien Febvre in Peter Gay, je med drugim tudi eno od pomembnih opazovališč na polju ustne zgodovine, ki jo je znana zgodovinarica promovirala tako na svoji raziskovalni kot tudi pedagoški poti.

Nastali »hibridni žanr«, ki kombinira zgodovinenje žensk z avtobiografskim virom, je nemara za marsikoga brez dvoma vsaj nenavaden, če že ne sporen. Ampak če knjigo beremo s pozornostjo za izbrane detajle, bodisi teh iz osebnih doživljanj bodisi onih iz premišljevanja o zgodovinski snovi, lahko kaj kmalu sklenemo, da je ta dvom manj upravičen, kot deluje na prvi pogled. V opisu nedavno doživetega, kakor piše v predgovoru za slovensko izdajo, resda ni možno »računati na celovitost niti na poglobljenost uvida. Zadovoljiti se moramo s površinskostjo in parcialnim pogledom, večkrat tudi z anekdotami. V iskanju prave distance do tega, kar se je zgodilo pred našimi očmi, se izkažejo še najbolj koristni prehodi iz sodobnosti v preteklost in iz preteklosti v sodobnost. Podobno se tudi v ozadju premikov od subjektivnega k obćemu in od kolektivnega k individualnemu pokaže ujetost slehernika v širše tokove demografskih, gospodarskih, socialnih in kulturnih procesov. Tudi v mojem avtobiografskem pričevanju, ki povezuje posamezne zgodovinske študije na temo ženske mobilnosti in migracij, se mikroraven izkušnje prepleta z makroravnijo dogajanja.«

Pogosto je tako, da se preučevalci preteklosti ne le poistovetimo s snovjo, ki jo preučujemo, ampak nas določena zgodovinska poglavja kar nekako pokličejo. V nizih avtoričinih avtobiografskih zapisov se jasno izrisujejo afinitete do družbenih tematik in perspektiv, ki hkrati zrcalijo tudi njene zgodovinopisne radovednosti. Te se, v kolikor preletimo bibliografijo Marte Verginella, posvečajo različnim skupinam žensk, mejnim prostorom, kolektivnim identitetam, migracijskim tematikam, zgodovini Trsta in njegove vpetosti v širši geopolitični kontekst, biografskim študijam in tako dalje. In prav skozi avtobiografsko pisanje postane jasno, da se vse našteje tematike neposredno dotikajo nje same, da se njena raziskovalna vedoželjnost oblikuje ne le iz dobrega pregleda nad mednarodnim zgodovinopisjem, ampak tudi iz njenih neposrednih izkušenj in opazovanja svoje okolice. V luči kreativnega odnosa, ki se spleta med zgodovinarico in interpretacijo zgodovinske snovi, se neobičajna struktura knjige izriše kot konsistentna, kot plod resnega epistemološkega premisleka.

Marta Verginella, rojena slovenskemu paru, je po rodu iz Križa (Santa Croce), razpotegnjeni vasi na strmem nabrežju tržaškega Krasa, ki so ga v preteklosti definirale zlasti kmečke in ribiške dejavnosti. Formiranje njene identitete je od šolanja v Trstu dalje prečilo okvire slovenske zamejske skupnosti, definirali pa so jo tudi prehod iz podeželskega kraja v mestno središče regije ter zanimanja za druge kulturne svetove. Kljub temu, da se je počutila domače ob vstopanju v različne kolektive, v nobenem ni pognala močnih korenin. Prav ta »nepripadnost« ji je,

kot sama pove v intervjuju na RTV z dne 13. 5. 2018, omogočila kritično distanco in obenem tudi opazovališče za manj ukalupljeno nadgrajevanje intelektualnih spoznanj. Vso svojo akademsko dobo je aktivno vpeta v italijansko in slovensko znanstveno-raziskovalno okolje, pri čemer povsem organsko širi spoznanja iz slovenskega zgodovinopisja med italijanske kolege in kolegice, dognanja iz italijanske historiografije pa med slovenske zgodovinarje in zgodovinarke ter širše. Knjiga *Ženske in meje* se je v temelju formirala na avtoričinem tenkočutnem opazovanju lastne fluidnosti med obema kulturama in je rezultat večkulturnih raziskovalnih uvidov in vzdrževanja medkulturnih akademskih povezav.

Za slovenski prevod recenzirane knjige je brez večjih popravkov avtorice odlično poskrbel Mišo Renko, dolgoletni novinar in urednik časopisa *Delo*. Knjiga je v digitalni obliki dostopna tudi na spletni platformi Znanstvene založbe Filozofske fakultete, ki je knjigo izdala (<https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL/catalog/book/342>). Obenem pa pomeni tudi prvo knjižno izdajo v novi fakultetni zbirki M/F, katere namen je izdajanje knjig s feminističnim in psihoanalitičnim presekoma med zgodovino in filozofijo. Ime zbirke artikulira slovensko parafrazo *m/f: a feminist journal* (1978-1986), ki je temeljila na teoretski in politični obravnavi spolnih razlik v družbi, obenem pa podobno kot znamenita britanska revija zrcali začetnici vplivnega humanističnega misleca Michela Foucaulta, ki je med drugim neizbrisljivo zaznamoval tako sodobno zgodovinsko vedo kot tudi avtorico samo, ki je hkrati s filozofinjo prof. dr. Evo Bahovec tudi sourednica zbirke.

Ženske in meje je knjiga, ki se ne zadržuje zgolj v zgodovinopisni vedi, ampak skuša – kot je to značilno za intelektualno formacijo avtorice, njene znanstvene mreže in njena akademska stremljenja – zgodovinopisna opazovališča črpati iz drugih vej znanosti, ki so občutljive za preučevanje človeških dejavnosti, obenem pa jo narediti privlačno za tudi ostale humanistične in družboslovne discipline. Nemara lahko v fejltonsko zasnovani formi pisanja, ki žarči ambicijo literarizirane ubeseditve svojih misli, opazanj in stališč, iščemo tudi zblíževanje z umetniškimi izrazi, ki zgodovinopisju ne bi smeli ostajati tuji in ki se prav tako izrisujejo v delovnih in prostočasnih aspiracijah avtorice. Obenem pa velja izpostaviti še eno očitno štrlino: večkulturna zasnova knjige je prav tako del avtoričine dolgoletne promocije transnacionalnih študijskih konceptov, izhajajo iz njenega prepričanosti o izpetosti zgolj nacionalne perspektive in o njenih številnih slepih pegah in pomenskih preobteženostih, ki šibijo interpretativne moči zgodovinjena.

Avtorica poudarja pomen preučevanja tistih plasti prebivalstva, ki pogosto uidejo panoramskim (ali institucionalnim) pogledom na preteklost, izrisuje usode navidezno obstranskih posameznikov in posameznic ter izpostavlja potencial zgodovinopisne senzibilnosti za detajle, v katerih se nemalokrat zrealijo dogajanja velikih pomenov. Prav tako – kar je poudarjeno že v naslovu – doprinos zgodovinarjevega delovanja vidi tudi v opazovanju aktualnih dogajanj svoje dobe, v katerem se lahko odčita komparativni vidik delovanja človeške družbe skozi prostor in čas. In čeravno je v naslovu izpostavljen izraz *meja*, je knjiga vse prej kot čtivo, ki bi poustvarjalo zgolj posledice zamejevanja, ločevanja, omejevanja, ampak se veliko bolj osredotoča na prehajanja, povezovanja in različne oblike sodelovanja v prostoru, kamor je večkrat

neživljenjsko zarezala meja. Poročnost politične meje je navsezadnje ponazorjena tudi v disciplinarni, konceptualni in navsezadnje stilski zgradbi besedila, v kateri sem – kljub hkratni jasnosti, strukturiranosti in strokovni prepričljivosti besedila – zaznala premočrtno nenaklonjenost okorelim načinom podajanja zgodovinopisne snovi. Obenem pa sem skozi to zasnovo prepoznala epistemološko sporočilo, da nas za raziskovanje nikoli povsem ulovljivih (med)človeških izkušenj, ki zorijo tako v labirintih razmerij moči kot tudi ob trkih z zapovedanim in prepovedanim, meja nikdar ne sme zaustaviti, ampak prej spodbuditi, da pogledamo še onkraj nje.

Urška Strle

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko. Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

ISSN 0350-5774

ZČ | Ljubljana | 77 | 2023 | št. 1-2 (167) | str. 1–237